

J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

**PROGÜMNAASIUMI IV KLASSI
KURSUS (8. ÕPPEASTA)**

II

6 146.81912

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U

J. ADAMSON

UUS AEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

II

PROGÜMNAASIUMI IV KL.
KURSUS (VIII ÕPPEAASTA)

Haridusministeeriumi poolt koolidele
tarvitamiseks lubatud

Teine trükk.

5 29289750

TARTU ÜLIKOOLI

RAAMATU KOBU

I. Valgustusajastu.

1. Vaimne elu.

Üldist. Üheks kõige tähtsamaks ja mõjukamaks nähtuseks Euroopa ajaloos XVIII s. oli nn. valgustus. Seepärast hüütakse õigusega XVIII s., eriti tema esimest kolme veerandit valgustusajastuks. Sel sajandil muutus Euroopa kirjanduslik tegevus hoogsamaks kui iialgi enne. Nii teaduslikes kui ka ilukirjanduslikes töis püüdsid autorid lugejaile selgeks teha mitmesuguste elunähtuste olemust ja seda, missugused peaksid olema üksikinimene ja ühiskond ideaalsel kujul. Nad püüdsid „valgustada“ lugejat, kritiseerides omaaegset elu ja näidates, kuidas teda tuleks paremini korraldada. Elu paremaks muutmisel ei pidavat käima traditsioonide, vaid mõistuse järgi. Kõik valgustajad uskusid, et just mõistus suudab meile selgitada seda, mis on olemas, ja seda, mis olema peaks. Valgustajad olid ratsionalistid.

Ratsionalism. Keskajal hinnati väga kõrgelt autoriteetide arvamusi. Humanismi- ja reformatsiooniajal hakkasid inimesed enam ja enam usaldama omaenda mõtteid ja veendumusi. XVII s. tekkis filosoofias vool, kus arvati, et kõiki looduse ja inimelu nähtusi suudab ära seletada inim mõistus iseseisvalt, ilma autoriteetide abita.

Ratsionalistliku filosoofia isaks peetakse filosoof Descartes'i (1596—1650). Descartes otsis sellist teadmust, mille suhtes kahtlemine oleks võimatu, ja leidis, et mõtlev inimene ei saa kahelda iseenda olemasolus. „Ma mõtlen, järelikult ma olen olemas“ (*Cogito, ergo sum*), arvas ta. Sellest aksioomist lähtudes püüdis Descartes luua filosoofilist süsteemi, kus kõike tõeliselt olemasolevat saaks seletada mõistuse abil sama kindlasti kui mõtleva „mina“ olemasolu. Ka teised kuulsad XVII ja XVIII s. filosoofid uskusid, et maailma põhiolemus on mõistuse läbi taibatav.

Loodusteaduste edu. Usku inimõistuse võimetusse aitas tõsta ka loodusteaduste edu. Aina uusi seaduspärasusi avastas inimene oma tähelepanekute ja mõtlemise abil looduses. Paistis, et miski pole juhuslik, vaid kõik nähtused on seotud kindlate reeglitega, mis valitsevad põhjuse ja tagajärje vahel. Ning neid reegleid tunnetas inimõistus enam ja enam. Kõige paremini edenesid loodusteadused XVII ja XVIII s. Inglismaal, kus valitses võrdlemisi suur uurimise- ja mõtete avaldamise vabadus. Siin kujunes XVII s. lõpupoolel seltskonnas heaks tooniks kõnelda füüsikalistest ja keemilistest katsetest ning astronoomilistest vaatlustest. Inglis-

1. joonis. Isaac Newton.

maal loodi kuulus loodusteadlaste ühing „Kuninglik Selts“, mille liikmeks oli ka Isaac Newton (1642—1727). Isaac Newton avastas rea mehaanikaseadusi, mis pidid kehtima kogu universumis. Tema inertsiseaduse järgi iga vaba keha seisab kas paigal või liigub ühtlaselt ja sirgjooneliselt, seni kui seda olekut ei muuda mõni väline põhjus. Gravitatsiooniseaduse järgi kahe keha vaheline tõmbumine on võrdeline nende massidega ja pöördvõrdeline neid lahutava kauguse ruuduga.

Mitmed kuulsad teadlased arendasid XVIII s. edasi mehaanikat.

Elektri alal sooritati valgustussajandil rida tähtsaid avastusi ja leiutusi. Nii näit. avastati elektri juhitavus, positiivse ja negatiivse elektri erinemine, galvaani vool, piksevarras (kuulsa Franklin'i poolt) jm.

Réaumur, Fahrenheit ja Celsius konstrueerisid oma termomeetrid. Lavoisier pani aluse moodsele keemiale. Suuremate teleskoopide abil avastati uusi planeete. Maateaduses toimetasid prantsuse õpetlased meridiaanimõõtmise ning valmistasid esimese põhijoontes õige Euroopa kaardi. Sakslane Kant ja prantslane Laplace püüdsid oma teooriaga valgustada päikesesüsteemi saamist.

Deism ehk „loomulik religioon“. Mida enam mõtlejad hakkasid usaidama eelarvamusteta inimõistust, seda vähem rahuldasid neid Euroopa kirikute õpetused. XVII ja XVIII s. mõned inglise

filosoofid ja õpetlased püüdsid luua mõistusepärastatud religiooni. Nende õpetus kannab deismi nime. Deistide arvates on Jumal maailma luues määranud igaveseks kindlaks universumis kehtiva korra. Ial ei sega Jumal end hiljemini maailma käiku, seepärast on asjata paluda temalt imet. Kõiki sündmusi siin maa peal juhivad vääramatud looduseadused.

1. Millal oli Euroopas valgustusaeg? 2. Mida mõeldakse, kõneldes valgustajate ratsionalismist? 3. Missugusest aksiomist lähtudes tahtis Descartes üles ehitada ratsionalistlikku filosoofiat? 4. Kuidas mõjus loodusteaduste edu inimmõistuse eneseusaldusesse? 5. Mispärast edenesid XVII ja XVIII s. loodusteadused eriti Inglismaal? 6. Missugustel sajanditel elas Newton? 7. Mainige üksikuid edusamme loodusteaduste ajaloos XVIII sajandil! 8. Mida arvasid deistid imest?

Valgustus Prantsusmaal. Valgustusaja ideede tähtsamaks sünnipaigaks oli Inglismaa. Kuid alles Prantsusmaa kaudu levisid valgustusaja aated üle kogu Euroopa. See tuli sellest, et prantsuse keelt tundsid kõigi Euroopa maade haritlased ning prantsuse autorid oskasid kirjutada populaarsemalt ja huvitavamalt kui inglased. „Päikesekuningale“ järgnenud Louis XV valitsusajal (1715—1774) hakkas prantsuse haritlaskond enam ja enam tutvuma inglise ühiskondliku ja vaimse eluga. Inglise mõtlejate julged teooriad ja sealne konstitutsiooniline riigikord paistsid paljudele prantslastele otse ilmutusena. Inglismaa muutus töötatud maaks, kuhu tihti Prantsusmaa targemad mehed sõitsid tutvuma demokraatlikumate korraldustega ja uute ideedega.

Erilist huvi osutasid prantsuse mõtlejad ühiskondlikkude ja poliitiliste probleemide vastu. Kõige kuulsamad prantsuse valgustuse esindajad on Montesquieu, Voltaire ja Rousseau.

Montesquieu (1689—1755). Montesquieu oli elukutselt kohtunik. Ta reisis väga palju mööda Euroopat ning sai eriti head muljed Inglismaast. Kirjanikuna sai ta kuulsaks oma „Pärsia kirjade“ läbi. Selles satiiris näiliselt kaks mööda Euroopat rändavat pärslast saadavad koju reisukirju. Nende kaudu arvustas Montesquieu kogu prantsuse seltskonda, alustades kuningast ja lõpetades lihtsate pasteediküpsetajatega. Teosel oli hiiglamenu. Ruttu müüdi temast neli trükki ja lugejad jäid igatsusega ootama Montesquieu uusi raamatuid. 1748. a. ilmuski tema sulest umbes paarikümneaastase töö viljana teos „Seaduste vaim“ („De l'esprit des lois“).

Siin arvustab Montesquieu mitmesuguseid riigikordi ning leiab kõige parema olevat konstitutsioonilise monarhia. Seadusandlik võim kuulugu parlamendile, täidesaatev võim olgu kuninga ja kohtuvõim sõltumatu kohtu käes. Kui kolm võimu on eraldatud, siis ei saa ükski neist toimida türanniliselt. Kui aga seadusandlik ja täidesaatev võim oleksid ühendatud, siis kuningas või parlament, kes neid võime omab, võiksid luua türannilise seaduse ja panna selle otsekohe kehtima. Nüüd aga takistab üks võim teist omavoliline olemast ja riik täidab hästi oma ülesande — kaitseb kodanikkude vabadust seaduste piires.

2. joonis. Montesquieu.

Voltaire (1694—1778). Veel kuulsam ja loetavam kui Montesquieu oli prantsuse valgustajaist Voltaire. Voltaire oli väikeametniku poeg. Oma hariduse omandas ta jesuiitide kolleegiumis. Seal õppis ta ühtlasi vihkama katoliku kirikut. Kaks korda oli ta vangis Bastille kindluses — esmalt Louis XIV surma puhul teatavate irooniliste värsside ja teine kord ühe senjööri pilkamise pärast. Vanglast vabanes Voltaire tingimusel, et ta lahkub kodumaalt. Oma uueks asu-

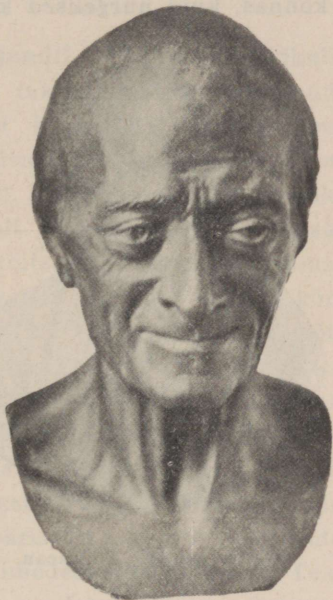
paigaks valis Voltaire Inglismaa. Nagu Montesquieu, nii armus temagi Inglise oludesse. Temast sai kodanliku vabaduse, inglise teaduse ja deismi vaimustatud pooldaja. Hiljemini viibis ta mõned aastad Preisimaal kuningas Friedrich Suure õukonnas ning pärast seda elas Šveitsis, Prantsusmaa piiri läheduses. Siit saatis viljakas kirjanik maailma oma arvukad teosed. Neid osteti ja loeti iga Euroopa riigi haritlaskonnas ning nende autor kujunes üheks tuntuimaks ja rikkaimaks inimeseks maailmas. Oma mõisas võttis ta vastu külastajaid, kes tulid tema juurde kõigist maadest; samuti pidas ta väga paljude isikutega kirjavahetust. Kõigile, kes kirjadega tema poole pöördusid, vastas Voltaire, alates kuningaist ja lõpetades tähtsusetute lihtsurelikega. 84-aastasena sai elatanud autor loa minna Pariisi oma näidendi „Ireene“ esietendusele. Sel

puhul võttis prantsuse seltskond ta vastu tormiliste kiiduavaldustega, otse kui kõikide valgustajate kuninga. Natuke aega pärast seda suri suur kirjanik.

Voltaire oli väga viljakas, tema teoste arv ulatub üle 400. Nende hulgas on romaane, luuletisi, näidendeid, pamflette, filosoofilisi ja ajaloolisi töid. Oma teostes Voltaire naeruvääristab teravmeelselt mitmesuguseid elupahesid. Eriti vihkas ta sallimatut katoliku kirikut. Sealjuures jäi ta aga tõsiseks kristlaseks oma elu lõpuni. Veel oma elu lõpu eel kirjutas ta: „Ma suren, austades Jumalat, armastades oma sõpru, oma vaenlasi mitte vihates ning sajatades ebausku.“

Korduvalt astus ta välja mõttevabaduse ja ususalливuse eest. Tegelikult oli ta valmis kaitsema ja aitama kiriku poolt tagakiusatud. Kord mõisteti üks protestandi usku kaupmees jesuiitide mõjul surma. Tema, öeldi, olevat tapnud oma poja, kes kavatses siirduda katoliku usku. Ilmselt oli siin tegu enesetapmisega, kuid katoliiklik kohus toimis erapoolikult. Voltaire'i väljaastumise tõttu võeti protsess revideerimisele, otsus tühistati ning surmamõistetu perekonnale määrati kahjutasu. Peale usu- lise sallivuse nõudis Voltaire muidki parandusi ühiskondlikus elus, näit. kohtupidamise ümberkorraldamist, kohtualuste piinamise kaotamist, maksude õiglasemat jaotamist ja pärisorjuse lõpetamist. Kuid demokraatiasse suhtus ta enamvähem skeptiliselt. „Kui harimatu rahvahulk teotsema hakkab, siis hukub kõik,“ arvas ta. Tema riigikorra ideaaliks on „valgustatud ainuvalitsus“, s. o. selline riigikord, kus riiki valitseb haritud mõn ar h, kuid alati silmas pidades inimlikkusenõudeid ja üldsuse kasu.

Rousseau (1712—1778). Kõige demokraatsem prantsuse suurtest valgustajatest oli Rousseau. Ta sündis Genfis vaese kellasepa pojana. Ema suri tema sündimisel, isa ei hoolinud palju poja kasvatusest. Viimase armsaimaks ajaviiteks oli juba varakult romaanide lugemine. Need mõjustasid poissi, muutsid ta kujutlus-

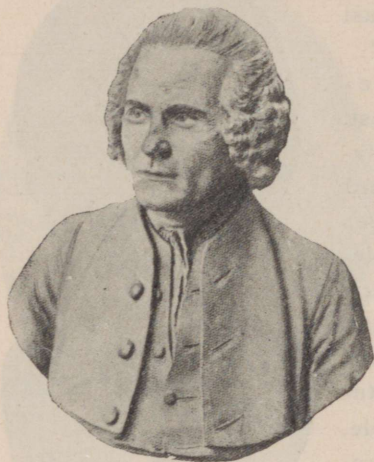
3. joonis. Voltaire.

võime elavaks ja tunded kergesti erutatavaiks. Mõne aasta õppis ta ühe vaselõikaja juures käsitööd, siis põgenes sealt ning alustas hulkurielu. Ta pidas väga mitmesuguseid ameteid, oli kord teenriks, kord muusikaõpetajaks, kord sekretäriks jne. Kolmekümneaastasena tuli ta Pariisi, kus elatas end esmalt nootide ärakirjutamisega.

Pariisis tutvus ta kirjandusliikkude ringkondadega. Rousseau kirjutab ka ise ning teoste sisuline uudus teeb ta kuulsaks. Ta võiks mängida kuulsa autorina silmapaistvat osa haritud seltskonnas, kuid nurgelised kombed ja hell enesetunne ajavad ta ker-

gesti tülli seltskonnainimestega. See pärast veedab ta oma elu tagasitõmbunult, kannatades viimaseil eluaastail tagakiusamismaania all.

Rousseau sai kuulsaks teosega „Kas on teaduste ja kunstide edu soodustanud kõlbluse paranemist?“ Dijoni akadeemia oli kuulutanud välja a u h i n n a t ö ö sellele teemale. Võistluse väljakuulutajad ja kogu haritud seltskond lootsid muidugi autoreilt kultuuri hüvede ülistamist, kuid ootamatu julgusega Rousseau vastas küsimusele eitavalt. „Tagasi loodusesse,“ hüüab Rousseau, leides, et kultuuri edenemisega on käinud käsi-käes kõlbluse langemine. Õnnelikud

4. joonis. Rousseau.

ja head olid need inimesed, kes vabas looduses elasid ürgses lihtsuses ja teadmatuses. Selles teoses ja mujalgi Rousseau i d e a l i s e e r i b loodusinimeste elu, millest tal paraku oli vähe aimu. Oma uut looduse- ja loomulikkuseevangeeliumi jutlustab Rousseau ka romaanis „Emile“. Siin püstitab ta loomuliku kasvatuse põhimõtted. Last tuleb kasvatada võimalikult vabalt, hoides temast ainult eemal kahjustavaid mõjustusi. Lapsel olgu võimalus olla laps, niikaua kui ta on lapseeas. Ärgu sunnitagu lapsi õppimisele, vaid oodatagu, millal lapses endas ärkab huvi või vajadus mingi teadmuse järele. Ning siis lastagu teda õppida võimalikult elust enesest, mitte kuivadest raamatutest. Geograafiat õpitagu matkates, botaanikat elavate taimede vaatlemisel, matemaatikat niivõrra, kui on vaja elus ettejuhtuvate majanduslikkude küsimuste lahenda-

misel, jne. Oma riikliku ideaali Rousseau avaldab teoses „Ühiskondlik leping“. Tema arvates kuulub alguses riigis võim rahvale. Rahvas usaldas selle valitsejale, et viimane kasutaks seda rahva huvides. Kuid et valitsejad on hakanud kasutama oma võimu kurjasti, siis Rousseau soovitab ühiskonnale võtta võim tagasi enda kätte. Rahvavalitsust Rousseau ei kujutle parlamentaarsena, vaid tema arvates peaks rahvas ise otsustama riigiellu puutuvaid küsimusi rahvakoosolekuil. Nii on Rousseau ideaaliks rahvabariik.

Prantsuse seltskond valgustussajandil. Prantsusmaa ilmlikud ja kiriklikud võimud püüdsid igati takistada valgustussajandi ideede levimist. Valgustajate raamatuid konfiskeeriti, neid endid jälitati. Sageli raamatud trükiti välismail, paljud autorid kirjutasid oma julgeoleku pärast varjunime all. Kuulsa prantsuse entsüklopeedia ilmumine kestis võimude poolt tehtud takistuste pärast paarkümmend aastat ning paljud tema köited loeti keelatud raamatuks. Kõigest sellest hoolimata levisid valgustajate arvamused kõrgemas seltskonnas küll kirja teel, küll suusõnal. Uusi mõtteid avaldati nii kohvikutes kui ka salongides, s. o. kinnistes seltskondlikes ringides, kuhu ei ulatunud politsei kõrv. Jõukamad aadli- ja kodanikudaamid kutsusid oma salongidesse vestlema kuulsaid õpetlasi ja kirjanikke, kellede uusi ja julgeid arvamusi siin vaimustusega kuulati. Tegelemine loodusteaduste ja ühiskondlikkude probleemidega muutus moeasjaks. Usk pärispattu, kuradi ja kurjade vaimude olemasolule ja mitmesugustesse imedesse läi kõikuma. Teataval määral muutus moeasjaks kirikust eemalehoidumine. Sel ajal kui kehtiva korra pooldajad rõhutasid selle auväärset vanust, levis valgustatud seltskonnas arvamus, et minevik ei tarvitse olla tuleviku juhtnööriks, vaid terve inimhõistus peab elu korraldama julgelt uuesti ja paremini.

Valgustussajandi keskpäiku armastati seltskonnas küll kriitilist mõtlemist ja teravmeelset pilget, kuid tundeüllust peeti naeruväärseks. Vaated ses suhtes muutusid sajandi viimasel kolmandikul. Rousseau jt. kirjanikkude mõjul läksid moodi tunnete- ja õrnuseavaldused. Valgustatud seltskond muutus tundeliseks. Inimarmastus suurenes — kõrged daamid ja härrad hakkasid huvituma vaeste, vanade ja haigete saatusest. Asutati varjupaiku ja heategevusasutisi, võideldi piinamise vastu kohtus ja peksu vastu koolis.

Valgustuse tähtsus. Valgustusliikumine levis kõigis Euroopa mais, ühes suuremal, teises vähemal määral. Edumeelsete autorite aated ei jäänud ainult paberile, vaid nende mõjul hakkas muutuma teissuguseks ka Euroopa elu. Maailm ei paistnud „valgustatud“ inimestele enam kardetavalt salapärane, sest ajast kui kiiresti suurenesid loodusteaduste tulemused ja tehnika saavutused. Et loodusteadused ja filosoofia püüdsid kõiki nähtusi seletada loomulikkude põhjuste kaudu, siis vähenes mõõduandvais ringkonnis e b a u s k. Nõiaprotsessid jäid aegamööda minevikku. Teisitimõtlejate vastu muututi nüüd s a l l i v a m a k s — võõrausulistele verised tagakiusamised riigivõimu poolt lakkasid. Jesuiitide ordu, kes pidas halastamatut võitlust mittekatoliiklaste vastu, suleti ilmlikkude võimude surve. Kohtumõistmisel kaotati p i i n a m i n e, seadused muudeti täpsamaiks ja selgemaiks, karistusemäär vähendati. Kuni XVIII s. keskpaigani oli üsna sagedaseks karistuseks varguse ja valevande eest s u r m a n u h t l u s. Nüüd hakkavad nii rängad karistusnormid ajalukku minema. Talupoegade olukorda parandati siinseal. Ikka enam hakati valgustusaja ideede mõjul rõhku panema rahvaharidusele. Käsitledes küsimust, missugune on parim riiklik ja ühiskondlik kord, valmistas valgustus ette autokraatse korra ja seisusevahede kadumist ning valitsusviiside d e m o k r a a t l i k u m a k s muutumist.

1. Mispärast levisid valgustusaja ideed maailma just Prantsusmaa kaudu, kuigi Inglismaa oli nende sünnimaa? 2. Nimetage tähtsamaid prantsuse valgustajaid! 3. Missuguse teosega sai Montesquieu kuulsaks? 4. Millist põhimõtet soovitas Montesquieu teostada valitsuse korraldamisel? 5. Mida teate Voltaire'i eluloost? 6. Mille eest ja mille vastu võitles Voltaire oma teostes? 7. Millest paistab Voltaire'i suur mõju kaasaegsetesse? 8. Mida teate Rousseau elukäigust ja iseloomust? 9. Mispoolest erinevad Voltaire'i, Montesquieu ja Rousseau arvamused õigest riigikorrast? 10. Missuguse teosega sai Rousseau kuulsaks? 11. Mida teie arvate Rousseau nõudest „tagasi looduse juurde“? 12. Kas ja mil määral on see nõue õigustatud? 13. Loendage uuendusi, mida teostati valgustuse mõjul!

2. Valgustatud absolutism.

Üldist. Valgustuse demokraatlikud ideed jõudsid Prantsusmaal teostamisele alles XVIII s. lõpul ning mõnes muus Euroopa riigis veelgi hiljem. Läks kaua aega, enne kui nad imbusid rahvahulkadesse seevõrra, et tekkisid revolutsioonid vana korra

kukutamiseks. Kui enne seda teostati uuendusi riiklikus elus, siis need sündisid kuningate ja vürstide soovil. Nad hakkasid nägema pahesid ühiskondlikus korras ja püüdsid neid kõrvaldada. Sealjuures uskusid nad, et rahvast ei või lasta riigielu juhtimisele, sest ta ei tea, mis on riigile kasulik, mis kahjulik. Selle üle pidi otsustama haritud ainuvalitseja.

Valgustatud monarh pidi silmas pidama kogu rahva huve, olema riigi „esimene teener“, nagu ütles Preisi kuningas Friedrich Suur. Terve rea uuendusi teostasid valgustatud ainuvalitsejad. Seejuures tundub nende reformimistegevus siiski oma aja seisukohalt poolikuna. Näit., valitsusviis jäi ikka kaunis despootlikuks ning talupoegade kasuks teostatud uuendused polnud kaugeltki küllaldased.

Friedrich II ja ta sisepoliitika Preisimaal. Üheks tuntuimaks valgustatud kuningaks oli Friedrich II Suur (1740—1786) Preisimaal, keda kaasaegsed hüüdsid „kuningas-filosoofiks“. Suure innuga luges ta prantsuse valgustajate töid ja mõnda aega elas kuulus Voltaire koguni tema õukonnas Berliinis. Friedrich II isa Friedrich Wilhelm I (1713—1740) polnud sarnane teiste XVIII s. monarhidega. Sel ajal kui iga vaesemgi Saksa vürst pillas raha toredale õueelule, Friedrich Wilhelmi õukonnas elati väga lihtsalt. Sel ajal kui kõikjal oli moeasjaks prantsuse keele ja autorite teadmine, ei hinnanud Friedrich Wilhelm valgustusaja teadlasi ega sallinud oma poja prantsuse kirjannikkude ja muusika harrastamist. Friedrich Wilhelmi enda armsaimaks ajaviiteks oli õllelauas istumine, kõva hollandi tubaka suitsetamine ja kõrtsianekdootide vestmine. Valitsejana nõudis ta kõigilt täpsat, otse masinlikku kohusetäitmist ning karistas oma ametnikke väiksemate süütegude eestki üsna rängalt. Kui

5. joonis. Friedrich II.

mõni minister või nõunik ilma kuninga kirjaliku loata kas või tunnigi hilines, pidi ta maksma 100 dukatit trahvi, puudus ta terve päeva, kaotas ta poole aasta palga. Riigirahade kõrvaldamise eest aga võis koguni sattuda võllasse. Veel rangem distsipliin kui ametiasutistes kehtis sõjaväes.

Kroonprintsina kannatas Friedrich Suur nii väga isa karmuse ja tahumatu oleku all, et püüdis põgeneda kodust Inglismaale. Kuid ta vangistati ja anti sõjakohtu kätte. Sõber, kes oli teda põgenemiskatsel aidanud, mõisteti surma. Friedrich pidi hukkamist pealt vaatama. Ta ise saadeti karistuseks pealinnast eemale, ühte väikesse kindlusse, kus ta pidi end ette valmistama tulevasele riigivalitsemisele. Kui siis ta isa suri ning Friedrich Suur kuningaks sai, valitses ta riiki ometi sama bürokraatlikult ja autokraatlikult kui isagi. Nii sõjaväes kui ka ametikohtades pidid kõik kuulama „kuningas-filosoofi“ sõna. Iial ei lisanud ta oma käskudele põhjendusi juurde.

Kuigi kuningas valitses absolutistlikult, võisid alamad olla temaga võrdlemisi rahul. Kohtud reformeeriti — piinamised kaotati ja kõik kodanikud kuulutati seaduse ees samaväärseiks. Uus asjus oli keiser üsna salliv. Preisimaal tohtis „igaüks omal viisil“ (*nach seiner Fassung*) õndsaks saada. Rahvaharidust tõstis kuningas uute koolide asutamisega, Berliini akadeemiasse kutsus ta prantsuse õpetlasi.

Nagu kunagi Prantsusmaal Colbert, nii ehitas nüüd Preisimaal Friedrich Suur teid ja kanaleid, reguleeris kaupade sisse- ja väljavedu merkantilistlikus vaimus, ergutas töökodade asutamist ja õppinud tööliste sisserändamist välismailt. Talupoegade elujärge kergendas ta seega, et keelas nende ilma maata müümise ning laskis kindlaks määrata lubatavad teo ülemmäärad.

Preisimaa muutub suurvõimuks. Preisimaa oli võrdlemisi noor riik. Tema põhiosadeks olid ühelt poolt endine Preisi ordu ala ja teiselt poolt Brandenburgi vürstiriik. Mõlemad maad ühendati XVII s. Hohenzollernite valitsejasoo alla. Hohenzollernid kulutasid palju raha ja hoolt korraliku sõjaväe loomiseks. Sõjavägi võimaldas Preisimaal osa võtta paljudest Euroopa sõdadest ning enamasti ikka oskasid Preisi kuningad endile rahutegemisel välja tingida mõne maatüki sõjasaagiks. Friedrich Suure isa võttis näit. Vene liitlasena osa Suurest Põhjasõjast ja rahutegemisel sai ta Preisile suure osa Rootsile kuulunud Lääne-Pommerist. „Kunin-

gas-filosoof" ise segas end Austria pärilussõtta (1740—1748). Austria pärilussõda puhkes, kui a. 1740 keiser Karl VI surma järel pääses troonile tema tütar Maria Theresia. Osa Saksa vürstiriike aga ei tunnustanud tema trooniletulekut seaduslikuks ja nad alustasid Austria vastu sõda. Austria vastaste seas oli ka Preisimaa. Tüli ei jäänud ainult kodusõjaks Saksamaal — Austria vastu astus välja ka Prantsusmaa, teda kaitsema tõttas aga Inglismaa. Pärilussõda lõppes rahutegemisel Maria Theresia õiguste tunnustamisega, kuid Preisimaale pidi ta loovutama maapõuevaradelt rikka Sileesia. Kuid Austria ei tahtnud sugugi leppida selle kaotusega. Polnud möödunud veel kümnet aastat Austria pärilussõja lõpust, kui Sileesia pärast tekkis uus verine sõda, mis on ajaloos tuntud Seitsem aastase sõja (1756—1763) nime all. Austria ühines oma endise vastase Prantsusmaaga, samuti Venega ja Rootsiga, et võita tagasi Sileesia. Preisimaad toetas seekord ta endine vaenlane Inglismaa. Vaatamata sellele, et Friedrich Suur juhtis oma vägesid hiilgavalt, muutus preislaste olukord selles sõjas kord üsna raskeks. Näis, nagu seisaks Preisimaal ees põhjalik kaotus. Kuid 1762. a. suri Venemaal Preisile vaenlik keisrinna Eliisabet ning troonile tuli Preisi-sõbralik keiser Peeter III. Viimane jättis kasutamata Preisimaa nõrkuse ja lõpetas sõjategevuse. Kui Austria Preisimaaga 1763. a. rahu tegi, jäi Preisimaa endist viisi Sileesia peremeheks.

Peale Sileesia Friedrich suurendas oma maid „Lääne-Preisimaa“ omandamisega esimesel Poola riigi jagamisel a. 1772. Preisimaa oli sobitanud oma endiste vaenlaste Austria ja Venemaaga rahuldava vahekorra, ning tema ettepanekul jagasid need kolm riiki endi vahel suure hulga nõrga Poolamaa territooriumist. Visla jõe alamjooks läks nüüd Preisimaa kätte ning seni teineteisest lahutatud olnud Brandenburg ja Ida-Preisimaa said loomulikult ühendatud.

Joseph II (1780—1790) uuendustegevus Austrias. Palju kaugemale valgustusaja ideede teostamises kui Friedrich Suur läks Maria Theresia poeg Joseph II, keda on nimetatud „revolutsionääriks troonil“. Peab aina imetlema Joseph II julgust senise korra lõhkumisel. Tähtsamate reformide puhul polnud tema vastu ainult aadel ja vaimulik seisus, vaid isegi riiginõukogu ja keiserlik kantselei. Joseph II mõistis hästi, et aadli ja vaimulikkude eesõigused on liiga suured ning talupoegade õiguslik ja

majanduslik seisund äärmiselt vilets. Selliseid suuri vastuolusid asus keiser tasandama. Ta andis välja käskkirja, mille järgi kaotati aadli ja vaimulikkude eesõigused maksude maksmisel. Teiseks astus ta julge sammu, kaotades ära talupoegade pärisorjuse (1781). Talupoegade teokohustused arvati ümber rahasse. Sealjuures määrati maks mõisale kaunis madal, nii et talupoeg ei kulutaks mõisa- ja riigimaksudeks enam kui 30% oma brutosissetulekust. Nüüd võisid talupojad mugavamalt elada ja oma tööviljast rõõmu tunda. Tolerantsipatendiga anti protestantidele ühesugused õigused katoliiklastega, ainult jumalateenistusi ei tohtinud nad pidada avalikult. Umbes 2000-est Austrias olevast kloostrist sulges Joseph II umbes 1300, — kõik need kloostrid, millede mungad ei harrastanud heategevust, vaid elasid ühiskonnale kasu saatmata, vagas mõtisklemises. Suletud kloostrite varandusi kasutas keiser hoolikande otstarbeks. Viinis asutati varjupaiku vaestele, orbadele, kurttummadele, invaliididele jne. Samuti loodi kloostritelt võõrandatud varanduste abil hulk koole. Vaimulikkude järelevalve koolide üle kaotati, usuõpetustundide kulul anti tunnikavades tublisti ruumi reaainetele. Seadused muudeti tunduvalt humansemaiks. Surmanuhtlust lubati määrata ainult mässajaile.

Riigivalitsemist püüdis Joseph muuta tsentralistlikumaks. Austria eri rahvustega provintsidest kehtisid seni erilised valitsemiskorrad, sealsetel seisustel oli olnud mõndagi ütelda provintsi valitsemise kohta. Nüüd kaotati provintside omavalitsused, asju hakkasid ajama keskvalitsuse ametnikud, ametlikuks keeleks tehti kõikjal saksa keel. Sellised reformid tekitasid riigis tugeva opositsiooni. Aadel, kirik ja oma rahvustundes solvatud provintsid ühinesid võitluseks valitsuse vastu. Eriti ärev oli meeleolu Ungaris ja Belgias. Belgias puhkes avalik mäss ning maa kuulutati iseseisvaks vabariigiks. Keset selliseid vapustavaid sündmusi suri keiser, kes vareminigi oli olnud haiglane. Tema järglane kaotas paljud Joseph II reformid, et ärevus riigis pisutki väheneks, muu seas jäi pooleliolev pärisorjuse kaotamine mitmel pool teostamata.

Katariina II (1762—1796) reformipüüded Venemaal. Valgustatud ainuvalitsejaist kõneldes tavatsetakse nimetada ka Vene keisrinnat Katariina II. Katariina oli üks oma aja haritumaid valitsejaid. Ta tundis hästi nii valgustusaegset kui ka antiik-

kirjandust. Ta valitsemisele on omased üksikud valgustatud absolutismi jooned, kuid nad ei esine kaugeltki nii suurel määral kui Joseph II ja Friedrich II juures. Katariina II ajal valitses Venemaal suur ususalvus. Muhameedlased tohtisid oma mošeedes korraldada jumalateenistusi, vennastekoguduse tegevus, mis paarkümmend aastat keelatud olnud, muutus jälle lubatuks jne. Keisrinna käsul rajati uus linnu, mis pidid olema administratsiooni keskusteks. Keisrinna kirjutas raamatuid valgustusaaja vaimus ja ostis kuulsaid kunsti- teoseid kogu Euroopast. Tema ajal õitsesid pealinnas näitekunst ja muusika, asutati uusi kooli. Neist oli aga kasu ainult kõrgematele kihtidele. Rohkearvulise talupojaseisuse heaks ei tehtud midagi.

Oma valitsuse algul mõtles Katariina küll tõsiselt talupoegade olukorra parandamisele, kuid see püüd jäi teostamata. Katariina oli troonile pääsenud aadli abiga mitteseaduslikul teel ning ei julgenud seepärast aadliga vastuollu sattuda. Tema ajal talupoegade seisund pigemini halvenes kui paranes. Talupojad-pärisorjad olid täiesti

mõisniku meelevalda all. Isegi kaebamise mõisahärra peale kohtus keelas keisrinna peksu ja sunnitöö ähvardusel. Mõisnikud käitusid talupoegade nagu mõisa inventariga. Inimesi müüdi laatadel nagu kariloomi ja vahel oli sealjuures nende hind odavam loomade omast. Kord vahetas üks mõisnik terve küla elanikud haruldast tõugu koera vastu. Talupoegade tasuti kaardivõlgu, neid anti altkäemaksuks ametnikele jne.

Katariina II vallutused. Poola riigi jagamised (1772—1795). Katariina välispoliitika peasihiks oli Venemaa piiride laiendamine. Türgimaalt võitis ta kahes sõjas Musta mere põhjaranniku ja Krimmi. Poola riigi langemisel omandas Venemaa suure osa tema maa-aladest. Poola oli muutunud XVIII s. väga nõrgaks. See tuli tugeva keskviimu puudusest. Kuninga võim oli väga piiratud aadli ja seiminimelise riigipäeva läbi. Kuid ka seim ei suutnud teostada

6. joonis. Katariina II.

riigielus vajalikke uuendusi, sest igal üksikul seimi liikmel oli *liberum veto* õigus, s. o. õigus seimi otsuste teostamist ära keelata. Omavahel vaenlikud aadligrupid ühinesid tihti relvastatud konföderatsiooneks ning pidasid vahel kodusõdugi. Talupoegadel polnud põhjust oma riiki eriti armastada — neid hoiti pärisorjuses.

Üheks lahkkelide põhjuseks riigis oli muu seas katoliiklaste sallimatus mittekatoliiklaste vastu. Kui seim Vene valitsuse ja ühe aadligrupi surve otsustas (1768. a.) mittekatoliiklastele anda võrdsed õigused katoliiklastega, siis puhkes maal kodusõda. Kodusõja rahustamist ettekäändeks võttes okupeerisid Vene väed Poolamaa. 1772. a. jagati vastavalt Friedrich II plaanile suur osa Poola alasid tema naabrite vahel. Venemaa sai osa Valge-Venemaast, Preisi Lääne-Preisimaa (ilma Danzigi ja Thorni linnata) ja Austria Galiitsia. Paarikümne aasta pärast muutus olukord Poolamaal jälle nii ärevaks, et Venemaa saatis oma väed Poolat „rahus-tama“. Koos sellega võeti ette teine Poola jagamine (1793). Venemaa sai säilinud osa Valge-Venemaast, Volõõnia ja Podoolia, Preisimaa omandas aga Danzigi ja Thorni linnad ning osa Suur-Poolast. Seni veel iseseisvaks jäänud väikesse Poola riiki jäid esialgu Vene okupatsiooniväed. Kui poolakad nende vastu mässu tõstsid, summutati see meeleheitlik vastuhakkamine väga veriselt. Nüüd (1795. a.) teostus Poolamaa kolmas ja lõplik jagamine. Venemaa sai Leedu ja Kuramaa, Preisi säilinud osa Suur-Poolast ja Masoovia Varssavi linnaga ning Austria Väike-Poola Krakovi linnaga.

Gustav III (1772—1792), Rootsi kuningas, püüdis elada nagu valgustatud metseen. Ta toetas kunstnikke ja kirjanikke, alustas suurejoonelisi ehitisi ning harrastas Rootsis seninähtamatut toredat õueelu. Oma populaarsuse tõstmiseks alustas kuningas Venemaaga sõja, mis ei andnud Rootsile aga vähimatki maade juurdekasvu.

1. Kuidas suhtusid valgustatud ainuvalitsejad demokraatlikku korda?
2. Kuidas võttis Friedrich Suur lühidalt kokku valgustatud monarhi ülesanded?
3. Missugustes punktides tunduvad valgustatud valitsejate reformid praegu eriti poolikuina? 4. Mida teate Friedrich II vahekorra kohta oma isaga? 5. Loendage Friedrich II reforme! 6. Missuguste maa-alade võrra ja mille tõttu suurenes Preisimaa Friedrich Wilhelm I ajal ja Friedrich Suure ajal? 7. Mis oli Austria pärilussõja põhjuseks? 8. Missugune asjaolu päästis Preisimaa rängast kaotusest Seitsmeaastases sõjas? 9. Missugust muutust näeme võitlevate poolte koosseisus, kui võrrelda Austria pärilussõda ja Seitsmeaastast sõda? 10. Loendage Joseph II uuendusi! 11. Loendage põhjusi, mis tekitasid opositsiooni Joseph II vastu! 12. Loendage Katariina II reforme! 13. Mispärast ei suutnud Katariina II teostada põhjalikke uuendusi talupoegade kasuks? 14. Mis-

sugused olid Poola riigi nõrkuse põhjused? 15. Millal toimusid kolm Poola jagamist? 16. Kes said sel puhul maid ja missuguseid? 17. Misnimeline Rootsi kuningas püüdis XVIII s. lõpul valitseda riiki absoluutse monarhina?

3. Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika ühendriikide tekkimine.

Parlamendi võimu kasvamine. Juba mitu sajandit oli Inglismaal parlamendile kuulunud võim seadusi anda ja makse määrata. Kuningate katsed parlamendilt neid õigusi võtta polnud andnud mingisuguseid tagajärgi. Pärast nn. „veretut revolutsiooni“ kasvab parlamendi tähtsus Inglise riigis veelgi, talle läheb üle ka täidesaatev võim, mis seni kuulus kuningale.

XVIII sajandil, kui mandririiges võidutses absolutism, läheb Inglismaal kogu võim rahvaesinduse kätte.

Pärast „veretut revolutsiooni“ troonile pääsenud kuningad ei olnud vanust seaduslikest Tudorite ja Stuartite dünastiaist. Kui paljud vanameelsed, nn. toryd ihkasid troonile Stuarteid, siis otsisid uued valitsejad vabameelse whigide partei poolehoidu; whigid aga olid nõus kuningat toetama, kui see laiendab parlamendi õigusi.

Juba William III pidi 1701. a. kinnitama troonipärimise seaduse, mis peale korralduste Inglise trooni pärimise kohta sisaldas mitmesuguseid kuningavõimu kitsendavaid punkte. Nimelt määrati sellega kindlaks, et kõik valitsuse korraldused pidid kandma vastava ministri allkirja, kes vastutab nende seaduspärasuse eest. Ilma ministri allkirjata ei omanud kuninga käsud mingit jõudu. Inglismaal hoiti kinni arvamusest, et Jumala armust troonile astuv kuningas ei või eksida ning seepärast on võimatu võtta teda vastutusele. Nüüd sai aga parlament õiguse ministrite üle kohut mõista ja neid eksimuste korral karistada. Seega muutus William III ajal valitsus vastutavaks parlamendi ees.

Pärast William III järglast pääses a. 1714 Inglise troonile Hannoveri dünastia. Esimesed sellest soost kuningad olid pärit vaesest Saksa osariigist ning tundsid end rohkem sakslastena kui inglastena. Tihedate sidemete puudumisel seltskonnaga nad ei võinud mõteldagi kuningavõimu suurendamisele. Neil oli vähe raha, samuti puudus neil seltskonna sügavam poolehoid. Parlamendi võim kasvas nüüd veelgi. Ministeerium oli muutunud William I ajal parlamendi ees vastutavaks, nüüd aga hakati koguni ministreid

valima sellest parteist, mis oli parlamendis enamuses. Kui uued valimised andsid senisele opositsioonile ülekaalu, siis lahkus kabinett ning asemele tuli uus.

Inglise poliitilise elu varjukülgi. Vaatamata sellele, et Inglismaa poliitiline areng jõudis tunduvalt ette mandririikide omast, oli siin ikkagi säilinud veel palju vana korra jäänuseid. Üheks selliseks anakronismiks oli alamkoja valimisviis, mis püsis suuremate muutusteta keskaja lõpust alates. Inglismaa 8 000 000 elanikust oli XVIII sajandi lõpul hääleõiguslikke ainult 160 000 kodanikku. Saadikute arv jagunes valimisringkondade vahel väga mitteühtlaselt. Mõned hiljemini suureks paisunud linnad, nagu Manchester ja Liverpool, ei omanud üldse saadikut alamkojas, kuigi neis oli kümneid tuhandeid elanikke. Paljudel peaaegu väljasaunud linnakesel aga, nn. „pehkinud kohakestel“, oli vahel mitu saadikut parlamendis. Londonil oli alamkojas esindaja iga 125 000 elaniku kohta, 30-el „pehkinud kohakesel“ aga iga 6 elaniku kohta! Valimised olid avalikud ning see jättis palju võimalusi nende mõjustamiseks. Maarentnikule võis hääletamisel mõisnik, võlgnikule võlausaldaja survet avaldada. Vähesed elanikearvuga linnakestes oli kandidaatidel kerge valijaid ära osta. Valijatele jagati kas raha või kandidaat lubas oma taskust kinni maksta kogukonna võlad. Selliste valimiste teel moodustatud alamkoda ei võinud olla rahva tahte õige peegeldaja. Pealegi ei lubanud *Test Act* katoliiklastel pääseda parlamendisaadiku kohale ega muudesse riigiametitesse. Seega võeti veel ühelt osalt rahvalt seaduslikud võimalused oma tahte avaldamiseks ja oma poliitilise olukorra parandamiseks. Sageli ostetud hääletega parlamenti pääsenud saadikud lasksid endid ära osta valitsuse poolt, kes vajas alamkoja poolehoidu. Neile jagati rahalisi kingitusi ja paiukeid või neid määrati ametikohtadele, et nad toetaksid võimal-olevat ministrite kabinetti. Suurelt osalt võitlesid parteid parlamendis rohkem kohtade kui põhimõtete pärast. Kõigist neist pahedest hoolimata jäi Inglismaa siiski maaks, kus rahva tahtet arvestati rohkem kui muudes riikides.

Inglismaa muutub võimsaks koloniaalriigiks. Esimesed koloniaalriigid Euroopas olid Portugal ja Hispaania. Portugal kui koloniaalvõim kaotas oma tähtsuse, kui ta Philipp II ajal liideti Hispaaniaga. Hollandlased anastasid sel puhul tähtsamad Portugali asumaad. Hispaania säilitas oma suuri asumaad Ameerikas kuni XIX sajandini. Kuid hispaanlased ei osanud hästi valitseda

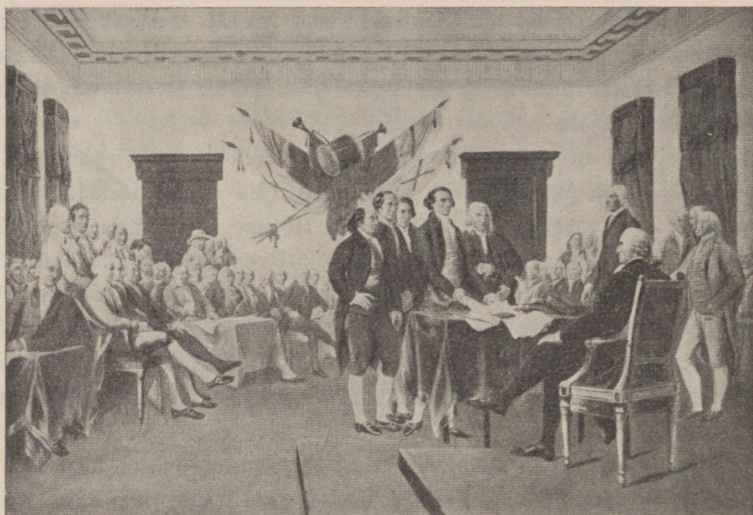
ja majandada oma asumaids, mis seepärast andsid kodumaale vähe tulu. XVII s. oli Holland võrdlemisi tähtsaks asumaaderiigiks, kuid tema koloniaalvõim ei kehtnud kaua. Suurriigid Prantsus- ja Inglismaa vallutasid väikese Hollandi tähtsamad asumaad. XVIII s. esimesel poolel sarnas koloniaalriigina esirinnas Prantsusmaa. Juba Henri IV ajal olid prantslased hakanud osa-osalt vallutama Kanadat ning need vallutused olid jätkunud ka Richelieu ja Louis XIV ajal. Mississippis jõgikonnas oli „Päikesekuninga“ valitsuspäevil loodud Louisiana asumaa. Ida-Indias olid XVIII s. algupoolel Prantsuse asumaad tunduvalt laiemad kui Inglise omad. Kuid sajandi keskpaiku hakkas ülemvõim nii Ameerikas kui ka Ees-Indias minema Inglismaa kätte.

Inglise esimene asumaa Virginia tekkis kuninganna Elisabethi ajal Põhja-Ameerikas. Hiljemini lõid väljarändajad Inglismaalt neile lisaks teisi. Üsna suur oli Inglise asumaade juurdekasv Seitsmeaastase sõja ajal (1755—1763). Prantslased kaotasid sõjas Inglismaale Kanada, Louisiana idaosa ja tähtsaid maa-alasid Ida-Indias. Inglismaa muutus nüüd esimeseks mereriigiks. XVIII sajandil, Inglise koloniaalvõimu tõusu ajal on loodud muu seas tuntud inglise rahvuslik laul: „Valitse, Britannia, valitse mere voogusid!“

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas. Kunagi pole asumaids loodud nii väärtuslike inimeste abil kui Inglise asumaids Põhja-Ameerikas. Siia ei tulnud seiklejad kiire rikastumise himuga, vaid korralikud ja töökad kodanikud, keda kodumaal ei lubatud oma usukommete kohaselt Jumalat paluda. Siia saabus puritaane, katoliiklasi ja mitmesuguseid lahusulisi. Põhjapoolsete asumaade kolonistid olid oma elukutselt väikepõllupidajad, kaupmehed ja käsitöölised. Lõunas aga jäid elama suurmaapidajad, kes siin neegerorjade abil hakkasid kasvatama oma hiiglaistandustes tubakat, suhkruroogu ja riisi. Inglise asumais Ameerikas valitses enamasti üsna demokraatlik kord. Seadusandlikeks asutisteks olid laialdase valimisõiguse alusel valitud parlamendid, Inglise valitsus määras asumaadesse ainult täidesaatva võimu teostajad — kubernerid. Siin kehtis seega teissugune valitsusviis kui Hispaania ja Prantsusmaa asumais. Viimaste suhtes püüdis keskvalitsus kodumaal otsustada võimalikult kõiki asju.

Konfliktid asumaade ja Inglismaa vahel. Ainult majanduslikes küsimusis püüdis Inglismaa hoida asumaids endast sõltuvaina.

Asumaist pidid võimalikult suurt kasu saama inglise kaupmehed, laevurid ja töösturid. Asumaad tohtisid vedada oma saadusi ainult Inglismaale, samuti pidid sisseveokaubad kolooniaisse toodama Inglise laevadel, kas otse Inglismaalt või üle Inglismaa. Tööstuse arengut asumais püüdis Inglise valitsus pidurdada, et Uus-Maailma välja vedada kodumaa tööstussaadusi. Masinate ja masinaplaanide viimine Ameerikasse oli keelatud, samuti mõnesuguste töös-

7. joonis. Ameerika iseseisvusdeklaratsiooni vastuvõtmine.

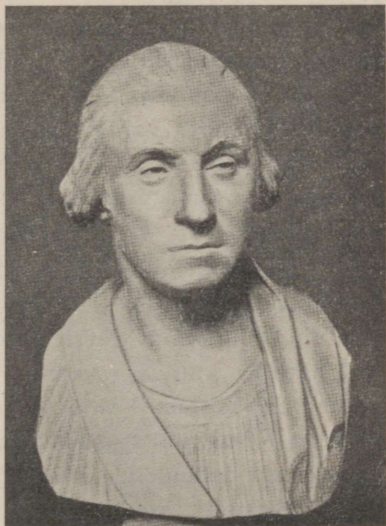
tusettevõtete asutamine seal. Sellised takistused äratasid kibedaid tundeid ameeriklastes, kes vihkasid kitsendusi ja sundi, mis olid teinud nende elu kodumaal õnnetuks.

Pärast Seitsmeaastast sõda, kui Inglismaa rahandus oli sattunud raskesse seisukorda suurte kulude tõttu sõjas, otsustas Inglise parlament maksustada Ameerika kolooniaid, kes seni polnud Inglismaa kasuks makse maksnud. Kuigi valitsuse poolt määratud maksud polnud rasked, tekitasid nad Ameerikas suure rahulolematuse. Ameeriklased väitsid, et neid ei tohi maksustada Inglismaa kasuks, sest nad pole esindatud Inglise parlamendis. Maal kasvas ärevus suureks. Maksuametnikkude kallal hakati tarvitama vägivalda. Küll kaotas Inglise parlament nüüd, seisukorra tõsidust mõistes, kõik sisseseatud maksud, ent pani sisseveo-

tolli mõningaile kaubaartikleile (teele, klaasile, paberile ja värvidele). Kuid see Inglise parlamendi järeleandmine ei suutnud enam vältida mässu puhkemist.

Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine. 1774. a. kogunesid asumaade delegaadid Philadelphiasse ühisele kongressile. Kongress otsustas luua oma sõjaväe, sest Inglise parlament oli maale saatnud oma väed. Tekkis sõjalisi kokkupõrkeid inglaste ja ameeriklaste vahel. Lõhe kolooniate ja kodumaa vahel muutus nüüd ülepääsetamatuks. 1776. a. võttis Philadelphia kongress vastu iseseisvuse deklaratsiooni, mis oli rajatud valgustusaja ideedele.

Sõjategevuses oli õnn esialgu Inglismaa poolt, kelle käsutuses oli suurel arvul palgasõdureid. Ameeriklaste väed olid halvasti varustatud, tihti olid nende riided ja jalanõud väga viletsad. Ka olid nad alguses vilumatud sõjapidamises. Kuid neid innustas visa võitlemistahet ning nende andekas juht George Washington oskas lühikese ajaga luua hea distsipliini. Ometi on küsitav, kas kõigist ameeriklaste pingutustest oleks jätkunud võiduks, kui Euroopast poleks tul-

8. joonis. Washington.

nud neile appi palju vabatahtlikke ja kui Prantsusmaa, Hispaania ja Madalmaad poleks liitunud vabadusvõitlejate toetamiseks. Selle liidu loojaks oli ameerika diplomaat ja teadusmees Benjamin Franklin. Tema ilmumine Pariisi tekitas suurt vaimustust prantsuse „valgustajate“ keskel. Prantsuse Akadeemias tervitas üks entsüklopedist (d'Alembert) teda sõnadega: „Ta kiskus ära taevalt välgu ja türannilt valitsuskepi.“ Üldse tundis vabameelne Euroopa kodanlus väga soojalt kaasa ameeriklaste iseseisvuspüüdeile. 1783. a. tehti rahu, milles Inglismaa pidi tunnustama 13 mässulise koloonia iseseisvust.

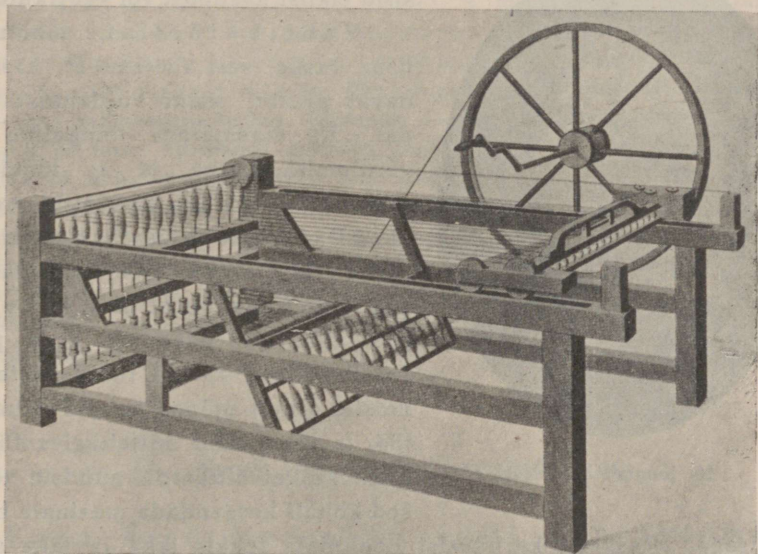
Iseseisvaks muutunud asumaade esindajad tulid kokku ja asusid tööle uue põhiseaduse koostamiseks. See kuulutati 1787. a. välja kui Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus. Uus põhiseadus jät-

tis igale osariigile võrdlemisi suure iseseisvuse. Igale jäi oma seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim. Osariikide seadusandluselt nõuti aga, et see oleks kooskõlas liidu põhiseadusega. Neis asjus, mis puudutasid kõigi osariikide huve (nagu välispoliitika ja üldine kaubanduspoliitika), anti seadusandlik võim liidu kongressile, mis koosnes saadikutekojast ja senatist. Täidesaatev võim läks neljaks aastaks valitava presidendi ja temast sõltuva ministeeriumi kätte. Seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim olid 1787. a. põhiseaduse järgi teravalt üksteisest eraldatud. Kodanikele kindlustati samaõiguslus seaduse ees, isikupuutumatus ja täielik südametunnistusevabadus. Kirik lahutati riigist. Ühegi usutunnistuse liikmed ei pruukinud nüüd kadestada teiste omi riigi soodustuste pärast. Euroopa vabameelsetes ringkondades äratas uus põhiseadus suure vaimustuse, — ta oli oma aja kohta väga demokraatlik, välja arvatud üks tema peapuudusi: orjapidamise lubamine lõunapoolseis osariigis.

Austraalia koloniseerimise algus. Juba XVIII s. olid hollandlased avastanud Austraalia. Kuid koloniseerima teda ei hakanud ning ta ununes varsti täiesti. XVIII s. seitsmekümnendail aastail avastas kuulus maadeuriija Cook Austraalia uuesti ja pärast asumaade kaotust Põhja-Ameerikas hakkasid inglased teda koloniseerima. Austraalia asustamine eurooplastega läks esialgu aeglaselt. Esimesteks kolonistideks olid inglise sunnitöölised.

Tööstuslik revolutsioon Inglismaal. Inglismaa kaotas küll sõja oma kolooniatega Ameerikas, kuid tema vägevus säilis. Selle asemel et Inglismaale oleks Ühendriikide kaotusest tulnud katastroof, jäi ta edasi maailmariigiks, mis leidis asumaid juba teisel, näit. Austraalias. Ka Inglismaa majanduselu ei osutanud tagurpidaminekut. Inglise kaubandus Ameerikaga ei vähenenud peale Ühendriikide iseseisvumist, vaid isegi suurenes. Vabastussõja ajal oli Põhja-Ameerikas hakatud kasvatama puuvilla ning selle kasutamine võimaldas inglise tööstureile toota uusi riidesorte. 1787. kuni 1815. aastani tõusis kaubanduslik läbikäik Inglismaal koguni neljakordseks. Selle peapõhjuseks oli Inglise tööstuse suur edu XVIII s. teisel poolel. Nimelt leiutati sel ajal Inglismaal terve rida masinaid, mis hakkasid asendama inimtööjõudu. Tekkis nn. tööstuslik revolutsioon, üleminek käsitöölt vabrikutööle, mis muutis tunduvalt maailma ainelist kultuuri ja majanduslikke vahekordi. Esmajoones rakendati masinaid laialdasemalt puuvillriide-tööstu-

ses — võrdlemisi uues, Idamailt üle võetud tööstusharus. Habemeajaja Arkwright leiutas (1769) ketrusmasina ja külavaimulik Cartwright (1785) kudumismasina. Keemik James Watt konstrueeris esimesed korralikud aurumasinad (aa. 1764—1775). Esi-
 algu oli tarvitatud masinate käimapanemiseks veejõudu, nüüd hakati seda asendama auruga. Aurul oli veejõuga võrreldes mitmesuguseid paremusi: tema hankimine polnud seotud maastikuliste eritingimustega ning tema tööenergiat oli kergem reguleerida kui näit. ojakese oma, mis põuasel suvel võis hoopis kuivaks jääda.

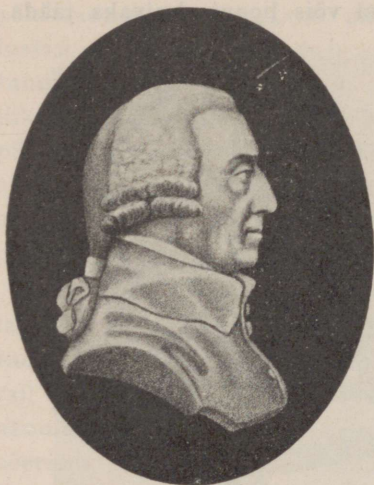
9. joonis. Üks esimesi ketrusmasinaid.

Masinate ehitamiseks vajati metalle ning seega elavnes ühenduses masinate tarvituselevõtuga ka metallitööstus. Et mitmesugused tööstusharud vajasisid palju kütet, siis suurenes ka kivisöekaevamine. Peale masinate leiutamise võimaldasid tööstuse edusamme suurte vabade kapitalide olemasolu ja tööliste küllus Inglismaal. Peamiselt õnneliku väliskaubanduse tõttu oli Inglismaale XVIII s. koondunud nii palju vabu kapitale, et ei teatud, kuhu neid paigutada. Leidus rikkaid, kes olid valmis finantseerima isegi selliseid fantastilisi ettevõtteid, nagu perpetuum mobile leiutamist, tinast hõbedat tegemist jms. Muidugi jätkus siis kapitalistidel küllaldaselt raha ka selliste vabrikute asutamiseks, mis

tõesti suutsid midagi luua. Vabast töøjõustki ei olnud Inglismaal puudu. Talupoegade maatumine, mis oli alanud juba keskaja lõpul, muutus XVIII s. eriti intensiivseks. Mõisnikud lasksid senised saraskonna ühismaad ära jagada ning piirasid oma krundid taradega. Pärast ühismaade jagamist ei võinud talupojad pidada nii suurt karja kui seni, mil talu kari pääses saraskonna ühis põldudele peale lõikust. Mõnel muulgi põhjusel oli „tarastamine“

taludele kahjulik. Talupojad vaesust, paljud jätsid oma kohad ning otssid elatist käsitööst või vabrikutööst.

Vabrikutöölise eluolu oli üsna raske, sest töötasu oli käsitel-daval ajastul siiski võrdlemisi madal. Et masinatega töötamine oli võrdlemisi lihtne ja ei nõudnud suurt jõukulutust, siis võisid vabrikandid oma ettevõtteis tööle panna ka naisi ja lapsi. See aina suurendas töøjõu pakkumist ning surus palgad alla. Tööpäev oli väga pikk (meestöölistel 13—14 tundi, lastel ja naistel ainult mõned tunnid vähem), töö- ja eluruumid mittehügieenilised. Oma rasket olukorda püüdsid tööli-sed kohati kergendada masinate hävi-

10. joonis. A. Smith.

tamisega. Raskeist karistusist hoolimata tekkis ikka ja jälle salaühinguid, kelle eesmärgiks oli purustada masinaid.

Tööstusliku revolutsiooni mõju majandusteadusse. Adam Smith (1723—1790). Masinate tarvituselevõtt ning vabrikute ehitamine arenes eeskätt Inglismaal. Teistes maades jäi tööstuse areng XVIII s. lõpul ja XIX s. algupoolel mitmekümne aasta võrra maha. Seepärast oli Inglise tööstus seevõrra võistlusvõimeline, et võidi mõtelda kaitsetollide kaotamisele. Inglismaal hakkavad XVIII s., eriti aga XIX s. pinda leidma vabakaubanduslikud ideed.

Kõige tähtsam ja mõjukam vabakaubanduslikkude vaadete pro-pageerija oli Adam Smith (1723—1790). Tema arvates peab kaduma igasugune tööstuse ja kaubanduse juhtimine korraldustega riigi poolt, igauhele jäägu siin täielik tegevusvabadus. Inimesed püüavad küll kõik omakasu, kuid seda tehes toovad nad kasu ka ühis-

konnale, sest nende huvide vahel valitseb teatav kokkukõla. Kõik korraldub majanduselus kõige paremini loomuliku ning vaba võistluse alusel. Loomulik oleks, et iga maa toodaks sel alal, milleks tal on head eeldused, nii et ta on maailmaturul kaitsetollidega võistlusvõimeline.

1. Millega on seletatav täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte Inglismaal XVIII s.? 2. Milles avaldus täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte? 3. Missugused olid parlamentaarse süsteemi puudused Inglismaal? 4. Missugused riigid olid kõige tähtsamaiks koloniaalmaadeks uue aja alguses, XVII s., XVIII s. esimesel ja teisel poolel? 5. Millega on seletatav juhtiva koloniaalriigi positsiooni kaotamine Prantsusmaa poolt, selle üleminek Inglismaale? 6. Missugused kolooniad omandasid inglased Seitsmeaastase sõja ajal? 7. Iseloomustage inglasi koloniste Põhja-Ameerikas kui inimesi! 8. Mispoolet esines valitsuskord Inglise, Hispaania ja Prantsusmaa asumais? 9. Missugused põhjused sünnitasid konflikti Inglismaa ja ta Ameerika kolooniate vahel? 10. Millal kuulutati välja Ameerika Ühendriikide iseseisvus? Kus? 11. Kes oli ameeriklaste tähtsaim väejuht vabastussõjas? 12. Missugused välisriigid aitasid Ühendriike võitluses Inglismaaga? Kes oli Franklin? 13. Iseloomustage Ühendriikide põhiseadust! 14. Millal algas Austraalia koloniseerimine? 15. Missugused nähtused põhjustasid tööstusliku revolutsiooni Inglismaal? 16. Nimetage mõnda leiutajat ja leiutist XVIII s.? 17. Iseloomustage Adam Smithi õpetust!

II. Suur Prantsuse revolutsioon.

1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal.

„Vana kord“. Suure Prantsuse revolutsiooniga XVIII s. lõpul algab Euroopas revolutsiooniderikas ajastu, mis kestab kuni tänapäevani. Suure Prantsuse revolutsiooni ja talle järgnenud teiste revolutsioonide läbi XIX s. purunes Euroopas senine ühiskondlik ja riiklik kord ning läks ajalukku. Seda, enne Suurt Prantsuse revolutsiooni valitsenud korda hakati hüüdma „vanaks korraks“, lootuses, et ta jäävalt kuulub minevikku. Eespool oleme mõnigi kord kirjeldanud „vana korra“ aegseid olusid. „Vana korra“ tähtsamad tunnused on kuninglik absolutism, samaõiguse puudus seisuste vahel ning kodanike õiguste ja vabaduse halb kaitse. Kuninglikku absolutismi tunneme juba varemini. Siin vaatleme peamiselt õiguslikke erinevusi seisuste vahel.

Vaimulikud ja aadel. Kõige paremas olukorras vana korra aegsel Prantsusmaal olid seisustest aadel ja vaimulik seisus. Nad olid peaaegu täiesti vabad maksudest ja mitmesuguste eesõigustega. Nii pääsesid ohvitserikohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametitesse peaaegu ainult aadlimehed. Samuti leidsid just aadlimehed teed kuninga õukonda, kuhu linnakodanikke peaaegu kunagi ei pääsenud. Kõrgetesse ametitesse pääsesid tihti kuulsast soost aadlikud, kes aga polnud sugugi andekad ning oma koha väärilised. Oma kõrge päritolu üle olid aadlikud aga peaaegu alati uhked. Üks valgustusaja kirjanik (Beaumarchais) ironiseerib õigusega selle seisuseuhkuse üle naljamängus „Figaro pulm“: „Mis teie ka olete? Teie olete vaevaks võtnud sündida.“

Aadli ja kiriku käes püsisid ikka väga suured maa-alad — neile kuulus umbes $\frac{2}{3}$ Prantsusmaa pinnast. Kõrgemad aadlikud ei elanud oma mõisades, vaid Versailles's. Rahvaga puutusid nad vähe kokku. Ainult sügiseti käisid uhked härrad oma mõisades jahti pidamas. Talupojad olid jäetud kurjade mõisa ametimeeste hoolde, kes neilt südilt maksusid nõudsid ning raha oma isandatele linna järele saatsid.

Samuti nagu aadlil oli vaimulike seisusel suur mõju riigis. Nad samuti pääsesid mõnigi kord kõrgematesse riigiametitesse. Piiskopeks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei pidanud, vaid määrasid endile asemikud. Usu- ja kirikuelu juhtimine huvitas neid piiskoppe palju vähem kui suured tulud, mida saadi piiskopikohast. Piiskopi sissetulek ulatus kohati umbes $\frac{1}{2}$ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, külapreestreile ainult 400—500 franki palka aastas. Sellisest väikesest palgast ei piisanud tihti korralikuks äraelamisekski. Oma viletsa seisundi tõttu seisis külavaimulikud lähedal talupoegadele ning tundsid nende raskustele kaasa.

Suuremas osas teistest Euroopa maadest oli aadli võim sama suur kui Prantsusmaal, kohati isegi suurem. Vaimulikul seisusel aga ei olnud protestantlikes riigis nii suurt kaalu kui katooliklikes.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse Prantsusmaal kuulusid linnakodanikud ja talupojad. Linnakodanikud omandasid Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu osa võtta generaalstaatide tööst, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Eesõigustatud seisused ei arvesta-

nud peaaegu kunagi nende soove ja huve. Alatiseks tüliküsimuseks olid maksud, milledest kõrgemad seisused olid vabad. Ka tähtsamasse riigiameteisse pääsemine oli linnakodanikel raske.

Palju pahameelt tekitasid linnakodanikes mitmesugused tööstust korraldavad normid. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Õpipoiste õppimisaeg oli väga pikk, sellidelt nõuti kaunis raskeid meistritöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühes näit. kedrati villu, teises kooti kangast, kolmandas värviti jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad kehtisid ka suurtes tööstuslikes ettevõtteis ja manufaktuurides. Eeskirjade vastu eksijaid ootas tihti valikaristus, nende kaup konfiskeeriti, nad ise pandi häbiposti, jäeti ilma töötamisõigusest ning mõnikord mõisteti isegi surma.

Kaupmehi pahandasid mõõtude ja kaalude erinevus igas maakonnas ja feodaalajast säilinud tollimaks, mida tuli maksta kaupade ühest maakonnast teise viimisel.

Kõige viletsam oli aga vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Enamik prantsuse talupoegi oli küll isiklikult vaba, nad polnud pärisorjad, kuid nende kanda oli terve rida keskajast pärit kohustusi mõisnike vastu. Talupoeg pidi ikka veel tegema tegu mõisale ning nii rahas kui ka loonus renti maksuma, samuti ka kirikule kümnist andma. Suurem osa riigimaksude koor- mastki lasus talupoegade õlul. Umbes $\frac{2}{3}$ talupoja sissetulekust läks andamiteks ja maksudeks mõisnikule ja riigile, ainult $\frac{1}{3}$ jäi endale. Peale teokohustuste mõisa vastu pidid talupojad riigi jaokski tasuta töötama — teid tegema ja sõjaväge vedama. Keskajast olid säilinud mitmesugused veidrad aadli eesõigused, näit. banaliteedid ja jahiainuõigus. Talupojad olid kohustatud tarvitama mõisa veskit jahvatamiseks, mõisa leivaahju leivategemiseks, mõisa viinamarjapressi marjade purukssurumisel jne. Mõisnikkude jahieesõigus oli külarahvale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede, lindude jm. metsloomade tapmine oli neil keelatud, — talupoeg tohtis neid ainult oma põllult eemale ajada. Kohati ei lubatud neil isegi tarasid oma põldudele ümber teha, et ajujahi korral oleks tee härradele vaba. Ülemeelikus tujus olevad jahiseltskonnad tallasid mõne jänese pärast vahel mitme talupere põldudel. Polnud ime, et selliseis raskeis tingimuses talupojad oma elust rõõmu

ei tundnud, et paljud neist oma kohad maha jätsid ning linna läksid õnne otsima. Kuid siingi ei õnnestunud sageli talupoegadel endid üles töötada, suured hulgad neist muutusid kerjusteks, mõned koguni roimariteks. Vana korra lõpul teenis umbes $\frac{1}{20}$ kogu prantsuse rahvast endale ülalpidamist kerjamisega, Pariisis aga elatus sellest koguni $\frac{1}{6}$ rahvastikust.

Paljudes teistes Euroopa riikides oli talupoegade olukord koguni halvem kui Prantsusmaal. Taanis, Saksamaal, Ungaris, Poolas ja Venemaal (meie kodumaa kaasa arvatud) olid talupojad sunnismaised pärisorjad, kel puudus täiesti isiklik vabadus ning peaaegu igasugune kaitse mõisniku ülekohtu vastu.

Õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse jättis Prantsusmaal ja kogu Euroopas palju soovida. Kohtus käimine oli kulukas ja aeglane, kohus sageli müüdav: õigus anti sellele, kes suutis rohkem maksta. Kaebealuste ülekuulamisel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Palju segadusi sünnitas inimestele asjaolu, et kogu Prantsusmaal ei kehtinud ühised seadused, vaid igas maakonnas oma eri seadused. Aadliseisuse liikmed olid ka kohtumõistmise ajal igati eesõigustatud seisukorras: kui aadlimees ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos süüdi, siis võis juhtuda, et aadlimees mõisteti mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, linnakodanik aga surma. Peale muu oli ainuvalitsuslikus riigis üheks suureks paheks kodaniku vabaduste puudumine. Riik nägi oma rahvas alamaid, mitte kodanikke. Alamate julgeolek oli üsna väike. Neid võidi tühiste kahtluste pärast vangistada ning aastate kaupa vanglates hoida ilma kohtuotsuseta. Isikuvabaduse kõrval puudusid sõna- ja trüki-vabadus. Tsensuur ja politsei valvasid suure hoolega selle järele, et ei kõnes ega kirjas saaks arvustada kuningat, tema riigimehi ja kehtivat korda. Teistes Euroopa riikides polnud enamasti rahva õiguslik olukord parem kui Prantsusmaal, kohati koguni halvem.

Nagu näeme, oli rahval küllaldaselt põhjusi rahulolematuseks vana korraga.

1. Loendage vana korda iseloomustavaid jooni! 2. Iseloomustage 1) aadli, 2) vaimulikkude, 3) linnakodanikkude ning 4) talupoegade olukorda vana korra aegsel Prantsusmaal! 3. Mis te arvate, kas oli riigile tulus või mitte tähtsamate ametite reserveerimine ühe seisuse liikmetele? 4. Mispoolest jättis palju soovida rahva õiguslik kaitse vana korra ajal?

2. Revolutsiooni eellood.

Vildak rahanduspoliitika. Eespool käsitletud vana korra pahe-
dele, mis olid Prantsusmaal enamvähem samasugused kui teisteski
maades, lisandus Prantsusmaal veel muidki väärnähtusi, mis aita-
sid süvendada rahulolematust. Üks neist oli valitsuse vildak
rahanduspoliitika. Kuigi XVIII s. Prantsusmaa tööstuse
toodang tõusis seninähtamatult kõrgele ning väliskaubandus kas-
vas mitmekordseks, kuigi maksud, mida valitsus asetas rahvale, olid
küllaltki rasked, ometi oli terve sajandi Prantsuse kuningriigi valit-
sus suurtes rahalistes raskustes. Osalt tuli see sellest, et aadlilt
ja kirikult ei nõutud peaaegu üldse makse, osalt aga sellest,
et riigil oli palju ülearuseid väljaminekuid. Õueelule
ja mitmesugustele õue juures olevatele kallipalgalistele ametnikku-
dele üksi kulus aastas üle 200 miljoni frangi. Sellele tulid lisaks
mitmesugused kingitused ja pensionid kuninga armualustele, mis
omalt poolt nõudsid iga aasta mitukümmend miljonit. Sel ajal
kui talupojad vaesuses ägasid, ei lõppenud suurejooneline pillam-
ine Versailles's. „Päikesekuninga“ järglane Louis XV hoolis
vähe riigist. Tema suurimaks sooviks oli veeta oma elupäe-
vad külluses ja lõbus. „Tulgu pärast meid kas või veeuputus,“ lau-
suti tema õukonnas hooplevalt. Riigi rahanduslikke raskusi aina
suurendasid õnnetud sõjad, mida Louis XV pidas. Sõjaväes
maksti ohvitseridele hiiglapalku. Ohvitserkonna palkadeks anti
enam raha välja kui muude sõdurite ülalpidamiseks ühtekokku.
Et puudus igasugune riigieelarve, siis oli valitsusel raske ter-
vendada riigimajandust. Riigivõlad kasvasid Louis XV ja tema
pojapoja Louis XVI ajal määratu suureks. (Prantsuse revolutsiooni
aastal ulatus riigivõlg $4\frac{1}{2}$ miljardi frangini, iga-aastased riigi välja-
minekud olid 57 miljoni võrra suuremad kui sissetulekud.)

Rahulolematuse tõus linnakodanluses. Nii riigi rahanduse
vääriti juhtimisega kui ka muude vana korra puudustega polnud
hoopiski rahul Prantsuse linnakodanlus, kelle iseteadvus
tõusis XVIII s. tunduvalt. Selleks aitas kaasa ühelt poolt üksikute
linnakodanikkude rikastumine, teisalt haritlaste arvu suure-
nemine. Rikkaid suurettevõtjaid vihastas aadlike upsakus ning
asjaolu, et nad, vaatamata oma rikkusele, ei pääsenud tähtsatele
ametikohtadele ei riigiametis ega kirikus. Paljud kodanikud,
kes olid ostanud riigivõlapabereid, tundsid kestvalt hirmu riigi-

pankroti ees. Mitmesuguste kitsendavate määruste vastu majanduselus oli paljudel nuriseda. Enam ja enam tutvusid haritud linnakodanikud valgustusaja kirjanikega, kes õigustasid rahva osavõttu riigi valitsemisest.

Louis XVI püüab teostada reforme. Louis XV pojapoeg Louis XVI (1774—1792) püüdis teostada reforme, kuid ilma suuremate tulemusteta. Ta oli oma eelkäijast küll kokkuhoidlikum ning

11. joonis. Louis XVI.

mõtles tõsiselt riigi huvidele, kuid tal ei jätkunud küllaldaselt mõistust ja tahte jõudu, et päästa Prantsusmaad väärnähtustest. Kuninganna, kuninga vennad ja õukondlased mõjustasid ikka kuningat, et ta alustatud reformid enamasti pooleli jättis. Louis XVI peakontrolörest, kes püüdis reforme teostada, oli kõige tähtsam Turgot. Turgot kavatses mitmesuguseid suuri uuendusi. Ta tahtis näit. maksustada aadli- ja vaimulikeseisust ühel ja samal alusel talupoegadega ning riigi kulul välja osta talupoegade feodaalkoormised. Maakondades ja linnades pidid asutatama omavalitsused,

millede liikmeid oleksid valinud kõik seisused. Nende põhiliste reformide teostamiseni Turgot ei jõudnud. Kuid ta viis läbi rea kaunis tähtsaid uuendusi: näit. kaotati tsunftikorraldus, lõpetati tollivõtmine maakondade vahelistel piiridel, vabastati talupojad teetegemiskohustustist jm. Kui siis Turgot tahtis vähendada ka õukonna kulusid $\frac{1}{4}$ võrra, siis tekkis tema vastu õukonnas äge opositsioon, mille hingeks oli kuninganna Marie Antoinette. Kuningas vallandas nii Turgot kui ka ühe tema edumeelse kaasministri (Malesherbes'i). Sealjuures olevat ta ütelnud neile: „Ainult teie ja mina armastasime rahvast.“ Pärast Turgot lahkumist tühistati enamik ta reforme.

Generaalstaatide kokkukutsumine. Pärast Turgot lahkumist jäi Prantsuse riigimajapidamine enamvähem endistele alustele.

Riigivõlad kasvasid aga alatasa. Üsna palju aitas selleks kaasa Põhja-Ameerika kolonistide toetamine vabastussõjas Inglismaa vastu. Prantsuse haritud seltskonnas äratas ameeriklaste vastuhakk suurt vaimustust ning pani paljud prantslased mõtlema ja kõnelema demokraatia üle ookeani taga. Kõige tähtsam Louis XVI peakontrolörest pärast Turgot'd on Necker, Genfi pankur. Temagi kavatses teostada mõningaid uuendusi ja koostas, selleks avaliku arvamuse poolehoidu otsides, riigieelarve ning avaldas trükkis (a. 1781). Nüüd võis kogu rahvas näha, milliseid hiiglasummasid kulutas riik õueeluks ning kingitusteks printsidele ja aadlimees-tele. Öueringkondi vihastas see samm raskelt ning nad mõjustasid kuningat, nii et see Neckeri valandas.

Neckerile järgnenud peakontrolöride ajal läksid Prantsusmaa rahaasjad veel enam sassi. Ikka enam ja enam saadi aru, et riigi päästmiseks on vaja põhjalikke reforme. Nende teostamiseks hakkas Prantsuse seltskond nõudma generaalstaatide kokkutulekut. Seda nõudsid nii kuninga kõrged aadlisoost nõuandjad notaablid, Pariisi kohtuasutis, parlament ja vaimulik seisus. Ka linnakodanikkude juhid pooldasid generaalstaatide kokkutsumist. Kui 1788. a. lisaks riigi

rahanduslikele raskustele tekkis veel riigis näljahäda ning sellega koos käivad rahutused, siis otsustas kuningaski järele anda ja kokku kutsuda seisuste esindajad, kes 1614. a. saadik polnud koos käinud. Samuti kutsus Louis XVI Neckeri tagasi riigi majanduselu korraldama. Necker astus ametisse tingimusel, et generaalstaadid kindlasti kokku astuksid juba 1789. a. 1. mail. Samuti viis Necker läbi otsuse, mille järgi kolmanda seisuse esindajate arv generaalstaadides oleks sama suur kui kahe kõrgema seisuse esindajate arv kokku (kõrgemal seisustel umbes 300 kummalgi ning kolmandal seisusel 600). Kui need valitsuse otsused rahvale teatavaks said, voolas hiiglasuur vaimustuslaine üle kogu Prantsusmaa. Pariisi

12. joonis. Marie Antoinette.

tänavail kaisutasid võhivõõrad inimesed üksteist rõõmu pärast. Kõik lootsid, et generaalseaduste kokkutulekuga saabub Prantsusmaale uus ning parem ajajärk.

Generaalseaduste valimised toimusid kaunis demokraatlikult. Iga otseselt makse makses meeskodanik, kes oli 25 aastat vana, sai valimisõiguse. Valitsus ei avaldanud mingit survet valimiste käigule, valitses täielik kihutustöö vabadus. Seda kasutati hoolasti. Ilmus rohkesti poliitilisi lendlehti. Kõige kuulsamaks neist muutus vabameelse vaimuliku Sieyès'i brošüür: „Mis on kolmas seisus?“ Autor näitab siin, et kolmas seisus, mis seni poliitilises

elus oli „mitte midagi“, on tegelikult „kõik“, sest temasse kuulub peaaegu kogu prantsuse rahvas. Seepärast tahab tulevikus kolmas seisus ka riigielus midagi olla. Kõnemeheks paisis valimiste ajal silma aadlimees Mirabeau, kes aga kaitses kolmanda seisuse huve. Mirabeau oli väga tulise temperamendiga ning väga hea kõnemees, kes oskas endale poolehoidu võita. Tema noorpõlv oli olnud väga seiklusterikas. Mitmel korral istus ta vanglas ning hiljemini rändas põgenikuna mööda Euroopat.

13. joonis. Sieyès.

Vanglaits viibimise aega kasutas ta õppimiseks ning maapao aegu teiste Euroopa riikide korraga tutvumiseks. Nii ammutatud teadmusi oli ta nüüd valmis kasutama kolmanda seisuse kasuks. Valimiskoosolekuil varustasid valijad oma saadikuid ka ebe- ja soovikirjadega. Talupoegade palavamaks sooviks oli feodaalkoormiste kiire kaotamine. Poliitiliste ümberkorralduste suhtes olid talupojad enamasti ükskõiksed. Seevastu aga nõudsid nii linnakodanikud kui ka kaks esimest seisust absoluutse kuningavõimu piiramist rahvaesinduse võimuga. Kuidas seda teha, selles erinevad seisuste arvamused — kõrgemad seisused soovisid vaimulikele ja aadlile kindlustada ülemvõimu tulevas rahvaesinduses, kolmas seisus aga nõudis, et rahvaesinduses kajastuks kogu rahva tahe. Samuti tahtsid kõrgemad seisused kaitseda oma mitmesuguseid eesõigusi (näit. maksude või kohtadele pääsemise küsimuses), mille vastu aga võitles kolmas seisus.

1. Millest tekkisid suured puudujäägid Prantsuse riigi majapidamises XVIII s.? 2. Missuguseid uuendusi kavatses teostada Turgot? 3. Mispärast ei saanud Turgot kavatsatud reforme läbi viia? 4. Mispärast muutus generaalstaatide kokkukutsumine Louis XVI ajal möödapääsematuks? 5. Misnime-lise brošüüri autoriks oli abt Sieyès? Mida seal nõuti? 6. Mida soovisid mitme-sugused seisused oma kaebe- ja soovikirjades?

3. Asutava kogu ja legislatiivi aeg (1789. a. kevadest kuni 1792. a. sügiseni). Prantsusmaal püütakse luua konstitutsioonilist monarhiat.

Generaalstaatide kokkutulek. Prantsuse laiad rahvahulgad lootsid seisustekogult kõike head. Tema avamise eelpäevaks voolasid Versailles'sse kokku määratud inimhulgad küll Pariisist, küll provintsist. Korraldati pidulik jumalateenistus (saadikuile) ja kiriklik rongkäik. Viimasest võtsid osa peale rahvasaadikute kuningas, kuninganna ja printsid. Rongkäigu jälgimiseks kohaste plat-side eest nõuti kallist hinda, aga oli küllalt uudishimulikke, kes olid nõus seda maksma. Kuid saadikute ja rahvahulga vaimustus alanes peagi, kui neile sai osaks mõnesuguseid alandusi. Kirikus las-kis kuningas näit. rahvasaadikuid kolm tundi oodata oma ilmu-mist. „Üks isik ei tohiks oodata lasta kogu rahvast,“ ütles sel puhul üks saadikuist ning enamik teisigi tundis samuti.

Väliselt olid jumalateenistus ja rongkäik tõepoolest väga pidu-likud. Kuningas ilmus Püha Vaimu rüütli pidulikus rõivastises, kuninganna säras kalliskividest, aadlimeeste kalevist kuued olid kul-laga tikitud, nende kübaratel uhkeldasid valged suled ja puusal au-möögad, kõrgemal vaimulikel olid lillad ja punased mantlid. Ainult kolmanda seisuse saadikud olid lihtsates mustades kuubedes.

Järgmisel päeval, 5. mail, kui kuningas pidas generaalstaatidele avamiskõne, jätkusid kolmanda seisuse alandamised. Koosoleku-saali lasti kõrgemate seisuste asemikud avara tiibukse kaudu, kuna kolmanda seisuse asemikud pidid sisse trügima kitsaist kõr-valustest. Saalis olid kolmanda seisuse istekohad määratud mada-lamale kui kõrgemate seisuste omad jne. Kõigest paistis, et valit-sus hoolib vähe kolmanda seisuse saadikuist, kuigi talupoegi ja linlasi oli Prantsusmaal umbes 26 000 000, aadlikke aga ainult 140 000 ja vaimulikke 130 000.

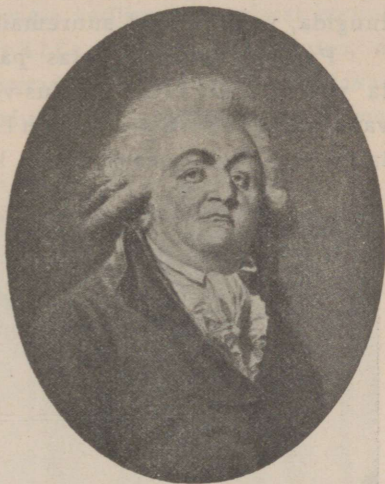
Generaalstaadid kuulutavad endid asutavaks koguks. Umbes kuu aega ei suutnud generaalstaadid asjalikule tööle asuda, sest puudus selgus hääletamisküsimuses. Varemini olid generaalstaadid hääletanud seisuste kaupa. Seetõttu võisid vaimulike- ja aadliseisus ühinedes läbi kukutada iga kolmanda seisuse ettepaneku, sest igal seisusel oli ainult üks hääl. Hääletamisel poleks kolmas seisus saanud mingit kasu sellest, et tal oli umbes 600 saadikut, teistel seisustel aga igal 300. Seepärast nõudis kolmas seisus hääletamist saadikute arvu järgi. Kõrgemad seisused aga olid sellele vastu. Kuningas ei julgenud ütelda oma otsustavat sõna.

14. joonis. Kolmanda seisuse võit privileegeritute üle. Karikatuur.

Lõpuks otsustas kolmas seisus, kui rahva suure enamiku esindus, kuulutada end Sieyès'i ettepanekul rahvuskoguks ja hiljemini asutavaks koguks. Rahvuskogu liikmed vandusid, et nad ei lähe enne laiali, kui on andnud Prantsusmaale põhiseaduse. Teistele seisustele anti tähtaeg ühinemiseks rahvuskoguga. Paljud alamad vaimulikud ja mõned vabameelsed aadlikud tulidki varsti üle kolmanda seisuse juurde. Kuid kõrgemate seisuste juhtidele ja kuningale ei meeldinud tekkinud olukord. Öüeringkonna nõuandel kogus kuningas kõik seisused ühisele kuninglikule istungile ja pidas seal kõne, millega tühistas kõik kolmanda seisuse otsused. Kõne lõpetas ta kõrkide sõnadega: „Ma käsin teid, mu härrad, kohe lahku minna ning homme mingi igäüks sinna saali, mis on tema seisuse jaoks määratud.“ Pärast kuninga lahkumist tõusid aadli saadikud ja osa vaimulikke, kuid kolmas seisus ja hulk vaimulikke jäid saali. Kui kuninga tseremoniaalsemeister tuli neile laialimineku käsku meelde tuletama, vastas Mirabeau talle: „Ütelge oma isandale, et oleme siin rahva tahtel ning ainult tääkide abil võib meid ära ajada meie kohtadelt.“ Nüüd lõi kuningas kartma ja muutis oma otsuse — seisustel kästi ühineda ühiseks rahvuskoguks.

Kuid kuninga leppimine rahvuskoguga polnud sugugi tõsiselt mõeldud. Mitmesuguste ettekäänete all hakkas kuningas Pariisi ja Versailles' ümbrusse koguma välismaalastest palgasõdurite vägesid. Teated sellest tekitasid ärevust nii saadikute keskel kui ka Pariisi rahvastikus. Ärevus aina suurenes, kui kuningas vallandas Neckeri ja nimetas uueks peakontrolöriks ühe purutagurliku aris- tokraadi. Tuhanded ärevad pariislased kogunesid ühe palee parki, kus kõnniti rahutult edasi-tagasi ja arutati sündmusi. Lõpuks tegi rahvahulga nõutusele oma kõnega lõpu noor advokaat Desmoulin. Rahvahulgast hüppas ta pargi lauale, pistol käes, ning kutsus tulises kõnes rahvahulki relvi võtma enda ja asu-

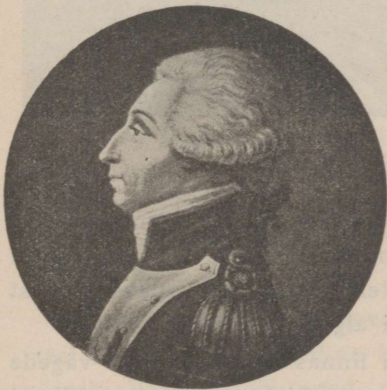

15. joonis. Mirabeau.

tava kogu kaitseks. Kõneleja, kes muidu oli tuntud oma kogelemise ja abitu esinemisviisi poolest, rääkis nüüd hoogu sattudes imehästi. Lõpetades asetas ta lootuse märgina oma kübarale rohelise lehe.

Tuhanded kuulajad tegid sedasama. Kiiduavalduste torm oli vastuseks ta lõppsõnadele. Tõtati relvi muretsema, purustades relvakauplusi ja sõjaväe arsenalid.

Neil rahutuil päevil moodustati Pariisis uus linnavalitsus ja loodi jõukamaist kodanikest rahvuskaart, et kaitseda asutavat kogu kuninga sõjavägede ja Pariisi ärevate põhjakihtide vastu. Rahvuskardi juhiks määrati vabameelne markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud osavõtuga Põhja-Ameerika vabastussõjast.

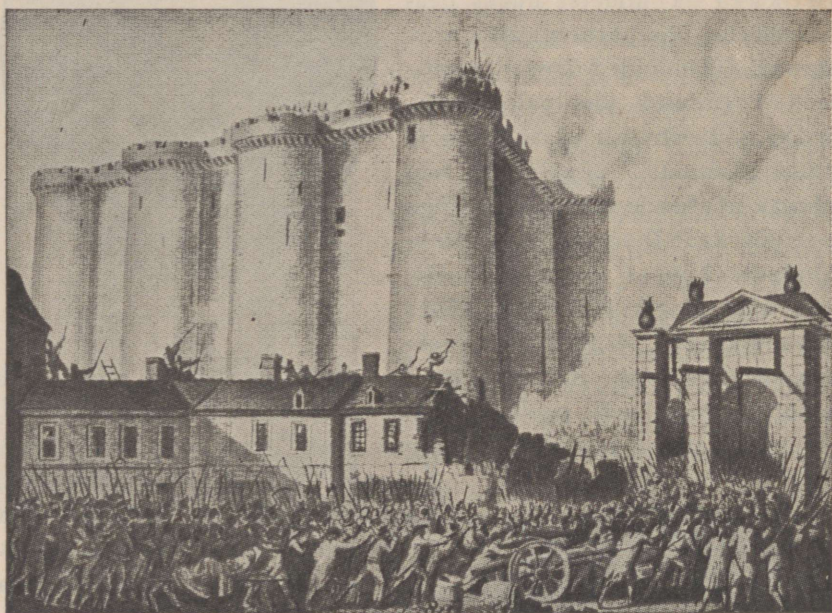

16. joonis. Lafayette.

Revõlutsiooni puhkemine (14. juuli 1789). Pariisi rahvamasid, nagu üteldud, varustasid endid relvadega. Pariisis endas oli

kuninga sõjaväge vähe ning pealegi läks osa sellest rahva poole üle. Ülejäänud sõdurid ei julgenud tõsiselt mässajate vastu välja astuda. Kuninglikud väedki ei julgenud mässavale linnale peale tungida, vaid ootasid suuremaid abivägesid.

Pariisi rahvastik ootas paar päeva kokkupõrget, siis pöördus ta viha Bastille kindlus-vangla vastu, milles nähti otse kui vana korra kehastist. 14. juulil asuti seda piirama. Halvastivarustatud ja väikese meeskonnaga kindlus ei suutnud kaua vastu panna.

17. joonis. Bastille piiramine.

Ta langes ning vangid vabastati. Paar päeva hiljem lõhuti Bastille kindlus maatas. Bastille langemine näitas selgesti, et kuningavõim ei suuda enam vastu panna rahva tahtele. Õigusega loetakse sellest päevast alates Prantsuse revolutsiooni algust.

Pärast Bastille vallutamist kardeti linnas kuninglikkude vägede pealetungi. Kogu linn oli nagu suur sõjalaager — hommikust õhtuni löödi hädakella, valati kuule, valmistati odasid, ehitati kaitsevalle. Kuid oodatud pealetung jäi tulemata. Kuningas lõi kartma. Ta kutsus Neckeri ametisse tagasi, eemaldas sõjaväed Pariisi lähedusest ja muutus rahvuskogu suhtes sõbralikuks. Pariisi mässulised

kodanikud ja väehulgad lubati täiesti karistamata jätta, Pariisi uus linnavalitsus ja rahvuskkaart jäid püsima. Selliseil tingimusil leppis Pariiski kuningaga. Revolutsionääride võidud tekitasid paljudes õukondlastes ja tähtsamais aadlimeestes tõsist hirmu. Mitmed neist hakkasid kodumaalt välja rändama, lootes, et teiste Euroopa riikide valitsejad annavad neile abi ning püstitavad Prantsusmaal uuesti vana korra. Ka absolutistlikud valitsejad Euroo-

18. joonis. Bastille vallutajad oma aja rõivastises.

pas tundsid suurt hirmu, et mässuvaim tungib Prantsusmaalt ka nende riigesse. Hoopis rõõmsam meeleolu valitses aga välismaal vabameelsete keskel. Siin hellitati lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana kord kukutada või mõningaid uuendusi teostada.

Vana korra langemine. Bastille vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Mitmes teiseski linnas loodi uued omavalitsused ja rahvuskardid, nagu see oli sündinud Pariisis. Eriti sõjaka ilme võttis revolutsiooniline liikumine aga maal. Kohati haarasid talupojad relvad ning pistid põlema senjööride lossid, teisel nõudsid nende dokumendid väljaandmist, millede alusel neilt nõuti raskeid feodaalkohus-

tusi. Seal, kus mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati need suurte rõõmuhõisete saatel.

Rahvuskogu muutus nüüd maal leviva mässu pärast tõsiselt murelikuks. Isegi aadiikud said aru, et talupoegadele tuleb teha teatavaid järeleandmisi. 4. augustil pidas üks hertsog asutavas kogus hoogsa kõne mässavate talupoegade kaitseks. „Külad ei nõua mitte põhiseadust, vaid feodaalkoormiste kergendamist,“ ütles ta ning soovitas talupoegade rahustamiseks feodaalkorra kaotamist. Kõneleja ise ütles end oma valijate nimel kõigist feodaalõigustest lahti. Koosolek avaldas talle tormilist kiitust. Saadikud, keda äkki vallutas suur vaimustus, astusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid oma valijate nimel lahti eesõigustest, mida nad seni olid kasutanud. Mõisnikud loobusid feodaalõigustest, vaimulikud kümnisest, linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööstuse arenemist. Kuid enamikku feodaalkohustust ei kaotatud ilma tasuta, vaid talupoegadel tuli end senjööri käest vabaks osta. Siiski avaldasid rahvuskogu otsused maa meeolellu nii head mõju, et rahutused raugesid ja mõisnikud võisid jälle julged olla oma lossides.

Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon. Enne asumist põhiseaduse väljatöötamisele asutav kogu avaldas inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni, milles määrati kindlaks tulevase põhiseaduse alused. Deklaratsioonis rõhutati üksikisiku õigust vabadusele, üteldes: „Inimsed sünnivad ja jäävad vabadeks ning õigustelt ühetaolisteks.“ Vabadus aga seisneb selles, et lubatakse teha kõike seda, mis ei tee teistele kahju. Kodanikele nõutakse siin mõttevabadust, isiku ja eraomandi puutumatust, täielikku ühetaolisust seaduse ees ja maksude määramisel. Kõrgem võim pidi kuuluma rahvale, mida ta teostab kas ise või oma esindajate kaudu.

Kuningas viiakse Pariisi. Seda deklaratsiooni, mis rajas uue korra alused, ei tahtnud aga kuningas kinnitada. Louis hakkas jälle Versailles'sse koondama sõjaväge, mis tekitas Pariisis pahameelt. Umbusaldus kuninga vastu kasvas eriti siis, kui Pariisis levisid kuuldused ühest kuningameelsete ohvitseride peost Versailles' lossis, millest ka kuningas ja kuninganna osa võtsid. Ohvitserid panid seal kuningakoja auks toime meelevalluse. Sõtku tuli jalgadega sini-valge-punaseid rahvusvärvilisi kokarde ja asetati ette valged (valge oli kuningakoja värv). Ohvitserid tõmbasid mõõgad tupest ning jooksid tormi pidusaali loožidele, otse kui oleksid need asutava kogu istekohad. Kuningas ja eriti kuninganna suhtusid

ilmse rõõmuga sellisesse meeleavaldusse. Õhus tundus riigipöördede lähenemist.

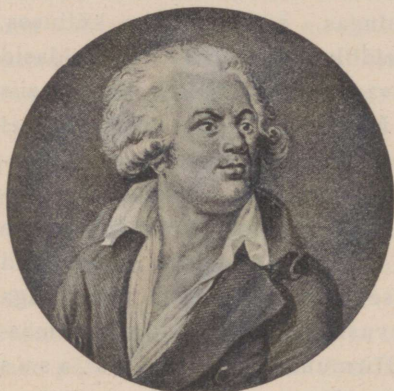
Samal ajal võttis maad tööpuudus, sest suurnikkude väljärändamise tõttu pidid paljud töökojad oma ukSED sulgema ja töölised tööta jääma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai¹, võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seismisest tüdinud naised, töötud ja teised üritavad päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endiga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (10 000 inimest) siht oli kuningat („peapagarit“) ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga“) Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg. Kus on kuningas, seal on leiba külluses. Meeleavaldus oli korraldatud väga leidlikult. Et naised hädaldasid valjemalt ja südantlõhestavamalt leivapuuduse üle kui mehed, siis koguti rongkäiku peamiselt naisi. Meeleavaldajad teadsid ka, et sõjaväel ei sobi lasta nälginud ja abitute naiste peale. Isegi kaasaminevad mehed rõivastusid enamasti seelikutesse. Mässajad püüdsid Versailles'sse läkitatud käskjalad kinni ning seepärast tuli nende ilmumine seal hoopis ootamata. Versailles's tekkis mõningaid kokkupõrkeid kuninga ihukaitseväge ja mässajate vahel, aga suurema verevalamise hoidis ära rahvuskaart, kes oli Pariisist mässuliste rongkäigule järele tulnud. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav kogu, sattudes seega pealinna harimatu ja kergestiärrituva rahva otsese mõju alla.

Poliitiline elu asutava kogu ajastul. Klubid. Kuninga põgenemiskatse. Peale oktoobrisündmuse kaotab rahvaliikumine oma terava ilme. Poliitiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad poliitilised klubid, milledest tähtsaim oli vasempoolne ja kobiniide² oma, mil olid osakonnad teistes linnades. Klubides peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju ärevust tekitasid ajalehed, mida asutati agarasti kehtima pandud trükivabaduse tõttu. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeleolu, mis oli täis parimaid tulevikulootusi. See ilmnes 14. juulil 1790. a.,

¹ Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada Pariisi. Nad hoolitsesid ainult endi eest. Kesksvalitsus oli nõrk.

² Pidasid koosolekuid püha Jakobuse kloostri ruumides.

millal pühitseti Bastille langemise aastapäeva. Peoplatsiks oli Marsiväli, mis seati korda ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asetses isamaa-altar, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvatele pidulistele määratud kohad. Pariis oli sel päeval lillede ja lippude ehtes. Rongkäigust, mis algas Bastille platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised jõudsid Marsiväljakule, korraldati algul isamaa-altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid truudusvannet rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ning vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

19. joonis. Danton.

Kuid Louis XVI polnud siiski kaugeltki leppinud rahvuskoguga ja uue valmiva põhiseadusega. Seda näitas selgesti kuninga põgenemiskatse 20. juunil 1791. a. Louis XVI oli ühenduses välismaile põgenenud suurnikkudega ja ootas parajat aega põgenemiseks. Ta sõitis keskööl ühes oma perekonna ja saatjatega pealinnast välja, ilma et keegi oleks seda märganud. Põgenemise sihtkohaks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsejad. Enne kohalejõudmist tunti ta ära ja toodi kahurite, rahvus-

kaardi ja relvastatud kodanikkude saatel Pariisi tagasi. Rahvas võttis oma kuninga vastu täieliku vaikusega. Oma lossi jõudnud, tähendas Louis: „Ma olen teinud rumala reisu.“ Tõepoolest olidki põgenemiskatsel suured tagajärjed. Paha meel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasutamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoosolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemele vabariiki.

1791. a. põhiseadus. Asutava kogu poolt 1791. a. suveks valminud põhiseadus siiski veel ei loonud vabariiki, vaid tahtis Prantsusmaad korraldada konstitutsioonilise monarhiana. Põhiseaduses teostati võimude jaotuse põhimõtte, mida teatavasti oli propageerinud Montesquieu. Täidesaatev võim kuulus kuningale, seadusandlik võim seadusandlikule kojale ja kohtuvõim rahva poolt valitavatele kohtunikele. Kuningale jäeti rahvaesinduse poolt vastu

võetud seaduste kohta vetoõigus, s. o. õigus keelata mingi seaduse jõustumist. Kuninga veto polnud aga absoluutne, vaid ainult suspensiivne, edasilükkav veto. Kui kaks järgnevat seadusandlikku kogu seaduse samal kujul vastu võtavad, siis hakkas seadus kuninga kinnitusega kehtima. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 aastat vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile makse maksavad. Need isikud aga, kes tahtsid olla seadusandliku kogu kandidaatideks, pidid vähemalt 50 livre'i otsesid makse maksma ning maaomanikud olema. Seega jäid valimisõigusest ilma kehvemad rahvakihid. Oma täidesaatvat võimu teostas kuningas rahvaesinduse ees vastutava ministeeriumi kaudu. Valitsedes pidid ministrid arvestama rahvaesinduse poolt antud seadusi ja ka uut administratiivset korda, mis lõi üsna suurte õigustega omavalitsused kohtadel. Oma aja kohta oli see 1791. a. põhiseadus küllalt demokraatlik. Sellega algas piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise monarhia) levimise ajajärk Euroopa mandril.

Muudest asutava kogu reformidest võiks mainida, et ta tõi palju uut ka kirikule. Kiriku metsad, maad ja muud varandused võõrandati tasuta. Võõrandatud varade kindlustusel anti välja paber- raha, nn. assignaadid. Kirik ise muudeti riiklikuks asutiseks. Vaimulikud tehti rahva poolt valitavaks, palka maksis neile riik. Vaimulikudelt nõuti erilist truudusvannet, milles nad tõotasid ustavust rahvale, seadusele ja kuningale. Paljud preestrid, kellele uus kirikukorraldus ei meeldinud, ei andnud vannet ning asusid seega uue Prantsusmaa vastaste leeri. Talupoegadele ei toonud asutava kogu tegevus loodetud paremusi. Feodaalkoormiste väljaostu tingimused, mida asutav kogu kindlaks määras, olid üsna rasked ja riik ei andnud talunikele vajalist krediiti nende väljalunastamiseks. Samuti ei paranenud asutava kogu reformide tõttu tööliste olukord. Pärast tsunftide kaotamist keelati ära nii tööliste kui ka tööandjate ühingud, samuti ka streigid. Üksikule organiseerimata töölisele võis aga tööandja peale suruda halbu palgatingimusi. Kõige rohkem oli asutava kogu reformest tulu jõukal ja haritud linnakodanlusel.

1. Millal tulid generaalsaadid kokku 1789. a.? Kuhu? 2. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse saadikuisse? 3. Mispärast kuulutas kolmas seisus end rahvuskoguks? 4. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse püüdesse hääletada saadikute arvu, mitte aga seisuste arvu järgi? 5. Mispärast tekkis Pariisis juulikuus 1789. a. mäss? 6. Millal vallutati Bastille? 7. Mispärast

pöördus rahva viha just Bastille vastu? 8. Kuidas suhtus kuningas Bastille langemisse? 9. Loendage tähtsamaid poliitilisi sündmusi asutava kogu ajal pärast Bastille langemist! 10. Millal otsustas asutav kogu feodaalkorra kaotada? 11. Missugused sündmused mõjustasid teda selleks? 12. Missugused põhimõtted avaldati inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis? 13. Missugune poliitiline tähtsus oli kuninga ja asutava kogu Pariisi viimisel? Mida tehti poliitilistes klubides? 14. Missugune poliitiline klubi oli kõige tähtsam? 15. Nimetage jakobiinide juhte! 16. Kuidas korraldas 1791. a. põhiseadus valitsemise Prantsusmaal? 17. Missuguseid uuendusi teostas asut. kogu kirikuelus? 18. Mispärast oli asutava kogu otsuseist talupoegadele vähe kasu?

Seadusandlik kogu ehk legislatiiv (1791. a. okt. kuni 1792. a. sept.). Revolutsioon ei lõppenud asutava kogu uuenduste teostamisega. Paljud prantslased polnud rahul sellega, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Talupojad leidsid, et asutav kogu ei toiminud nende huves nii julgesti, nagu nad soovisid. Ta kaotas ainult osa feodaalkohustusi tasuta, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Riik oli küll võõrandanud vaimulikonnamaad, kuid müümisel olid need läinud enamasti rikka linnakodanluse kätte. Nii ei saanud talupojad sellestki tulu. Rahva ärevust põhjustasid ka jutud kuninga, õukonna ja välisriikide salasepitsusist uue korra vastu. Nendel põhjustel oli käre meelsete kihutustööl küllaldaselt pinda ning seadusandlikku kokku valiti palju selliseid saadikuid, kes soovisid revolutsiooni süvendamist.

Seadusandlik kogu tuli kokku 1791. a. oktoobris. Väljapaistvat osa etendasid siin kaks erakonda: žirondiinid ja jakobiinid, kes mõlemad pooldasid vabariiklikku korda. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt teravamaks. Seadusandlik kogu otsustas ametist tagandada ja isegi maalt välja saata preestrid, kes ei taha uuele riigikorrale truudust vanduda. Kes emigrantidest 1. jaan. 1792. a. tagasi ei tule, mõistetakse surma ja nende varandus tunnistatakse riigi omaks. Kuningas pani mõlemale dekreedile oma veto, mis tekitas seadusandlikus kogus ja rahvas pahameelt. Mõnitades nimetati kuningat Pariisis „härra Vetoks“. Uue korra pooldajad mõistsid aina selgemini, et kuningas võib muutuda sellele hädaohtlikuks.

Revolutsioonიაegsed sõjad algavad. Louis XVI kõrvaldatakse troonilt (1792. a.). Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati ikka enam

ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlike riikidega. Revolutsioon oli hädahus. Žirondiinid soovitasid nii seadusandlikus kogus kui ka klubides üldist ristsõda valitsejate vastu — rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ oli nende hüüdsõna. Nad uskusid, et prantslased suudavad „terve maakera teiseks muuta ja kõik maailma hirmuvalitsejad värisema panna“. Žirondiinide vaated leiavad seadusandlikus kojas kindlat poolehoidu. Sõjamõtet pooldas ka kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada. Nii jõudiski Prantsusmaa vaenlikest kuningriigist ette. Ta kuulutas 20. apr. 1792. a. Austriale sõja. Austria ja Preisimaa vastasid samaga.

Prantsusmaa oli sõjaks enamvähem ette valmistamata. Vaenlase väed tungisid esialgu võidukalt üle Prantsuse piiride. Austria-Preisi vägede juht (Braunschweigi hertsog Ferdinand) avaldas manifesti, milles ta lubas vastuhakkajad mässajatena maha lasta ning hävitada kogu Pariisi, kui Prantsuse kuningale peaks tehtama vähimatki halba.

Kuid sõjahädaoht ja sellised ähvardused ei heidutanud prantslasi, vaid vaimustasid kaitsema kodumaad. Kogu maal ärkasid patriootilised tunded. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks neist komponeeris kuulsa laulu „Marseillaise’i“, mida tunnevad kõik maailma tsiviliseeritud rahvad. Pariisi turunaised ja töölisnaised tõid oma väheseid väärtasju ning annetasid sõjakulude katteks. Oma vaba aja veetsid prantslannad sõduritele rõivastise õmblemisega.

Meeleolu kuninga ja õukonna vastu muutus üha vaenulisemaks, sest õigusega arvati, et kuningas seisab ühenduses vaenuliste välisriikidega. Nii pealinnas kui ka provintsis hakati kõnelema kuninga troonilt kõrvaldamise vajadusest. Eriti erutas Pariisi rahvasse kuninga vastu Braunschweigi hertsogi manifest. Samuti olid suures ärevuses paljud provintsidest Pariisi tulnud revolutsionäärid, kes siin iga hinna eest tahtsid kaitseda uut korda. 10. aug. 1792. a. tungisid ärevad rahvahulgad kuninga lossi. Kuningas põgenes varju otsides seadusandlikku kogusse. Kuninga ihukaitsevägi aga astus rahvale vastu ja tulistas peale-tungijaid. Kuid kuningas saatis neile käskjala läbi käsu loobuda vastupanust ning jätta loss maha. Metsikuks muutunud hulk vallutas nüüd kaitsetu lossi ja vaigistas oma viha üksikute haavatud

sõdurite ja lossiteenijate kallal. Samal ajal arutati legislatiivis mitu tundi kuninga saatust ning otsustati temalt kuni edaspidise otsuseni ära võtta täidesaatev võim. Kuningas pandi esialgu vangi. Lõplikult pidi tema saatuse otsustama uus rahvaesindus.

1. Missugused nähtused soodustasid revolutsiooni süvenemist legislatiivi ajal? 2. Missugused erakonnad etendasid legislatiivis peaosa? 3. Mispärast hakati Louis XVI nimetama „härra Vetoks“? 4. Millal ja missuguste riikidega tekkis revolutsioonilisel Prantsusmaal esimene sõda? 5. Missugused momendid suurendasid ja mis vähendasid Prantsuse vägede löögivõimet? 6. Millal kõrvaldati kuningas troonilt ja mispärast?

4. Konvendiaeg (1792—1795) ja direktooriumiaeg (1795—1799). Prantsusmaa vabariigina.

Üleminekuaeg. Pärast kuninga troonilt kõrvaldamist 10. aug. 1792. a. puudus Prantsusmaal riigikorra suhtes täielik selgus. Ei teatud, kas Prantsusmaa jääb edaspidigi konstitutsiooniliseks monarhiaks või kujuneb temast vabariik. Senine põhiseadus oli kaotanud oma kehtivuse — välispoliitiline olukord oli teinud selle täitmise raskeks. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse rahvuskonvendi kätte, mille valimisest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. peale. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli enne konvendi kokkutulekut lausa hädaohtlik. Piiriäärased kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Kuulujutud verisest kättemaksmisest jakobiinidele ja nende pooldajaile liikusid suust suhu ja hoidsid rahva hirmul. Jakobiinid, et endid ja revolutsioonilist Prantsusmaad päästa, korraldavad läbiotsimisi „kahtlaste“ juures, mis kujuneb 2.—4. sept. koledaks veretööks. Rahva viha ohvriks langeb ligi 1000 inimest, nende hulgas naisi ja lapsi.

Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitasid tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist moodustati eeskujulikud väed. Isamaa-armastusest vaimustatud noored Prantsuse väed panid 20. sept. 1792. a. Valmy juures preislaste pealetungi seisma. Siitpeale algasid prantslaste võidukäigud. Kodumaa oli päästetud.

Rahvuskonvent ja tema reformid. Päev peale Valmy lahingut astus rahvuskonvent kokku. Ta kuulutas kuningriikliku

korra kaotatuks ja Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus väga paljudele tarvilikuna: ei julgetud isamaa ja vabaduse kaitsemist usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks aitas kaasa sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siitpeale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Senise kristliku kalendri asemele astub uus vabariiklik kalender¹. Talupoegade poolehoiu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljastuta, kusjuures feodaalõiguste kohta käivad dokumendid käsatakse ära põletada. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehoiu, kes seepärast võttis meelsasti osa riigikorra kaitsest.

Konvendi erakonnad. Kuninga surmamine. Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks täiesti võimule pääsevad. Jakobiinid olid palju radikaalsemad kui žirondiinid. Jakobiinid ja žirondiinid pooldasid küll mõlemad vabariiklikku korda, kuid žirondiinid kaitsesid enam jõukama keskkihi huve. Teiseks tahtsid žirondiinid, et kohalikel omavalitsustel oleks üsna suur võim, jakobiinid aga ihkasid tugeva keskviimuga vabariiki. Erakordseil ajal nõudsid jakobiinid väga karmi kätt kõigi vabariigile kahjulikkude inimeste suhtes, žirondiinid pooldasid aga mõõdukamaid karistusi. Žirondiine toetasid eeskätt provintsilinnade kodanikud, jakobiinide toeks oli aga Pariisi rahvas. Pariislastel oli kombeks meelevaldustega konvendi ees ja talle palvekirjade andmisega mõjustada läbirääkimiste käiku. Mõlema erakonna teravad lahkumineked tulevad selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõudsid kuninga hukkamist, žirondiinid aga olid selle vastu ja nõudsid rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Esimesed on järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada“. Nad jäävadki võitjaks. Konvent otsustab ühehäälelise enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) sõidutati kuningas hukkamiskohale, kus ta pea giljotiini all langes. Louis XVI viimsed sõnad olid: „Ma annan andeks oma surma süüdlasile ja soovin, et minu veri kindlustaks Prantsusmaa õnne.“

Terror ja selle põhjused (mässud, välisvaenlased, elukallidus). Varsti peale kuninga surma tõstsid talupojad üksikutes

¹ Selles arvati aastaid vabariigi algusest, kuudele anti uued nimed ning nädalad asendati 10-päevaste dekaadidega.

maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmamine, mobilisatsiooni väljakuulutamise ja vaimulikkude kihutustöö, kelledele uus Prantsusmaa kord ei meeldinud. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Seda silmas pidades asutas konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunali, kelle ülesandeks oli karistada kõiki reetjaid, salaseltslasi ja muid kahjulikke ning kahtlasi kodanikke. Kogu võim riigis anti rahvapääste-komitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

Prantsuse vabariigi seisukord muutus sel ajal kord väga raskeks. Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid mitmed Euroopa riigid seniste Prantsusmaa vaenlaste Austria ja Preisimaaga, teiste seas ka Inglismaa. Mõned Prantsuse kindralid ei olnud vabariigile truud, Lafayette läks koguni üle vastaste laagrisse. Talupoegade mässu kõrval tekkisid mässud ka mitmes provintsi linnas.

20. joonis. Robespierre.

Samal ajal valitses Pariisis ja muis suuremais linnus terav elukallidus ning tarbeainete puudus. Inglismaa suur laevastik valvas Prantsuse sadamaid ega lasknud sinna sisse sõita kaubalaevu, nii et toiduainete sissevedu katkes täiesti. Teisalt valmistasid inglased miljardide

viisi valeassignaate ja levitasid neid Prantsusmaal. Ka valitsus andis erakorraliste väljaminekute katmiseks välja ikka uusi assignaate. Seetõttu langes paberraha väärtus väga madalale ning hinnad tõusid kõrgele. Paljud kaupmehed ei tahtnud üldse müüa kaupu paberraha eest ning peitsid nad ära. Talupojad ei toonud saadusi turule. Nii tekkis terav tarbeainete puudus. Hoolimata rahaväringu langusest jäid aga enamasti endiseks ametnikkude ja tööliste palgad, mida maksti paberrahas. Neil muutus nüüd oma igapäevsete tarvete rahuldamine peaaegu võimatuks. Et natukegi rahva häda vähendada, määras konvent tarbeainete hinnad seadusega kindlaks. Selline otsus tehti jakobiinide ettepanekul. Žirondiinid vabakaubanduse pooldajatena seisid sellele ägedalt vastu. Samuti hakati sunniviisil maalt vilja linna saatma ning kaupmehi, kes tarbeaineid ära peitsid, ähvardati surmanuhtlusega. Erakordsed ajad nõudsid riigilt erakorralist võimu-

21. juunis. Revolutsiooniline tribunal,

tarvitust. Revolutsioonilised tribunaliid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatus sai osaks ka kuninganna Marie Antoinette'ile, mitmele kirjani-kule ja teadusmehele. Nii algas terror.

Žirondiinid, kes olid jakobiinide'le pinnuks silmas, kõrval-dati konvendist harimata rahvahulkade survele. Nii läks kon-

22. joonis. Marat' surm.

vent täielikult jakobiinide kätte. Terroriga vastasid terrorile ka üksi-kud julgemad kodanikud. Näit. žirondiin Charlotte Corday, naine, kes pärineb ühest väikesest Põhja-Prantsusmaa linnast, surmas jako-biin M a r a t', kes sageli tänavail rahvalikumist juhtis ja tapmistele õhutas.

Jakobiinid püüdsid kõrvaldada kõik, mis meenutas vana korda. Pariisi linnavalitsus tahtis ristiusu välja tõrjuda, kõrvaldades mõis-tuse austamise, mis aga konvendis poolehoidu ei leidnud. Katoliku usuga siiski konvent ei leppinud. Katoliiklikud jumala-teenistused keelati ning Robespierre'i juhtimisel töötati välja uus religioon, mille aluseks oli kõrgema olendi kultus.

1793. a. lõpuks olid mässud peaaegu kõikjal (ka linnades — Lyonis, Marseille's, Toulonis) maha surutud ja väline hädaoht võidurikaste Prantsuse vägede abil kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest. Siiski ei õnnestunud see kauaks. Nende eneste vahel tekkisid lahkhelid ja võitlused võimu pärast. Robespierre, kes oli mõjurikkaim jakobiin ja samal ajal valitsuse juht, hakkas tapalavale saatma koguni neid jakobiine, kellede vaated erinesid tema ja partei tsentrumi omadest. Danton, teine väljapaistvamaid jakobiine, nõuab terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikku valitsemisviiside juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Edasi seletab ta, et aeg on rahutegemisele mõtelda, sest Prantsuse võidud pakuvad selleks häid võimalusi. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele, kes püüdis, maksu mis maksab, püsida võimul. Danton ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistati ja saadeti tapalavale. Hulgaliste tapmiste tagajärjel löövad jakobiinid ise kartma. Keegi pole julge oma saatuse eest. 27. juulil 1794. a. ühinevad kõik konvendiliikmed, kes tundsid oma elu hädaohus olevat, ja annavad Robespierre'i kohtu kätte, kes mõistab tema ühes ta poolehoidjatega surma. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Kuigi jakobiinide terrori ajal surmati väga palju inimesi, nende seas kahtlemata ka süütult kahtlustatuid, ometi omab jakobiinide tegevus Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloos jäädavat tähtsust. Kriitilisel 1793. a. suutsid nad organiseerida kõik revolutsioonilised jõud ähvardava reaktsiooni vastu ning nii päästa vabariikliku korra.

Direktoorium (1795—1799). Pärast Robespierre'i langemist suleti konvendi poolt jakobiinide klubi ning käremeelseist vabariiklastest puhastatud konventi tulid tagasi žirondiinid. Oma lõppjärgus võttis konvent vastu uue põhiseaduse, mis nägi ette kahekojalise rahvaesinduse. Viimane koosnes viiesaja-nõukogust, kel oli õigus ainult seaduseelnõusid esitada, ja 250-liikmelisest vanemate-nõukogust, kes otsustas nende seaduste vastuvõtmist või tagasilükkamist. Mõlema nõukogu liikmed pidid omama teatavat vanust ja olema kaunis jõukad. Täidesaatev võim antakse viieliikmelise direktooriumi kätte.

Direktoorium püüdis valitseda, silmas pidades peamiselt jõukama kodanluse huve. Tööpuudus ja majanduselu raskused kestsid direk-

tooriumiajalgi edasi, kuid rahvas ei võtnud ette suuremaid mässukatseid olukorra parandamiseks. Rahulolematus direktooriumi vastu avaldus selles, et rahvaesindusse valiti kord palju monarhistlikke, kord palju radikaalseid-vabariiklikke saadikuid. Kuid direktorid ei kartnud vägistada rahva tahet seega, et nad rahvasaadikuid vangistasid ja maalt välja saatsid või valimisi osaliselt tühistasid.

1. Mispoolest on Valmy lahing tähtis Prantsuse ajaloos? Millal ta peeti?
2. Millal kuulutati Prantsusmaa vabariigiks? Milles seisis Prantsusmaal revolutsiooniaegne kalendrireform? 3. Kuidas suhtus konvent feodaalõiguste väljaostmisesse? 4. Missugused olid konvendi tähtsamad erakonnad, mispoolest nad erinesid? 5. Kes toetas žirondiine, kes jakobiine? 6. Millal hukati kuningas Louis XVI? 7. Kes oli rahvapääste-komitee juhtiv tegelane? 8. Mispärast langes Robespierre ja ta terror? 9. Mispärast oli konvent oma lõppaastail palju tagurlikum kui algaastail? 10. Kuidas oli riigivalitsemine korraldatud direktooriumiajal? 11. Missuguse kihi huve pidas silmas eeskätt direktoorium? 12. Kuidas võitles direktoorium demokraatliku ja monarhistliku opositsiooni vastu? 13. Missugustesse aastatesse langeb asutava kogu, legislatiivi-, konvendi- ja direktooriumiaeg?

5. Revolutsiooniaegsed sõjad ja Napoleoni tõus.

Revolutsioonilise sõjaväe edu. Legislatiiviajal olid prantslased alustanud sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitsesõda aga muutus aegamööda pealetungisõjaks, et ka väljaspool Prantsusmaad kukutada vana kord ja kehtima panna vabadus ja üheõiglus.

Need sõjad olid noorele vabariigile küllalt edukad, vaatamata sellele, et Prantsusmaa vastu organiseerus vahel kogu Euroopa. Preisimaale ja Austriale tuli teisi Prantsusmaa vaenlasi lisaks. Juba konvendiajal olid Inglismaa, Hispaania, Holland ja mõned teised riigid liitunud esimeseks suuremaks koalitsiooniks Prantsusmaa vastu. Sellele vaatamata vallutasid juba konvendiajal prantslased Belgia ja Hollandi. Viimane muudeti Prantsuse mõju aluseks vabariigiks ning nimetati Bataaviaks. (Bataavlasteks oli Hollandi elanikke nimetatud Rooma riigi ajal. Revolutsioonipäevil armastati meenutada Rooma vabariiki sõnade, nimede kui ka rõivastisega.) Pärast selliseid võite lahkusid koalitsioonist Preisimaa ja Hispaania ning tegid Prantsusmaaga rahu. Vabariigi mõjuvaks vastaseks Euroopa mandril jäi nüüd ainult Austria. Austria poole otsustati

tungida ühelt poolt läbi Saksamaa, teisalt üle Itaalia. Pealetung läbi Saksamaa ebaõnnestus, seda enam aga andis tulemusi Itaalia sõjakäik.

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Kõigepealt tuleb arvestada seda, et paljudes maades vaadati Prantsuse vägedele kui vabastajatele, sest nad, hävitades pärisorjuse ja tuues kaasa kauaigatsetud vabaduse ja samaõiguse, purustasid vana korra. Prantslaste võitude tõttu hakkas vabariiklik kord kehtima Hollandis, Belgias, Reinist lääne pool asetseval Saksamaal ja Itaalias. Edu peapõhjuseks oli siiski Prantsuse sõjaväe erinevus vastaste omast. Viimaste sõjavägi koosnes palgasõdureist, kes kuulusid mitmesugustesse rahvustesse ja keda juhatasid aadlimehed. Neil puudus huvi sõja vastu ning sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile võõras isamaa-armastus, mis on eriti tähtis sõja puhul. Prantsuse sõjavägi sarnanes relvastatud rahvaga. Konvent pani kehtima üldise sõjateenistuse kohustuse, mis ühendas prantslased üheks kodumaa kaitseväeks. Ka võis Prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohadele, kui tal oli seks tarvilikke eeldusi. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Napoleon Bonaparte sündis Korsika saarel Ajaccio linnas (a. 1769), kus ta isa oli advokaat. Napoleoni vanemad olid itaallased ja noormehena Napoleon vihkas prantslasi, kes olid vallutanud neile võõra rahvastikuga Korsika saare. Juba varakult saatis isa Napoleoni Prantsusmaale õppima. Ta pani poja sõjakooli, mille viimane lõpetas kahurväe leitnandina. Kui Prantsusmaal puhkes revolutsioon, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Revolutsioon lepitaski Napoleoni Prantsusmaaga, sest uue korra aegu omandasid ka korsiklased küllalt vabadust ja omavalitsuslikke õigusi. Napoleon hakkas lähenema revolutsiooni juhtidele. Konvendiajal seisis ta üsna lähedal Robespierre'ile. Kuulsaks sai ta Touloni mässu mahasurumisega (1793. a.). Kuigi Touloni mässajaid toetasid inglased, hispaanlased ja napollaste desantväd, sundis Napoleon siiski osavalt juhitud kahuritule läbi linna alistuma. Piiramisel osutatud teenete eest ülendati Napoleon kindraliks. Pärast Robespierre'i langemist aitas ta tagurlikul konvendil lämmatada Pariisi rahva mässu (1795. a.). Selle eest määrati ta Itaalia armee ülemjuhatajaks,

mis pidi võitlema nii austrialaste kui ka nende itaallastest liitlaste vastu.

Itaalia sõjakäik (1796—1797). „Tütarvabariigid“. Itaalia sõjakäiguga algab Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg. Kui noor kindral Itaalias väge hakkas juhtima, oli see armetus seisundis. Sõdurid olid näruselt rõivastatud, paljud palja jalu ning kannatasid sageli alatoitluse ja külma all. Ka puudus vägedes kindel kord. Napoleon oskas sõdureid võitlusele vaimustada, neile suurt saaki ja au tõotades. Ta ise viibis sageli esimestes ridades kuuliderahe all, osutades suurt vahvust. Sellise väejuhi all võitlesid sõdurid meeleldi. Juba neli aastat olid Prantsuse väed seisnud Genova lahe läänekaldal, kuid polnud suutnud võita austrialaste käest Alpide teid Itaaliasse pääsemiseks. Kuid Napoleonil õnnestus vägede osava paigutamisega, teeseldud tormijooksudega ja ootamatute kallaletungidega lüüa austrialasi. Ta kihutas austrialased Põhja-Itaaliast välja ning sundis austrialastega liidus-olevaid Itaalia riike Prantsusmaaga rahu tegema. Siis tõttas Napoleon Itaaliast Austriasse, lõi siingi vaenlase vägesid ning sundis austrialasi 1797. a. Campoformios rahu sõlmima. Austrialased loovutasid nüüd Prantsusmaale Belgia, Reini vasaku kalda ja Lombardia.

Prantslaste võimu ja mõju alla sattunud maades asutati rida vabariike. Nii loodi peale Bataavia vabariigi Lombardias Tsisalpiina vabariik, Genova aristokraatlik vabariik muudeti demokraatlikuks Liguuria vabariigiks, paavstiriik Rooma vabariigiks, Napoli kuningriik Partenopeia vabariigiks. Ka segasid prantslased endid Šveitsi kantonite sisevõitlusesse ning nende mõjul liideti kantonid kokku tugevama keskvõimuga Helveetsia vabariigiks. Need tütarvabariigid, mis peale Bataavia loodi aastail 1797—99, kujunesid revolutsioonilise propaganda eelpostideks. Neis kadus feodaalne kord ja valitsus kujundati direktooriumiaegse Prantsusmaa omaga sarnaselt.

Itaalia sõjad tegid Napoleoni maailmakuulsaks. Kuid mitte ainult au, vaid ka varandusi tõi Napoleon oma kodumaale. Võidetud maadelt nõudis ta suuri sõjamakse ja saatis need direktooriumile. Samuti saatis ta Itaaliast Prantsusmaale palju kõrgeväärtuselisi kunstitöid ja vanu käsikirju. Selline kultuurvarade röövimine vähendas pisut rahvaste vaimustust vabadusetoojate vastu.

Egiptuse sõjakäik (1798—1799). Pärast mandiririikide võitmist jäi Prantsusmaaga sõjajalale ainult Inglismaa, kes oli

23. joonis. Napoleon Bonaparte.

võiduka Prantsusmaa tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske kallale tungida, sest Inglismaad kaitses suur ja tugev laevastik. Napoleon teeb seepärast direktoriumile ettepaneku, korraldada sõjakäik Egiptusse, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuseallikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India saama Prantsuse asumaadeks. Direktorium oli ettepanekuga juba seepärast nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisist eemal hoida.

1798. a. kevadel asubki Napoleon 40-tuhandelise sõjaväega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere jt. Ta pääseb õnnelikult Inglise laevastikust mööda ja maabub oma sõjaväega Aleksandrias. Ta võidab egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Ka siin oskab ta oma sõjamehi vaimustada. Enne lahingut pöördub ta nende poole sõnadega: „Sõjamehed! Sealt vaatavad 40 sajandit teie peale.“ Selle võidu tagajärjel satub kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Ainult Prantsuse laevastiku käsi käis halvasti. Kolm nädalat pärast lahingut püramiidide juures hävitab kuulus Inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku, tehes seega Prantsuse vägedele võimatuks kodumaale tuleku, samuti ka nende varustamise kodumaalt. Siis tungis Napoleon Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga suurte kaotuste mõjul Egiptusse tagasi, loobudes kavatsusest India suhtes.

II koalitsioon Prantsusmaa vastu. Samal ajal, kui Napoleon viibis Egiptuses, käis direktoriumi käsi halvasti. Prantsusmaa vastu tekkis uus võimas koalitsioon, kus tähtsamat osa etendasid Inglismaa, Austria ja Venemaa¹. Vene ja Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ning panid siin jälle korra endise korra kehtima. Koalitsiooni väejuhtidest paistis eriti silma vene kindral Suvorov.

1. Nimetage tähtsamaid riike, kes kuulusid esimesse, kes teise koalitsiooni Prantsusmaa vastu? 2. Missuguste põhjustega on seletatav Prantsuse vägede edukus revolutsiooniaegseis sõdades? 3. Missugused maad vallutasid prantslased konvendiajal? 4. Missugused esimese koalitsiooni riigid tegid kõige esmalt rahu? 5. Mida kavatsesid prantslased edasisõdiva Austria alistamiseks? 6. Mida te teate Napoleon Bonaparte'i elust kuni tema Itaalia sõjakäiguni? 7. Missuguse riigi vastu esijoones oli sihitud Itaalia sõjakäik? 8. Mida tegi Napoleon selleks, et Itaalia sõjakäik õnnestuks? 9. Missugused

¹ Peale mainitud riikide kuulusid koalitsiooni veel Türgimaa, Sitsiilia, Portugal ja Lõuna-Saksamaa.

maad loovutas Austria Prantsusmaale Campoformio rahu? 10. Missuguseid „tütarvabariike“ löid prantslased või loodi prantslaste mõjul? Kus need asusid? 11. Mida kavatses Napoleon oma Egiptuse retkega? 12. Missuguseid tulemusi andis Napoleoni sõjakäik Egiptusse? 13. Missuguseid maa-alasid vallutas teine Prantsuse-vastane koalitsioon Napoleoni Egiptuses viibimise ajal?

6. Konsulaadi- (1799—1804) ja keisririigiaeg (1804—14/15). Napoleoni ainuvalitsus Prantsusmaal.

Riigipööre 18. brumaire'il (9. novembril 1799). Koalitsiooni võidukad väed hakkasid ähvardama Prantsusmaad ennast. Seisundi tegi halvaks ka see asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Rahutust tekitasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kätte sattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkus Napoleon Egiptusest, pääses oma laevaga õnnekombel Inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmus kõigile ootamatult Pariisi. Ta ruttas Pariisi, et oma kauaigatsetud lootust teostada — saada Prantsusmaa valitsejaks.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüri tugevat kätt, kes kindlustaks neile korra ja üheõiguse. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1799. a. Ettekäände all, nagu oleks avastatud jakobiinide salaühing kehtiva korra kukutamiseks, määrati kindral Bonaparte vanematekoja poolt Pariisis olevate vägede ülemjuhatajaks. Sellena oli tal kerge teotseada, sest sõdurid üldiselt austasid oma väikest kindralit. Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, protestivad rahvasaadikud aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Seejärel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte, algul 10 aastaks, hiljemini eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsulid olid ainult nõuandjateks. Rahvaesindus jäi küll alles, kuid tema valimisviis muudeti selliseks, et sinna pääsesid Napoleoni pooldavad isikud. Rahvas ei valinud oma esin-

dajaid mitte otseselt, vaid ta valis ainult hulga kandidaate, kellede keskelt siis esimene konsul või tema nimetatud senat valis välja sobivad mehed. Senat oli riiklik asutis, mis pidi valvama põhiseaduse täitmise järele.

Napoleon saab keisriks (1804. a.). Konsulina võitis Napoleon jälle kord Prantsusmaa välisvaenlasi. Austria lased kihutati Itaaliast minema ja sunniti uuesti rahu tegema, samadel tingimustel kui Campoformioski. Inglaste gagi õnnestus esimesel konsulil rahu sõlmida. Sõdadest ja kindluseta olukorrist tüdinud prantsuse rahvale meeldisid Napoleoni edukas välispoliitika ja korraldamine siseriigis. Seepärast ei tekkinud rahvas pahameelt, kui 1804. a. muudeti senati otsusel põhiseadust nii, et Napoleonile anti keisriviited. Rahvahääletus kinnitas selle põhiseaduse muutuse.

Uus keiser püüdis kujundada oma õue toredamaks teiste Euroopa riikide omist. Mitte ainult lahinguväljal, vaid siingi tahtis uustulnuk-keiser vanadest valitsejatest üle olla. Vanad kuningriigiaegsed etiketiraamatud otsiti jälle välja, keeruliste õuekommete korralikuks täitmiseks korraldati harjutusi ja proove. Õuepidusid peeti seninähtamatus toreduses. Avalikel pidulikel esinemistel, kus laiad rahvahulgad olid pealtvaatajaks, armastas Napoleon igati rõhutada oma valitsuse väarikust ja isegi pühadust. Lossides, mis tema ülesandel ehitati, kasutati väga sageli Napoleoni nimetähte „N“ ornamendina.

Palju saatis Napoleon korda ka oma pealinna kaunistamiseks. Tema ajal kindlustati Seine'i kallast, tehti uusi tänavaid ja sildu, püstitati mälestussambaid, ehitati uusi losse ja parandati vanu.

Napoleoni sisepoliitika. Napoleoni sisepoliitika on omapärane süntees vana ja uue korra aadete teostamisest. Ühelt poolt püüdis ta saavutada absolutistlikku ja tsentraliseeritud korda, mille järgi keskvalitsusest juhitakse ametnikkude läbi pisasjadeni ühiskondlikku elu, teisalt aga uue korra vaimus ta ei tunnustanud seisustevaheseinu ja jättis kodanikele usuvabaduse.

Napoleoni tsentralistlik poliitika esineb väga kujukalt tema haldussüsteemis. Esimese konsuli tahte andis edasi ministritele riigisekretär, ministrid tegid korraldusi prefektidele, departemangude valitsejale, viimased omakorda jagasid käske alamprefektidele ringkondades, viimased maire'idele kogukondades (s. o. linnades või külates). Ametnikud nimetati ülemalt poolt,

demokraatlikul teel kohtade täitmine lakkas. Kohtuteski asusid tööle revolutsiooniaegsete valitavate kohtunikude asemel valitsuse poolt nimetatud. Selle eest, et riigis valitseksid kord ja rahu, hoolitsesid politsei ja t s e n s u u r. Paljud ajalehed suleti, need, mis ilmuma jäid, pidid teadma, millest kirjutada ja millest mitte. — Nii lõi Napoleon tugeva riikliku võimu, mille abil oli võimalik riigi ja rahva elu kavakindlalt juhtida.

Napoleoni tähtsamaks sisepoliitiliseks aktiks oli Napoleoni k o o - d e k s i väljaandmine. See oli suur ja hästikorraldatud seadustekogu. Tema põhialuseiks on: 1) kõigi kodanike samaväärsus seaduse ees ja 2) üksikisikutele vabaduse jätmine oma varanduste valdamisel. Paljudes Euroopa riiges mõjustas see tsiviilseaduste kogu seadusandlust. Prantsusmaal on ta põhijoontes veel meie ajalgi kehtiv.

Uued sõjad. Rahu, mille Napoleon Inglismaaga sõlmis, ei kestnud kaua. Juba 1803. a. puhkes u u s s õ d a. Napoleon kavatses vallutada tõrksa saareriigi enda ja kogus oma väed Inglise kanali rannikule. Seal ootasid nad soodsat võimalust üle kanali pääsemiseks. Kuid Inglise laevastik valvas kanalit ja takistas Prantsuse vägede üleminekut.

Vahepeal oli Inglismaal õnnestunud organiseerida kolmas suur koalitsioon Prantsusmaa vastu, mille tähtsamaiks osalisteks olid Inglismaa kõrval Venemaa ja Austria. Koalitsiooni tekkimisest kuulnud, viis Napoleon oma väed kiirmarsil Saksamaale, piiras suure osa Austria vägedest Ulmis ümber ja sundis alistuma. Siis tõttas ta edasi Viini ja sealt Määrimaale. 2. dets. 1805. a. kuulsas „kolme keisri lahingus“ (kohal viibisid peale Napoleoni ka Vene ja Austria keiser) Austerlitzis löid prantslased Vene ja Austria ühendatud väge. Austria oli sunnitud rahu tegema ja loovutama Prantsusmaale suuremaid maa-alasid.

Võidukas oli Napoleon ka neljanda koalitsiooni vastu sõdades (a. 1806—1807), milles Austria asemele oli astunud P r e i s i - m a a. Tilsiti rahu 1807. a. kaotas Preisimaa maa-alad lääne pool Elbet ja maad, mis ta oli omandanud Poolamaa jagamisel. Viimastest moodustas Napoleon iseseisva V a r s s a v i h e r t s o g i r i i g i. Teist koalitsiooniliiget Venemaad sundis Napoleon endaga liituma k o n t i n e n t a a l b l o k a a d i s Inglismaa vastu. Kontinentaal-

blokaad (1806) oli mõeldud Inglismaa nõrgendamiseks. Napoleon keelas nimelt Inglismaa kaubalaevade tuleku mandririikide sadamaisse ja ka vastupidi. Kaubavahetuse lakkamisest Euroopa mandri

24. joonis. Aleksander I.

Baier, Württemberg ja Saksimaa, mis olid olnud Prantsusmaale sõbralikud, tehti kuningriikideks. Napoleoni vend Joseph pandi esmalt Napoli, siis Hispaania troonile, teine vend, Louis, hakkas valitsema Hollandit kuningana, kõige nooremale vennale anti Vestfaali kuningriik, mis oli moodustatud Preisimaalt Tilsiti rahuga ära võetud aladest Elbe ja Reini vahel. Vastkujundatud Varsavi hertsogiriik anti valitsemiseks Saksi kuningale.

Üldiselt oli Euroopa pärast Tilsiti rahu üsna kuulekas Napoleonile. Kuid mitte kõikjal ei suutnud ta oma tahet kergesti maksma panna. Eriliste raskustega tuli tal võidelda Püreneepoolsaarel, kus rahvas pidas kaua sissisõda Prantsuse vägede vastu.

Sõjakäik Venemaale (1812). Rahulolematus Napoleoni tegevusega muutus aga seda suuremaks, mida omavoliliselt ta toimis. Paljudes maades ärkab rahvuslik enesetunne ning kibedus prantslaste vastu. Kontinentaablokaadi tagajärel muutusid pal-

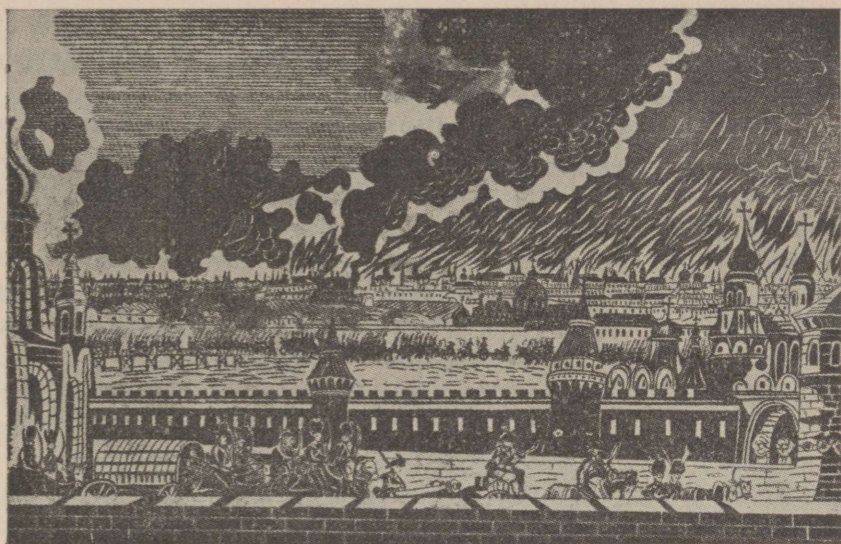
ja Inglismaa vahel lootis ta tõhusat ergutust Prantsuse tööstusele. See pidi nüüd, kui puudus võistleja, kiiresti arenema hakkama.

Napoleon Euroopa valitsejana.

Prantsuse keisririik saavutas 1810. aastal oma avaraimad piirid. Lübeckist ulatus ta siis paavstiriigi lõunarajani. Idas oli ta piiriks üsna suures ulatuses Reini jõgi. Napoleon käitles Euroopa troone, nagu oleks kogu maailmajagu tema päralt. Ta pani valitsema kuningaid ja kõrvaldas neid. Kirikuriik liideti Prantsusmaaga ja paavst viidi vangina Prantsusmaale.

25. joonis. Vürst Kutuzov.

26. joonis. Moskva põlemine.

27. joonis. Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

jud kaubad, eriti koloniaalkaubad, mandril väga kalliks. Seegi süvendas pahameelt prantslaste vastu. Siin-seal tekkisid mässukat-

sed. Vene keiser Aleksander I ei täitnud täpsalt kontinentaablokaadi kohustusi, ei lõpetanud täiesti kaubavahetust Inglismaaga, millest riik oleks saanud palju kahju.

Venemaa karistamiseks otsustas Napoleon korraldada sinna suurejoonelise sõjakäigu. Umbes 500 000 sõdurit koguti Prantsusmaalt ja ta mõju all olevaist riigest. Sõda kuulutamata läks Napoleoni vägi 1812. a. suvel üle Memeli-nimelise piirijõe. Kuulus keiser ise juhtis oma hiigelarmeed. Vene vägi oli tunduvalt väiksem, kuid maastiku ja olude tundmine oli talle suureks toeks. Vene vägesid juhtis esialgu Barclay de Tolly. Tema sõjaplaaniks oli taga-

28. joonis. Napoleoni tõus ja langus.

neda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Et senist Vene vägede juhatajat kui muulast ei usaldatud, määrati Smolenski lahingu eelsel ajal ta asemele Kutuzov. Vene väed taganesid ka nüüd, jõudes pealinn Moskvan, mida võitluseta ei tahetud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal, Borodino küla juures löödi teine ning kaugelt verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid ja Napoleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süttis. Suurem osa linnast põles maha. Ka tekkisid Prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andsid end igal sam-

mul tunda. Napoleon annab käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased löid prantslased tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tulnud teed tagasi minna. Külmal, näljal ja pealetungiva Vene vägi hävitasid Napoleoni väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada.

Napoleoni langemine. Pärast venelaste võitu liitusid Aleksander I-ga Preisimaa ja Austria, et Napoleoni lõplikult murda. Leipzigi lahingus 1813. a. saavad Napoleoni väed lüüa, misjärel liitlased tungivad Prantsusmaale ja sunnivad Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemeres asetsevale Elba saarele valitsejaks.

Seejärel tulid liitriikide esindajad Viini nõupidamisele. Varsti ilmub Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võetakse. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. Waterloo lahingus (1815) saab ta uuesti lüüa, misjärel liitlaste vägi teist korda ilmub Pariisi alla. Nüüd saadetakse Napoleon 1815. a. Euroopast kaugele Püha Heleena saarele, kus ta 1821. a. suri.

1. Mispärast oli Napoleonil 1799. a. kerge teostada riigipööret? 2. Missuguse ettekäande all anti Napoleonile enne riigipööret vajalik sõjaline võim? 3. Kelle kätte andis konsulaadiaegne põhiseadus täidesaatva võimu? 4. Mispärast oli rahvaesindus täiesti konsuli mõju all? 5. Missugused välispoliitilised saavutused aitasid Napoleonil keisriks saada? 6. Missugustes Napoleoni sisepoliitilistes sammudes avaldub vana korra, missugustes uue korra vaim? 7. Missuguste sõnadega võiks iseloomustada Napoleoni halduskorraldust? 8. Missugused olid Napoleoni koodeksi põhialused? 9. Mainige tähtsamaid riike, kes kuulusid kolmandasse koalitsiooni Prantsusmaa vastu? 10. Missugused Napoleoni võidud kolmanda koalitsiooni vastu sundisid Austriat rahu tegema? 11. Missugune riik asendas Austriat neljandas Prantsusmaale vaenlikus koalitsioonis? 12. Missuguse rahuga lõppes sõda neljanda koalitsiooniga? Millal? 13. Missugused uued riigid loodi Preisi maa-aladest? 14. Mis oli kontinentaalblokaad ja mida Napoleon sellega taotles? 15. Iseloomustage Prantsuse keisririigi ulatust 1810. a. paiku! 16. Milles ilmneb Napoleoni valitsejaliku suhtumine Euroopasse? 17. Missugune sõjakäik sai Napoleoni võimule saatuslikuks? Mil viisil? 18. Missugused riigid liitusid pärast 1812. a. sõjakäiku Prantsusmaa võimu murdmiseks? 19. Missugused lahingud purustasid lõplikult Napoleoni võimu? 20. Kus veetis Napoleon oma elulõpu?

III. Üldeuroopaline reaktsioon.

1. Reaktsioon ja liberalism.

Viini kongressi põhimõtted. Viini kongress ei täitnud neid lootusi, mis ta peale panid rahvuslikust liikumisest haaratud Euroopa rahvad. Üksikud rahvad ja nende edumeelsed juhid arvasid, et kongress arvestab rahvaste omariikluse ja konstitutsioonilise korra vajadust. Nii lootsid näit. sakslased killustatud Saksamaa rahvuslikule ühendamisele. Viini kongress taotles aga hoopis teissuguseid

sihte. Euroopa riikide valitsejad ja nende saadikud leidsid, et on vaja seaduslikele dünastiatile tagasi anda Suure revolutsiooni ja Napoleoni ajal kaotatud troonid (legitimismipõhimõte) ning tasu anda riikidele, kes etendasid tähtsat osa võitluses Prantsusmaaga (tasupõhimõte), arvestades poliitilise tasakaalu printsiipi. Ühtlasi otsustati karistada neid riike, kes olid liidus Prantsusmaaga.

29. joonis. C. M. Talleyrand.

Väljapaistvamat osa sel kongressil etendasid Austria kantsler vürst Metternich, Vene keiser

Aleksander I ja Prantsuse diplomaat Talleyrand.

Kongressi aeg oli väga pidustusterikas. Revolutsioonilise Prantsusmaa vaenlased ei väsinud oma võitu pühitsemast söömingutel ja ballidel. Muu seas tantsiti siin väga palju uudistantsu valssi, mille liigutused tundusid vanematele menuetiga harjunud inimestele liiga vabad.

Kongressi otsused. Tasu määramisel tekkisid riikide vahel tõsised vastuolud. Ainult Napoleoni ootamatu ilmunine Elba saarelt sundis liitlasi rahulikult kokku leppima. Kongressi otsusel seati Pürenee riiges ja Prantsusmaal trooni'le endised dünastiad, kusjuures Prantsusmaa suruti ennerevolutsioonиаegseisse piiresse. Venemaa omandas suure osa Varssavi hertsogiriigist, siis Soome ja Bessaraabia. Preisimaa sai tagasi Poznani, omandas poole Saksimaast ja rikka Reini provintsi. Napoleoniga sõbrutsenud Taa-

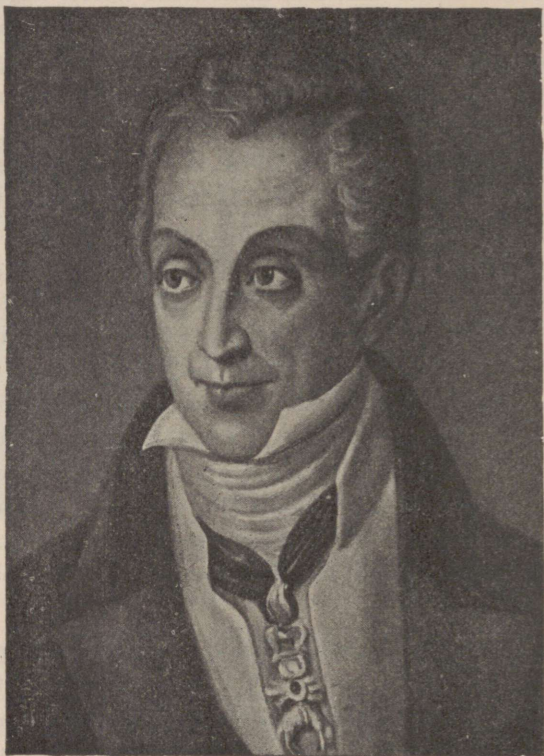
nilt võeti Norra ja ühendati Rootsiga. Austria omandas Lombardia Milaano linnaga ja endise Veneetsia vabariigi maad, kuid pidi sealjuures loobuma Belgiast. Viimane ühendati Hollandiga Madalmaade kuningriigiks. Itaalia jäi endiselt killustatuks paljudesse väikeriikidesse. Ka seati jälle jalule Kirikuriik. Inglismaa omandas Euroopas Helgoland ja Malta saared ning protektoraadi Joonia saarte üle, mis kindlustas täiesti Inglismaa võimu Vahemerel. Samuti anti Inglismaale uusi asumaid väljaspool Euroopat. Viini kongress oma otsustega kindlustas rahu ligi 40 aastaks.

Saksamaa. Suure pettumuse tekitasid kongressi otsused Saksamaal. Saksamaa jäi endiselt killustatuks, kuigi iseseisvate riigikeste arvu vähendati 360-lt 39-le, kusjuures paljudele valitsejaist jäid maad tagasi andmata. Säilinud riigikestest moodustati Saksa liit, mis pidi kaitsema Saksamaad välisohtude vastu ja hoolitsema siserahu eest. Liidupäev, liidu juhtiv organ, polnud mingi rahvaesindus, vaid valitsuste delegaatide kogu, mispärast temal puudusid rahva usaldus ja toetus. Pealegi olid liidu võimupiirid üsna kitsad, mispärast ta ei suutnud Saksamaa kasuks midagi ära teha. Saksa liidul puudus reaalne jõud — raha ja sõjavägi, mille abil oleks võidud iseseisvaid riike liita tugevaks tervikuks, vaatamata vürstide lahkpuüdeile. Liidu loomisel ja liidu põhiseaduses leidis väljendust seisukoht, et kõigis liidu riikides peab kehtima hakkama konstitutsiooniline kord. Tähtsamad neist — Preisimaa, Austria ja mitmed väiksemaist riigest loobusid mainitud põhimõttest ja jäid vana korra juurde.

Püha liit. Euroopa rahvad olid väsinud suurtest murrangutest ning kõikjal igatseti rahu ja kindlat korda. Nende sihtide saavutamiseks loodi Aleksander I algatusel riikide vaheline Püha liit (1815). Viimasesse astusid kõik Euroopa suurriikide valitsejad, välja arvatud Türgi sultan kui mittekristlane ja Inglise kuningas, kelle tegelik valitsemisvõim oli üle läinud parlamendile. Liidu peaülesandeks olid absolutistliku korra kaitsemine ja püsiva rahvusvahelise rahu kindlustamine. Pühaks nimetati liitu seepärast, et tema liikmed töötasid valitseda kristlikus vaimus ja õigluses, pidada omavahel igavest rahu ja aidata üksteist vennalikult.

Austria kantsleri Metternichi mõjul muutus liit väljapaistvaks reaktsiooniteguriks. Tema asus kindlustama Viini kongressi poolt loodud korda ja summutama rahvuslikke ning vabameelseid poliitilisi liikumisi.

Reaktsiooniline kirjandus. Romantism. Prantsuse revolutsiooni ülistati alguses liigselt. See pidi olema suursaavutis, mis kõrvaldab kõik pahed inimkonna elus. Loodetud vabaduse asemel hakkas aga levima terror, omandades äärmise kuju. Suur osa revolutsiooni endisi pooldajaid muutus ükskõikseks, isegi vaenlikuks revolutsiooni vastu. Enam kui rahvas hakkasid revolutsiooni põl-

30. joonis. K. L. W. Metternich.

gama valitsused. Revolutsioon ja selle kandvad ideed muutusid ebapopulaarseiks. Ratsionalistlik filosoofia kaotas oma poolehoidu. Hakati võitlema valgustusaja ideede vastu. Nii leidis Prantsuse revolutsiooni mõjul aset kultuurireaktsioon. Vastukaaluks XVIII s. ratsionalismile hakati ikka enam ja enam hindama usulisi tundeid. Usulised tunded leidsid kirjanduses väljenduse romantismis. Romantikud andsid oma teoste kirjutamisel fantaasiale ja tundeile suure vabaduse. Idealiseeriti möödunud aegu ja oma

rahva minevikku. Romantismi toleaegeid tähtsamaid esindajaid oli prantslane Chateaubriand, kelle teos „Ristiusu vaim“ sai ülistatud raamatuks. Selles kiidetakse katoliku usku ja minevikku. Saksamaal rajasid uuele voolule teed Herder, Tieck jt. Siingi nähakse katoliku usus inimese mõistuse vaoshoidjat. See usk ühendas rahvaid ja ei lasknud tekkida hädaohtlikke üritusi.

Reaktsiooni teoreetikud.

Haller. Reaktsioonijastul kadus valgustusaja vaadete hindamine ka poliitilisel alal. Kujunesid mõjurikkad uued seisukohad. Ei pooldata enam riigi tekkimise teooriaid ühiskondliku lepingu teel, nagu

31. joonis. Chateaubriand.

eelmisel sajandil, ja rahva suveräänsust ja konstitutsioonilist korda.

Rahva vaoshoidmiseks peavad riiki valitsema võimsad valitsejad ja kõrgemad kihid. Nende kõigi üle valitsegu kirik, sest kirik on jumalariigi kehastis maa peal. Tema ülesanne on valitsejaid juhtida ja rahu säilitada.

Kõige kujukamalt esitas reaktsiooni poliitilise teooria sakslane Ludwig Haller. Tema väidab, et ainus loomulik õigus on see, kui tugevam valitseb nõrgemat. Monarhi tahtmist võib piirata ainult Jumala tahtmine. Kiriklik võim kui kõrgeim maa peal ei allu riigile, vaid on iseseisev või sellest kõrgemal.

See ajalooliselt tekkinud olukorra pooldamine oli revolutsioonipäevil kõikumalöönud monarhismile suureks toeks ja vastas revolutsioonihirmus muutunud ajavaimule.

32. joonis. B. Constant.

Liberalism. Reaktsioon aga ei haaranud kõiki rahvakihte. Kodanlus ja intelligents tunnustasid revolutsiooni saavutusi. Nemad said uue voolu — liberalismi kandvaks jõuks. Liberaalid hindasid isikut, tema vabadust ja nende väärikat tunnustamist. Ühtlasi tunnustasid nad individuaalseid vabadusi (usu-, sõna-, mõtte-, trüki- ja koosolekuvabadust ning isikupuutumast) ja nõudsid valitseja võimu piiramist.

Tähtsaim liberalismi teoreetik oli Benjamin Constant Prantsusmaal. Ta esines Prantsuse revolutsiooni järel tribunali liikmena ja teda palus Napoleon I sajapäevase valitsuse ajal Prantsusmaale uut põhiseadust välja töötada. Hiljemini sai ta liberaalsete vaadete tõttu väga tuntuks. Ta pooldab riigivormidest konstitutsioonilist monarhiat, Siin on lahutatud täidesaatev, seadusiandev ja kohtuvõim, kusjuures täidesaatev võim on vastutav seadusandliku ees ja valimisõigus kuulub jõukamaile kodanikele. Kuningas teostab järelevalvet kõigi nende võimude üle, ta on erapooletu ja nimetatud võimudest lahusseisev. Kogu riiklik tegevus peab taotlema rahva hüvesid. Iseendastmõistetavalt tekkis liberalismi ja reaktsiooni vahel äge võitlus.

1. Missugustele põhimõtetele oli rajatud Viini kongressi tegevus? 2. Missugused on Viini kongressi otsused? 3. Miks tekitasid kongressi otsused saksalasis suure pettumuse? 4. Missugused olid Püha liidu ülesanded? 5. Millega on seletatav kultuurireaktsiooni tekkimine? 6. Miks hakati ülistama usku? 7. Kes oli tähtsam reaktsiooni teoreetik? Tema vaated? 8. Mida mõistame liberalismi all? 9. Missugused kihid pooldasid vabameelseid vaateid? 10. Kes on liberalismi tähtsam esindaja? 11. Millised on tema vaated ühiskondliku korra ja selle parandamise suhtes? 12. Mida hinnati kultuursel alal? 13. Mis põhjusil tekkis tugev rahvustunne? Millised tagajärjed olid rahvustunde tekkimisel?

2. Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail.

Püha liit ja revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja Itaalias. 20-ndail aastail puhkes Euroopas rida revolutsioonilisi liikumisi. Kõige varem algasid liikumised Hispaanias. Peale Napoleoni langust hakkas seal valitsema legaalne kuningas Ferdinand, kelle valitsuse ajal algas äge reaktsioon. Ta kaotas kõik 1812. a. põhiseaduse alusel elluviidud uuendused. Liberaalseid tegelasi vangistati või kiusati ühel või teisel viisil taga. Reaktsioon teki-

tas äärmise rahulolematuse haritud kihtides ja sõjaväes. Mäss puhkes Cadizis 1820. a. väeülevaataja Raphael del Riego juhatusel. Kuigi kuningas rahutuste alguses lubas põhiseaduse uuesti kehtima panna, ei pidurdanud see enam puhkenud liikumist, vaid viimane muutus tõsiseks kodusõjaks. Hispaania mässu eeskujul puhkesid revolutsioonilised liikumised ka mujal.

Itaalia revolutsiooni sihiks oli poliitilise vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse kättevõitlemine. Rahulolematud koondusid salajärgi, millede siht oli valitseva korra kukutamine. Neist oli vanem ja tähtsam karbonaari („sööpõletajate“) oma, mis oli tekkinud Napolis juba Napoleoni valitsuse ajal. Selle ühingu püüdeks oli võõraste võimude väljatõrjumine Itaaliast ja viimase ühendamine konstitutsiooniliseks rahvusriigiks. Kui teade Hispaania revolutsioonist kohale jõudis, puhkes Napolis mäss. Et liikumist vaigistada, kuulutas kuningas konstitutsiooni välja.

Hispaania ja Napoli mässu mõjul tekkisid rahutused Portugalis, Sitsiilias ja Sardiinias.

Liikumised Itaalias ähvardasid Austriat, seepärast astus Metternich selle hädaohu kõrvaldamiseks samme. Ta esines Püha liidu ees sõjalise vaheleastumise kavaga. Euroopa suurriikide kongressidel (Troppaus, Laibachis ja Veronas) käsitleti Metternichi kavu ja tehti vastavad otsused. Nende otsuste põhjal surus Austria rahutused maha Napolis ja Prantsusmaal Hispaanias.

Püha liit oli saavutanud oma sihi — Itaalia ja Hispaania mässud olid kerge vaevaga maha surutud ja ennerevolutsiooniaegne kord kindlustatud. See oli nii hästi õnnestunud vastaste nõrkuse tõttu. Laiemais rahvahulkades puudus liikumisest arusaamine.

Püha liit lepi revolutsiooniga Lõuna-Ameerikas. Teised samaaegsed vabaduspüüded andsid siiski hoopis vastupidiseid tulemusi. Inglise uus välisminister Canning oli Püha liidu interventsioonipoliitika vastane. Ta sümpatiseeris isegi liberaalsele püüetele. Canningi ja P.-A. Ühendriikide presidendi protesti tõttu ei abistanud Püha liit Hispaaniat ta Napoleoni sõdade ajal lahkulõõnud asumaade tagasivõitmisel Ameerikas. Inglismaa tunnustas tekkinud vabariike ja sõlmis nendega kaubalepingud. Endised Hispaania asumaad jäidki nüüd iseseisvaks, sest küllaldase laevastiku puudumine ei lasknud kodumaad nendega edukalt sõdida.

Kreeklaste vabadusvõitlus. Veel enam vähendasid Püha liidu mõju lähedase Kreekamaa sündmuste lõpptulemused. Türgi riigi

nõrgenemine julgustas ta valitsuse all olevaid rahulolematuid ristiusulisi rahvaid mässu tõstma. Suurejooneline oli kreeklaste 1821. a. puhkenud vabadusvõitlus. Varasemad kreeklaste mässukat-
sed olid nurjunud, kuid siiski ei kaotanud nad usku ega lootust võõra
võimu alt vabaneda. Samuti kui mujal etendasid kreeklaste vaba-
dussõjas tähtsat osa s a l a ü h i n g u d, milledest tähtsam oli „Hetai-
ria“, kelle juhiks oli kreeka ohvitser Aleksander Ypsilanti, Aleksan-
der I adjutant. Tema juhatusel tungisid vabatahtlikud väesalgad

33. joonis. Lord Byron kreeka
vabadusvõitlejate rõivastises.

Venemaalt Türgi ülemvõimu all ole-
vaise vürstiriigesse, kuid sel mässu-
katsel polnud õnne. Ypsilanti väe-
salgad hävitati Türgi vägede poolt.

Sellele järgnes mässuline liiku-
mine Lõuna-Kreekamaal, mis
tungis ka mujale riigi osadesse. Võit-
lust peeti äärmise ägedusega ja too-
rusega. 1822. a. kuulutas kokkutul-
nud rahvuskoogu Kreekamaa ise-
seisvaks. Türklaste metsikused taas-
vallutussõjas äratasid kreeklaste vas-
tu üldise kaastunde. Tekkis filhelle-
nistlik liikumine Euroopas, mille si-
hiks oli kreeklaste toetamine. Neile
saadeti raha ja sõjavarustist ning
paljud vabatahtlikud välisriigest võt-
sid isiklikult sõjast osa. Püha liidu

mõjul ei toetanud suurriigid esialgu ametlikult kreeklasi. Alles siis,
kui Vene troonile sai Nikolai I, keda ei sidunud Aleksander I Püha
liidu poliitika, muutus olukord. Inglis- ja Venemaaga seltsis peagi Prantsus-
maa. Nad nõudsid Türgilt sõja lõpetamist ja Kreekamaale auto-
noomiat Türgi ülemvalitsuse all. Et Türgimaa sellega ei leppinud,
alustati sõda. Türgi alistus raskete kaotuste järel lepinglaste nõu-
deile. Adrianoopoli rahuga 1829. a. tunnustati Kreekamaa ise-
seisvaks ning Venemaale anti protektoraat autonoomse Moldaavia
ja Valahhia üle. Kreeka vabariik muudeti varsti konstitutsiooniliseks
monarhiaks. Kreekamaa iseseisvuse saavutamine Pühasse liitu kuu-
lunud Venemaa ja Prantsusmaa toetusel tõestas kõige kujukamalt,
et liit ei suuda kinni pidada oma põhimõttest — toetada ikka kehti-

vat korda revolutsionääride vastu. Inglismaa oli juba varemini Püha liidu poliitika toetamisest loobunud. Kreeklaste toetamisel olid usu- lised ja kultuurilised põhjused. Nimelt vaadati Euroopas Kreeka ja Türgi vahelisele võitlusele kui sõjale ristiusulise kultuurrahva ja toore muhamediusulise riigi vahel.

1. Millal puhkes mäss Hispaanias? 2. Mis oli mässu tekkimise põhju- seks? 3. Millega lõppes mäss? 4. Mida taotlesid salaseltsid Itaalias? Mil- liste tulemustega lõppes nende tegevus? 5. Kuidas segas end Püha liit Itaa- lia ja Hispaania liikumistesse? 6. Mistõttu nurjusid revol. liikumised Itaalias ja Hispaanias? 7. Millal ja mispärast puhkes kreeklaste vabadusvõitlus? 8. Kes seda liikumist juhtis? Kuidas õnnestus Ypsilanti ettevõte? 9. Milline oli Lõuna-Kreekamaalt lähtuva vabadusvõitluse käik? 10. Kuidas suhtusid sel- lesse teised Euroopa rahvad ja riigid? 11. Mida tehti Kreekamaa abistami- seks? 12. Milliste tulemustega lõppes Kreekamaa vabadusvõitlus? 13. Mis- pärast tunti Euroopas kreeklaste vabadusliikumisele kaasa? 14. Missuguse Püha liidu põhimõtte vastu eksisid Venemaa ja Prantsusmaa, toetades kreek- laste vabadusvõitlust?

3. Euroopa suurriigid reaktsiooni- ajastul.

Reaktsioon Saksamaal. Saksamaal olid juba Napoleoni ajal kujunenud ühine miskavad ja rahvaesindusliku korra nõudmine. Need kavad ei täidunud, sest vürstide ringkonnis toetuti reaktsiooniaja vaateile. Saksamaa jäi endiselt killustatud olekusse. Viini kongressil loodud Saksa liit ei olnud Saksamaa'e tõeliseks ühendavaks sidemeks. Selle võimupiirid olid äärmiselt piiratud, tõhu- salt teotses ta ainult liberalismi mahasurumisel. Saksamaa oli majanduslikult ja kultuuriliselt vähe arenenud, mispärast siin ei võinud tugevast opositsioonist juttugi olla. Seepärast oli valit- sustel kerge ajada reaktsioonilist poliitikat. Reaktsioon oli eriti mõjuv Põhja-Saksamaal ja Austrias. Viimane oli reaktsiooni häll, kus kantsler Metternich pühendas sellele kogu oma tähele- panu. Reaktsioonist ei jäänud puutumata ka teised Saksamaa alad. Mujalgi ta muutus võimsaks. Vabamate ideede sissetungi püüti igati takistada: välismailt kirjanduse sisseveo keeluga, õppimise takis- tamisega välismaal jne. Ajutiselt läkski korda säilitada välist rahu. Opositsioon siiski ei raugenud täiesti, vaid koguni kasvas kodanluse ja noorte haritlaste keskel. Ülikoolinoorsoo keskel asutati ühin- guid, millede sihiks oli võidelda liberaalsema korra ja Saksamaa

ühendamise eest. Liikumine leidis pooldamist ka mõne vabameel-
sema vürsti poolt, kes oma maal konstitutsioonilise korra kehtima
pani. Erilised teened noorte isamaalise liikumise suhtes olid J e n a
linnal, kust lähtusid paljud uued ideed ja algatused. Füüsiliselt
tugevat, isamaa kaitsemiseks kohast noorsugu hakati kasvatama
võimlemise sissetoomisega kasvatusse. Teerajajaks sellele oli
Saksamaal Ludwig Jahn. Tema ühendas sellega tugeva patrioo-
tilise tendentsi. Kuigi üliõpilasühingud ei üritanud laialdast ja tera-
vat propagandat vana korra vastu, ometi leidsid valitsused teed sel-
legi opositsiooni lämmatamiseks.

Reaktsioon avaldus veel ühenduses nn. W a r t b u r g i s ü n d -
m u s e g a. Reformatsiooni 300 aasta juubeliks (1817. a.) kor-
raldas Jena ülikool Wartburgis pidustused, kuhu voolas vaimusta-
tud osavõtjaid igast Saksamaa osast. Neil pidustustel peeti kõne-
sid liberaalses vaimus ning heideti tulle Austria kapralikepp ja
ulaani pihik kui reaktsiooni sümbolid. Samuti põletati siin reaktsioo-
nilise sisuga raamatuid.

Metternich kujutas Saksa vürstidele Wartburgi sündmusi kui
revolutsiooni eelmängu ning soovitas karme korraldusi vabameelse
noorsoo vastu. Saksa riikide esindajad tulid kokku K a r l s b a d i
konverentsile (1819), kus vastu võeti mitu reaktsioonilist otsust. Kogu
Saksamaal pandi kehtima vali tsensuur, ülikoollest heideti välja
vabameelseid professoreid ja üliõpilasi, üliõpilasühingud suleti jms.
Kõik opositsiooniavaldused suruti reaktsiooniliste valitsuste ühisel
jõul ja nõul maha, kogu avalik elu seati valju järelevalve alla.

Reaktsioon Prantsusmaal. Prantsusmaal oli olukord mõneti
teissugune kui Saksamaal. Siit olid lähtunud kõik viimase aja suu-
remad liikumised, oli välja kujunenud teadlik laiem rahvahulk.
Revolutsiooni järel valitsema hakanud L o u i s X V I I I oli uuenduste
suhtes leplikum. Ta andis Prantsusmaale konstitutsioonilise korra.
Kõige enam levisid reaktsioonilised vaated aadlike ja jesuiitide hul-
gas, kes soovisid e n n e r e v o l u t s i o o n i a e g s e korra täielikku
restaureerimist. Nende ässituste mõjul süvenes Prantsusmaal reakt-
sioon. Kitsendati isiklikke vabadusi, soodustati reaktsioonilisi kihte
jne. Äärmiste kuningriiklaste algatusel organiseeriti v a l g e t e r -
r o r — kättemaks revolutsioonilise liikumise pooldajatele. Hilje-
mini siirdus v a l i t s u s k i terrorile. Hertsog Berry, ainsa Bour-
bonide dünastia meesjärglase surmamine kutsus esile aina süve-
neva reaktsiooni. Valitsuse juhiks sai rojalist Villèle. Kehtima

pandi rida igasuguseid karme kitsendusi, abistati mässude mahasurumist välisriikides ja siseriigis valvati hoolega liberaalide teotsemist. Kui äärmiselt reaktsiooniline kuningas Charles X valitsema hakkas, siis süvenes reaktsioon veelgi. Emigrantidele, kes revolutsiooni ajal oma maad kaotanud, taheti nüüd maksta suuri tasusummasid, kokku umbes miljard franki. Viimast summat püüdis valitsus kokku saada seega, et alandas riigi laenupaberite protsente viielt kolmele. See riivas väga paljude prantslaste huve. Pariisis üksi oli riigilaenupaberite omanikke üle 100 000. Muidugi tundis enamik neist pahameelt ootamatu sissetulekute vähenemise üle. Kultuurelus tundus otse kui keskagevaimu puhanguid. Haridusministeeriumi juhiks määrati üks katoliku piiskop, valitsus toetas jesuiitide tegevust, vaimulikud valvasid kooliõpetajate tegevuse üle, ametnikkudelt ja sõjaväelastelt nõuti usukommete täitmist jms.

Inglismaa ja Iirimaa XIX s. alguses. Inglismaa riiklik kord erineb mandririikide omast. Siin ei tunta absolutismi sel kujul, kui see oli kehtiv teistes Euroopa riikides. Siiski ei olnud Inglismaal kõik kodanikud ühesuguste õigustega. Teravalt andsid tunda poliitiliste õiguste ja usuvabaduse kitsendused. Inglise siseriiklikud võitlused keerlesidki valimisõiguse reformi, usu ja mitmesuguste majandusküsimuste ümber. Esikohal seisis siiski parlamendireform. Kujunenud poliitilises võitluses jagunes seltskond kahte rühma — ühed, kes tunnustasid demokraatlikku korda, ja teised, kes pooldasid tugevat kuningavõimu. Esimesi kutsuti whig'ideks, teisi tory'deks. Edumeelsemad üritused lähtusid whigide poolt, kuna toryde teotsemine oli konservatiivne. Esikoha pärast oli kahel parteil alatine võitlus. Kord olid ühed, kord teised võimul. XVIII s. viimasest veebruarist kuni 1830. a. õnnestus torydel pidevalt võimul püsida. Ajavaimu kohaselt lähenesid nemadki parlamentarismile. Nende juhiks oli 17 a. jooksul Pitt noorem. Tema valitsuse ajal teostati mitme-

34. joonis. Louis XVIII.

suguseid uuendusi asumaade ja Iirimaa valitsemise suhtes ning teoksil oli ka parlamendireform. Keset uuenduste kavu aga puhkes Prantsuse revolutsioon, mis jättis sügavad jäljed ka Inglismaa ajaloosse, pidurdades mõneks ajaks progressi.

Võimul olevad toryd Pittiga eesotsas ja suurem osa whige siirdusid konservatiivsele poliitikale. Väideti, et riigikorda ei saa muuta üleöö, vaid tarbe korral peab selles aegajalt parandusi ette võtma. Igasugune täielik pööre tekitab anarhismi. Revolutsioonihirmus kitsendati oluliselt kodanike vabadusi. Siin-seal puhkesid siiski rahutused, kuid võimulolevad kihid unustasid sisetülid, teotesid kehtiva korra säilitamisel käsikäes ja surusid kõik rahutused maha.

Reaktsiooniline mõtteviis ei haaranud siiski kõiki inimesi, siingi leidus uuendustenõudjaid. Radikaaldemokraatlikke ideesid tutvustas laiemale rahvahulkadele kuulus jurist ja kirjanik J e r e m y B e n t h a m. Tema leiab, et iga inimene püüab taotella ainult isiklikku kasu, riik peab seda kindlustama võimalikult maksimaalsele hulgale, kuid see olevat võimalik ainult demokraatlikus vabariigis, kus valitseb samaväärsus. Neil vaateil oli suur mõju ja tegeliku olukorra muutumine soodustas nende levimist.

Valitsev toryde erakond kaitses maa-aadli kasusid. 1815. a. pandi nende sissetulekute kindlustamiseks kehtima viljaseadused. Sisseveetava vilja pealt hakati võtma kõrget tolli, sest sõdade lõppemisel ähvardas põldureid odava välisvilja sissevedu. Need seadused riivasid teiste kihtide huve, hoides viljahinna kõrgel ja takistades vaba kaubandust, nimelt viljaga kauplemist. Töösturid leidsid, et kallid vili ei luba alandada töötasu ning vähendab seega ettevõtja kasu. Kõige enam kannatasid töötavad rahvakihid maal ja linnas, sest palga tõus jäi elukalliduse tõusust tunduvalt maha. Eriti raske oli olukord, kui juhtusid majandusliku kriisi aastad. Olukorra parandamist nõuti hiiglakoosolekuil. Igal pool rõhutati valimisseaduse muutmist nii linnakodanluse kui ka tööliste ringkonnis. 1819. a. Manchesteris peetud miitingu ajal tekkis rahva ja sõjaväe vahel verine kokkupõrge. Koosoleku takistamist peeti üldiselt kodanikuõiguse rikkumiseks. Sama tunnustasid ka whigid, kes hakkasid reforme nõudma. Valitsus vastas ainult repressiooniga, piirates sõna- ja koosolekuvabadust ning keelates osavõtmise rahutustest ja relvade kasutamise.

Tekkinud sündmuste tõttu pääsesid võimule siiski mõõdukamad toryd, kes teostasid 20. aastail rea uuendusi. Valitsus toetas vabadusliikumisi välisriikides, pehmendas viljaseadusi ja alandas tolle, töölistele anti koalitsioonivabadus (1824) jne. Nende uuenduste tõttu võttis elu hoopis rahulikuma ilme.

Iiri küsimus nõudis valitsuselt kehtvat tähelepanu. Iirimaal oli valitsevaks kihiks Inglise aristokraatia, kellele kuulus maa, kuna iirlased olid ainult väikeste maalappide rentnikud. Halva kliima tõttu kasvatati siin peamiselt kartuleid, millele seltsis karjapidamine. Viljakasvatamisest ei olnud suurt tulu. Rahvas elas äärmiselt vaeselt; kui juhtus veel kartulikaldus, siis oli Iirimaal lausa nälg. Rahva olukorda halvendasid ja vaenu Inglismaa vastu suurendasid usukitsendused. Kuigi katoliku usk võis püsida, ei tohtinud katoliiklased mingisse riiklikku teenistusse astuda ja end parlamenti valida lasta. Peale selle oli rida teisigi kitsendusi katoliiklaste suhtes. Ajutiselt anti Iirile iseseisev parlament, kuid seegi ei parandanud asja. Iseseisvuse saavutamiseks tõstetud mässu tõttu, varsti peale Prantsuse revolutsiooni, kaotasid iirlased oma parlamendi. Iiri saadikud valiti nüüd küll Inglise parlamenti, aga seegi ei kõrvaldanud Iiri küsimust, sest katoliiklasist iirlased ei pääsenud saadikuiks.

35. joonis. O'Connel.

Iiri liikumise etteotsa asus O'Connell, kes tegi Iiri kasuks laialist agitatsiooni. Ta lõi üleirimaalise poliitilise organisatsiooni, mis andis välja ajalehti ja korraldas kõnekoosolekuid, kus nõuti iirlastele suuremaid poliitilisi õigusi. Suuri hulki haaras rahvuslik vaimustus. Kuigi O'Connell oli katoliiklane, valis rahvas ta 1828. a. parlamenti. Nähes iirlaste jõulist liikumist ja tutvunud lähemalt olukorraga, hakkas valitsus katoliiklaste soove tõsiselt arvestama. 1829. a. võetigi parlamendis vastu katoliiklaste emantsipatsiooni bill. Valitsus kaotas kitsendused katoliku usu pärast riigiteenistusse ja parlamenti pääsemisel. Rahutused kestsid siiski, sest vaesed iiri talupojad ei pääsenud kõrge valimistsensuse tõttu parlamenti.

Venemaa Aleksander I ajal. Aleksander I oli kasvatatud val-
gustussajandi ideede kohaselt, mispärast temalt loodeti võrdlemisi
palju. Ta valitses Paul I surma järel Venemaal XIX s. esimesel
veerandil. Aleksander I kavatses teostada rea uuendusi liberaalses
vaimus. Nii püüdis ta talupoegade olukorda parandada.
Ta keelas neid laatadel müüa ja neid ajalehekuulutustes pakkuda
ning andis mõisnikele õiguse oma vabal soovil talupoegi vaba-
stada pärisorjusest, kuid tasu eest. Kokkulepe ses suhtes
jäi huviosaliste poolte omavaheliseks asjaks. Vene talupojad ei
saanud aga kehvuse tõttu vabaksostmiseõigust kasutada. Nii jäid
needki kavatsused pärisorjade elu kergendada hoopis väheste taga-
järgedega. Ainult Eesti- ja Liivimaal vabastati talupojad
pärisorjusest.

Riigikorra uuendamisel piirduti administratiivsete
keskasutiste reformidega. Peeter Suure aegsete kolleegiumide ase-
mele loodi 8 ministeeriumi. Ministeeriumis oli vastutav ja
otsustav minister, kuna kolleegiumis olid kõik liikmed ses suhtes
ühetaolised, otsused tehti häälteenamusega. Vene ministeeriumid
kokku moodustasid ministeeriumide komitee. Valitsuse tegelikuks
juhtijaks oli mõnda aega keisri vabameelne sõber M. M. Spe-
ranski. Temal oli kavatsus Venemaal konstitutsioonil-
list korda kehtima panna, kuid see jäi siiski paberile. Spe-
ranski sunniti tagurlike mõisnike survele oma kohalt lahkuma. Keisri
vabameelsus avaldus veel selles, et Soomele ja Poolale anti oma-
valitsus ja toetati Vene poolt Prantsusmaal konstitutsioonilise korra
elluviimist.

Aleksander I valitsuse esimene pool oli võrdlemisi vabameelne.
Valitsemise lõpul võttis reaktsioon ülekaalu, milleks mõju-
sid kaasa mitmesugused liikumised ja rahutused. Kujukalt avaldus
reaktsioon hariduspoliitikas. Aleksander I oli hariduse eest
suurt hoolt kandnud, asutades rea kõrgemaid õppeasutisi, teiste
seas ka Tartu ülikooli. Reaktsioonipäevil ühendati haridusasjade
ja usuelu juhtimine ühe asutise, nimelt vaimulikkude asjade pea-
valitsuse kätte. Ülikooli õppetegevus pidi sündima Pühakirja alu-
sel, näit. filosoofiaprofessorid olid kohustatud oma loenguis tugi-
nema Pauluse kirjadele. Isegi matemaatikud pidid lähtuma Püha-
kirjast. Kõrgemais õppeasutis pandi kehtima kõige valjem dist-
sipliin ja loodi vali järelevalve. Mõttevabadust piiras äärmiselt
valitsensuur. Näiteks keelati usutunnet haavavate ütlustena

väljendused: „ingli naeratus“, „taevalik pilk“ jne. Ametnikke ja valitsust ei tohtinud keegi kritiseerida.

Reaktsiooni kasvamisega rööbiti levisid ka liberaalsed ideed. Need leidsid poolehoidu aadli nooremais liikmeis, eriti ohvitserkonnas. Napoleoni sõdade ajal tutvusid aadlisoost ohvitserid Prantsuse revolutsiooni ideedega ja teiste riikide sise-eluga. Nad leidsid, et vene rahvas, kes Euroopa Napoleoni ikkest vabastanud, ägab ise täieliku pärisorjuse all ja elab kõige viletsamat elu. Kui keiser ikka järjekindlamalt reaktsiooni süvendas, siirdus salaühingute tegevus, mis varemini oli kultuurilise ilmega, puhtpoliitilisele alale. Sõjaväes, nimelt ohvitserkonnas tekkis kaks voolu — ühed pooldasid demokraatlikku vabariiki, teised aga konstitutsioonilist monarhiat. Riigipööret kavatseti teostada sõjalise jõu abil. Aleksander I ei võtnud midagi tõsist ette salaühingute likvideerimiseks. Avalikku mässi Aleksander I valitsuse ajal siiski ei puhkenud. Ta suri 1825. a.

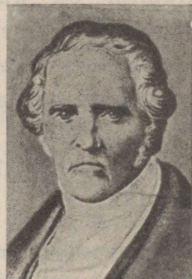
1. Missuguseid poliitilisi sihte taotlesid rahvuslikult mõtlevad ringkonnad Saksamaal? 2. Millist osa etendasid nende sihtide taotlemisel vürstid? 3. Milles väljendus reaktsioon Saksamaal? 4. Milliseis ringkonnis levisid Prantsusmaal kõige enam reaktsioonilised vaated? 5. Kuidas avaldus reaktsioon Prantsusmaal? 6. Eriti kelle valitsuse ajal? 7. Mille poolest erines Inglise riigikord mandririikide omast? 8. Missuguste küsimuste ümber keerlesid siseriiklikud võitlused? 9. Milles avaldus reaktsioon Inglismaal? 10. Missuguseid sihte taotles Jeremy Bentham? 11. Millega on seletatavad Manchesteri sündmused? 12. Nimetage olulisemad 20-ndate aastate uuendusi Inglismaal! 13. Miks polnud iirlased rahul oma seisundiga? 14. Mis andis katoliiklaste emantsipatsiooni bill iirlastele? 15. Kuidas nad suhtusid sellesse? 16. Mainige Aleksander I aegseid tähtsamaid uuendusi! 17. Millega olid need seletatavad? 18. Milles avaldus eriti kujukalt reaktsioon? 19. Missugused olid salaühingute poliitilised sihid?

IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised.

1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism.

Tööstus, töölised. Tööstuse arengus tekkis XVIII s. suur murrang. Masinate leiutamine soodustas kapitalistliku suurtööstuse tekkimist. Varem kui mujal tegi tööstus hiiglaedusamme Inglismaal. Sajandi vahetusel tõusis Inglise kaubanduslik läbikäik mitmekordseks. Algava tööstusliku tõusuga siirdus sellele alale enam ja

enam tööjõudu. Alguses leidis töövõimalusi küllaldaselt. Algavale vabrikutööstusele andis Inglismaal tööjõudu peamiselt maata jäänud talupoegkond. Lisaks sellele hakati suurtööstuses suurema kasu saamiseks tarvitama naiste ja alaealiste odavat tööjõudu. Rahvaarvu kasvamine suurendas omakorda elava tööjõu pakkumist. Tööstus ei suutnud kõike vaba tööjõudu rakendada. Nii jäi osa töölisi tööta. Kuid ka töötavasse töölistesse mõjus üleproduktioon, sest tööjõu suurenenud pakkumise tõttu püsisid tööliste palgad väga madalad. Kurnavalt mõjus ka pikk tööpäev (14—18 tundi). Väide-

36. joonis. R. Owen. 37. joonis. Fourier.

takse, et kaevandustes töötanud isegi 5-aastased lapsed ja naised. Väljakannatamatu olukord tekitas töölisringkonnis äärmise viha masinate vastu, millede nähti võistlejat inimjõule. Mitmel pool rünnati masinaid ja vabrikuid. Tööliste seisukord muutus eriti kohutavaks kriiside ajal. Seoses sellega kerkis päevakorrale töölisteksismus. Kapitalistliku korra sü-

venemisega tekkisid sotsiaalsed vastuolud töötavate kihtide ja kapitalistide vahel. Kapitalistid ei hoolinud tööliste raskest olukorrast ega katsunudki seda parandada, vaid taotlesid ainult oma majanduslikke huve. Tööliste olukorra parandamise otstarbel tekkisid mitmesugused sotsialistlikud õpetused.

Sotsialismi teoreetikud. Sotsialismi sihiks on majanduskord, kus puudub eraomand. Iga isik saaks sissetulekuid ainult isiklikust tööst, mitte kapitalist. Valmistamisvahendid, kapital ja maa kuuluvad kogu ühiskonnale. Majanduselu oleks kavakindlalt korraldatud tegelikkude tarvete järgi. Uue korraga kaoksid senised klassivahed, sest kõik oleksid ühesugused tööliised. Sotsialismi jaotatakse tavaliselt kolme eriharru — utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism. Kõigil neist oli rida mõjukaid esindajaid.

Utopistliku sotsialismi teoreetikuist on tuntum vabrikant Robert Owen. Esialgu ta soetas oma puuvillavabrikus töölistele soodsamad elamistingimused. Lühendas tööpäeva 10,5 tunnini, vabastas alla 10 aasta vanused lapsed tööst, maksis töölistele vanaduse korral pensioni jne. Kuigi tema ettevõtte hästi edenes, ei lei-

dunud sellele järeletegijaid. Edasi soovitas ta asutada tööstuslikke k o m m u n e, ühinguid, mis koosneksid üheõiguslikest liikmeist. Loodusvarad ja valmistusvahendid kuuluksid neile kõigile. Täiskasvanud pidi töötama 8 tundi päevas. Uus kord pidi haarama niihästi tööstusalad kui ka põllutöö. Kodumaal ei leidnud Oweni algatused poolehoidu, seepärast siirdus ta Ameerikasse. Siin asutatud ühingud ei edenenud siiski. Tegelikku ellu jäid Oweni ideed kooperatiivide, s. o. tarvitajateühingute kujul püsima. Oweni teotsemine langeb XIX s. esimesele poolele.

Teine tähtsam utopistliku sotsialismi esindaja oli prantslane Fourier. Tema soovitas samuti kui Owen sotsiaalseid uuendusi. Ühiskonna aluseks saaks Fourier' õpetuse järgi mõnesajast perekonnast koosnev autonoomne ühik, nn. f a l a n k s. Falanksi liikmed elaksid ühises majas ja teeksid ühi-

38. joonis. Saint-Simon.

39. joon. L. Blanc.

selt tööd. Kogu tarbvarade hulk saadakse oma tööst või vahetuse teel teistelt falanksidelt. Töö oleks organiseeritud otstarbekohaselt, elutarvete jaotus õiglaselt, nii et keegi ei pruugiks töötada üle jõu ega kannatada puudust. Kuigi need ideed olid väga kaugel tegelikus elus kehtivast korrast, andsid nad tõuke XIX s. kolmekümnendail aastail tootmisühingute asutamiseks.

Suuremaid erinevusi kahest eelmisest õpetusest on prantsuse aristokraadi Saint-Simoni õppel. Kui eelmised sotsialistid püüdsid uut sotsiaalmajanduslikku korda valitsevaist olusuhteist hoolimata kehtima panna, siis õpetasid saintsimonistid, et ühiskondlik elu ise pikaajalise a r e n g u teel omandab õiglasemad ja kogu rahvale maksimaalset õnne kindlustavad vormid.

Sotsialistlikud ideed leidsid vastukaja eriti nende hulgas, kes polnud rahul kehtiva olukorraga. Kuigi algsed rakendamiskatsed tegelikus elus nurjusid, oli uute õpete mõju suur. Prantsusmaal tekkis juulikuningriigi ajal nimetatud õpetele veel lisa. Siin leiti, et sotsialistliku korra elluviimine peab sündima riigi abil. Riikliku sotsialismi teooria looja Louis Blanc pidas ainult nimetatud viisil võimalikuks uut korda luua. Pahede tekitajaks peab Blanc

vaba võistlust. Riik peab looma töökojad, millega eraettevõtjad võistelda ei suuda, ja aegamööda läheks kogu tööstus riigi kätte. Nimetatud kava teostamiseks peavad töölised saavutama poliitilise võimu. 1848. a. revolutsiooni ajal leidsid Louis Blanc'i ideed osalist teostamist, mil valitsuse rahalisel toetusel asutati rida tootmisühinguid. Needki olid halvasti organiseeritud ja ei suutnud püsida. Riikliku sotsialismi õpetused levisid hiljemini Saksamaal, kuid siingi ei suutnud sotsialistid ümber kujundada tegelikku elu.

1. Millal ja missugused suuremad muutused toimusid tööstuses? 2. Kus edenes tööstus varem kui mujal? 3. Kuidas mõjus senistesse ühiskondlikesse vahetõrgetesse masinate tarvituselevõtt? 4. Milliseks kujunes uus olukorras tööliste seisund? 5. Millised tööstusvormid tõrjuti vabrikutööstuse poolt välja? 6. Kes otsisid tööd vabrikuis? 7. Mistõttu tekkis vabrikutööliste üleproduktatsioon? 8. Kuidas mõjus see tööliskihile üldolukorda? 9. Kuidas väljendasid töölised oma rahulolematust? Mida vihati kõige enam? 10. Mis olid tööliste elus suuremad raskused? 11. Millised õpped tekkisid tööliste olukorra parandamise võimaluste üle? 12. Kes olid nende õpete loojad? 13. Mida taotles sotsialism? 14. Millised on Oweni õppe põhijooned? 15. Mida mõistis Fourier falanksi all? 16. Mille poolest erineb kahest eelmisest teooriast Saint-Simoni ühiskondliku korra uuendamise kava? 17. Millal ja kus tekkis riikliku sotsialismi teooria? Kes oli selle teooria rajaja? 18. Mida on uut riikliku sotsialismi teoorias, võrreldes utopistliku sotsialismi õpetega? 19. Miks ei andnud sotsialistlike õpete rakendamine tegelikus elus soovitud tulemusi?

2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal.

Juulirevolutsiooni puhkemine. Louis XVIII surma järel sai troonile Louis XVI vend — Charles X. Kuningas oli äärmine rojalist, kes pooldas piiramatut kuningavõimu. Kui valitsust juhtima hakkas purutagurlik minister Polignac, tekkis valitsuse vastu äge opositsioon. Üle maa hakati salaühinguid asutama ja kuninga kõrvaldamise kavu sepitsema. Ajakirjanduses ülistati Inglise revolutsiooni, mis tõukas troonilt Stuartite dünastia. 1830. a. tekkis kuninga ja saadikutekojade vahel avalik lõhe. Kuningas oli otsustanud opositsiooni kaotada, maksu mis maksab, ning saatis opositsioonilise saadikutekojade laiali. Uued valimised kindlustasid opositsioonilisele kihile täieliku enamuse. Ka need valimised tühistati kuninga poolt. Rikkudes põhiseadust andis kuningas 26. juulil rea

määrusi välja, milledega uus koda kuulutati laialisaadetuks, kitsendati sõna- ja trükivabadust ja muudeti valimisseadust. Need määrused andsid tõuke juulirevolutsiooni puhkemiseks.

Valitsus ei oodanud määruste ilmumise puhul erilist vastutoimet rahva poolt. Esialgu oligi kõik peaaegu rahulik. Vastupanu õhutasid liberaalsed ajakirjanikud, keda toetas Pariisi kodanikkond. Aja-

40. joonis. Juulipäevad Pariisis.

lehti anti välja ilma tsensuurita. Tänavale kogunes üliõpilasi, töölisi, endisi sõdureid ja teisi isikuid, nõuti põhiseaduse arvestamist ja Polignac'i tagandamist. Pariisis ei olnud tol korral kuigi palju sõjaväge. Järgmisel päeval muutus olukord juba tõsisemaks. Liikumisest hakkasid laiemad ringkonnad osa võtma. Siin-seal oli kokkupõrkeid kaitseväge ja rahva vahel. 28. juulil algas äge tänavavõitlus barrikaadide tagant, mis kestis paar päeva. Mitu rügementi läksid mässajate poole üle, kes olid tarvitusele võtnud kolmevärvilise revolutsioonilipu. Mässu ajal moodustati ajutine valitsus ja kutsuti ellu rahvuskaart. Viimase ja kogu sõjaväe juhiks määrati Lafayette. Charles oli küll tühistanud mässutekitanud määrused, kuid ta otsustati siiski troonilt kõrvaldada.

Vabameelsed saadikud ja ajakirjanduse esindajad, kui linna-
kodanluse huvide kaitsejad, otsustasid troonile kutsuda Orléans'i
hertsogi Louis Philippe'i, millisest nõust ka rahvale teatati.
Osa mässulisi soovis Prantsusmaast vabariiki luua, kuid neil ei olnud
küllaldaselt poolehoidu. Revolutsiooni õhutaja Thiers'iga eesotsas
tõid vabameelsed oma kuningakandidaadi linna, kus rahvas ta tor-
miliste kiiduavaldustega vastu võttis. Louis Philippe oli Orléans'i
hertsogi poeg; ta isa oli valitud Suure revolutsiooni aegsesse kon-
venti, kus ta hääletas Louis XVI karistamise poolt. Temast arvati,
et ta, valituna revolutsioonitegelase
perekonnnast, hoidub absolutismist ja
reaktsioonist.

41. joon's. Louis Philippe I.

Vanas põhiseaduses teostati mit-
mesuguseid ajakohaseid parandusi.
Endise põhiseaduse järgi oli kuningas
Jumala armust valitseja. Uues põhi-
seaduses asendati see osa seletusega,
et kuningas saab oma võimu
rahvalt, kelle kutsel ta troonile
tuleb. Olevad seadused olid kehtivad
ka kuninga kohta; ta ei tohtinud neid
muuta ega neist üle astuda. Mõle-
mad kodad said seaduste algatamise
õiguse, kuningale jäeti vetoõigus.
Valimistsensust, saadikute ja valijate
vanuse alammäära vähendati. Uuen-

dusele vaatamata jäi ena m i k r a h v a s t i l m a v a l i m i s õ i g u -
s e t a . Tsensuur kaotati. Kuningas vandus uuele põhiseadusele
truudust ja hakkas Louis Philippe I nime all valitsema. Tema lähe-
maiks kaastöölisiks ja toetajaiks said linna suurkodanlikud
kihi d , kellele uue valimistsensusega läks poliitiline ülekaal. Juuli-
revolutsioon oli suurel määral toimunud suurkodanluse toetusel ja
algatusel, seepärast kujunesid selle tulemused ka teostajate soovi
kohaselt.

Juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad. Prants-
laste mõjul puhkes revolutsiooniline liikumine kõigepealt Belgia s .
Viini kongress oli Belgia ja Hollandi ühendanud üheks riigiks. Mõle-
mad maad siiski erinesid tunduvalt teineteisest, nimelt usult, rah-
vuselt, keelelt, majanduselt jne. Lahkhelide lähteks oli holland-

laste valitsev seisukoht riigis, kuigi belglastel oli arvuline ülekaal. Sellele lisaks hakkasid hollandlased belglasi ümber rahvustama. Lahkulöömise tõukeks saigi Prantsuse juulirevolutsioon. Umbes kuu aega hiljem tekkis Belgias mäss, misjärel Belgia sai iseseisvaks.

Revolutsiooniline liikumine puhkes ka Poolamaal. Prantsuse abile lootes tahtsid poolakad vabaneda Venemaa ülemvalitsuse alt. Prantsusmaalt ei saadud aga loodetud abi, sest valitsus ei tahtnud soetada endale uusi vastaseid Euroopa suurriikide peres ega olnud huvitatud kauge riigi saatusest. Prantsuse vabatahtlikud ilmusid küll Poolasse, kuid nemadki ei suutnud mässulisi oluliselt abistada. Poola mäss suruti Venemaa poolt veriselt maha ja sellele järgnes tugev reaktsioon. Poolamaa kaotas senise laialdase oma-valitsuse. Üheks mässu nurjumise põhjuseks oli poolakate eneste üksmeelse puudumine, mis oli traditsiooniline Poola olukorras ja mille all Poola oli kannatanud juba sajandeid.

Peale nimetatud riikide puhkesid juulirevolutsiooni tagajärjel rahutused mitmel pool Saksamaa osades ja Itaalias, mis andsid vähe tulemusi. Teostunud liikumised näitasid vabameelsete ja rahvuslike ideede elujõulisust, mida tuli tahes või tahtmata arvestada.

Juulimonarhia-aeg Prantsusmaal. Juulirevolutsioon oli kahe kihi — kodanlaste ja tööliste — koostöö tulemus. Esimestele kuulus algatus ning juhtiv osa. Nead suutsid olukordi oma huvides kasutada. Töölised oleksid soovinud palju enam, kui nad saavutasid juulimonarhia ajal. Nad jäid endiselt ilma poliitilisest võimust ja järeleandmisi tehti neile ainult vähemais küsimusis. See tõttu olid töölised revolutsiooni tulemusis pettunud. Juba Louis Philippe I esimesil valitsemisaastail puhkesid mitmel pool ähvardavad mässud. Kuigi need lämmatati, jäi summutatud opositsioon kehtiva korra vastu püsima. Üks suuremaid nende mässude hulgas oli Lyon'i tööliste mäss. Mäss kandis küll majanduslikku laadi, kuid ta suurendas tööliste iseteadvust ja kokkukuuluvustunnet. Valitsevad ringkonnad ei juhtinud sellele erilist tähelepanu. Mässukatsed kordusid ka järgnevail aastail. Väikekodanlus, töölised ja radikaalne intelligents liitusid. Tehti kihutustööd vabariigi ellukutsumiseks ja püüti isegi kuningat surmata. Valitsus vastas kõigile neile katseile surveabinõudega, kitsendades kodanike vabadusi.

Vabariikliku ja sotsiaalse iseloomuga mässukatseile seltsisid veel dünastiliste huvidega mässud Bourbonide vanema haru ja bona-

bartlaste kasuks. Viimaste kuningakandidaadiks oli Napoleoni venna-poeg Louis Napoleon. Need mässud likvideeriti kergema vaevaga kui vabariiklaste omad, nii et 1840. a. alates valitses riigis väline rahu. Valitsuse etteotsa astus Guizot, kes arvestas ainult suurkodanluse seisukohti.

Juulimonarhia puuduseks oligi see ühekülgsus, millega reageeriti üksikute rahvaklasside eri soovidele. Valitsuse poolt ei tehtud tööliste olukorra parandamiseks peaaegu midagi. Nimetamisväärselt edenes ainult kapitalistlik

42. joonis. F. Guizot.

suurtööstus, kuid laiemad rahvahulgad ei saanud sellest loodetud kasu. Seega polnud valitsuse sisepoliitika töölistkonnas populaarne. Välispoliitiliselt lähenes Prantsusmaa reaktioonilisele Austriale, olles arvamisel, et ainult Metternichiga koos võib edukalt võidelda „revolutsioonilise ja anarhistliku vaimuga“. Rahva keskel võitsid poolehoidu mitmesugused sotsialistlikud õpped, nagu saintsimonism, Fourier' õpe jt. Louis Blanc'i samailmeline töö oli üks loetavamaid raamatuid Prantsusmaa tolleaegses töölistkonnas. Vaatamata Guizot' osavale poliitikale ei suutnud ta siiski ära hoida lähenevat revolutsiooni Prant-

sus- kui ka Saksamaal, mis sai saatuselikuks niihästi Guizot'le kui ka Metternichile.

Veebruarirevolutsioon. Juulimonarhial puudus rahva enamiku poolehoid. 1847. a. puhkenud majanduskriis soodustas opositsiooni süvenemist ja kõrgete sisseveetollide tõttu tõusid viljahinnad ja maad võttis nälg. Valitsusevastane kihutustöö võttis uuesti hoogu ja tal oli määratu suur mõju. Koosolekuil, mida korraldati üle maa, selgitati uuenduskavu ja arvustati valitsuse tegevust. Ka Pariisis taheti säärast suuremat koosolekut kokku kutsuda, kuid Guizot keelas selle. Keeld pahandas opositsioonilisi ringkondi. 22. veebruaril 1848. a., mil koosolek pidi toimuma, ilmusid üliõpilased ja töölisel tänavale ja nõudsid Guizot' tagandamist ja reforme. Tekkisid üksikud kokkupõrked, meeoleu võttis mässulise ilme. Järgmisel

päeval läks osa rahvuskaarti rahva poole üle, mispeale kuningas Guizot' oma kohalt tagandas. Vägesid ei viidud ometi ära. Neil tekkis rahvaga verine kokkupõrge, kus sai surma mitukümmend uuendustenoudjat. See sündmus ärritas rahva vihale. Kogu öö vastu 24. veebruari tehti ettevalmistusi vastuhakkamiseks. Pariisi tänavad kattusid barrikaadidega.

Kuningas lootis olukorda parandada järeleandmisega, kuid antud lubadused tulid liiga hilja, et midagi muuta. Võitlused jätkusid, kusjuures suur osa sõjaväest läks rahva poole üle. Kuningas loobus troonist ja põgenes. Troon põletati pidulikult Bastille platsil.

Saadikutekotta ja raekotta tungisid mässuliste juhid ja hakkasid seal nõu pidama. Osa mässulisi oli mõõdukas, osa radikaalne. Ajutisse valitsusse pääses mõlema voolu esindajaid. See tegi valitsuse koosseisu kirjuks ja soodustas tülisid. Revolutsiooni kandvamaks kihiks olid töölised, kes nõudsid sotsiaalseid uuendusi. Sotsialistlikud õpetused olid levinud tööliste hulgas juba varemalt, nüüd leiti paras aeg nende rakendamise nõudmiseks. Suurem osa ajutise valitsuse liikmeid ei tunnustanud üldse mingisuguseid sotsiaalseid reforme. Mõned asusid nende voolude vahel mingil keskteel. Seesugusel kirjul valitsusel oli raske riiki juhtida, sest hõõrumised olid möödapääsetamatud.

Esiteks tuli lahendada riigivormi küsimus. Radikaalsemate valitsusliikmete Louis Blanc'i ja Ledru Rollin'i nõudmisel kuulutati pikemate vaidluste järel vabariik välja. Töölised nõudsid endiselt sotsiaalseid uuendusi. Nende nõudmiste rahuldamiseks loodi komisjon, mille juhatajaks määrati Louis Blanc. Töötute üllapidamiseks kutsuti riigi poolt ellu nn. rahvuslikud töökojad. Need olid korraldatud ebaotstarbekohaselt ja nõudsid suuri kulusid. Viimaste katteks nõuti talupoegadelt suuri maksu, mis asjaolu tegi talupojad valitsuse ja sotsialismi vastu vaenuliseks. Kodanlikud kihid niikuinii ei tunnustanud sotsialismi. Vahekorrad läksid eriti teravaks, kui sotsialistliku värvusega radikaalid korraldasid suure manifestatsiooni, nõudes vabrikute ja kaevanduste natsionaliseerimist. Kõik see sündis asutava kogu valimiste eel ja ei jätnud oma mõju viimasesse avaldamata. Üheksasajast saadikust oli monarhistide 200, ülejäänud olid kõik sotsialistlikkude püüete vastased. Kui asutav kogu sulges riiklikud töökojad, tekkis tõsisem tööliste mäss, mis on tuntud juunipäevade nime all.

Seegi mäss suruti valitsuse poolt maha ning kord ja rahu pandi jälle riigis kehtima.

Veebruarirevolutsiooni tulemusena kokku astunud asutav kogu töötas välja uue põhiseaduse. Seadusandlik võim kuulus selle järgi üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindusele, täidesaatev võim rahva poolt 4-ks aastaks valitud presidendile. Presidendikandidaate oli kaks — kindral Cavaignac ja prints Louis Napoleon Bonaparte. Viimane valitigi oma nime populaarsuse tõttu suure häälteenamusega presidendiks. Pealegi eelistati monarhistlikku kandidaati, kes looks riigis kindla korra ja kindlustaks siserahu.

Riigipööre. Napoleon III. Ül-

43. joonis. Napoleon III.

diselt kasvas hirm sotsialismi ja tööliste ees poolehoidu monarhis-
mile. Et töölisi suuremal määral poliitilisest elust kõrvaldada, seks muutis seadusandlik koda, mis asutava kogu järel kokku astus, valimis-
korda nii, et valida võisid ainult kolm aastat oma valimisringkonnas elanud isikud. Liikuva tööliskihi õigusi puudutas see muutus kõige otsesemalt. Ka mässudest ja salaühinguist osavõtjail polnud luba valida. Trüki- ja sõnavabadust piirati ja suurendati vaimulike mõju hariduse alal. Saadikutekoja reaktsioonilised seadused võtsid temalt ta populaarsuse ja andsid Napoleonile võima-

luse asuda oma kavatsuste teostamisele. Presidendi soov oli kindlustada oma võimu pikemaks ajaks, kui see põhiseadusega oli lubatud. Saadikutekoda keeldus selles suhtes igasugust muutust ette võtmast. Et rahva poolehoidu võita, pöördus president saadikutekoja poole ettepanekuga, kaotada hiljuti kehtima pandud valimiskitsendused. Seegi ettepanek otsustati eitavalt. Nüüd arvas Louis Napoleon paraja aja olevat riigipöörde teostamiseks, arvestamata saadikutekoja vastupanu.

1851. a. lõpul kuulutas president senise saadikutekoja laialisaa-
detuks, vangistas rea tähtsamaid poliitikategelasi ja andis rahvale valimisõiguse endisel kujul tagasi. Tekkinud vastuhakkamised

suruti maha ja korraldati rahvahääletus, kas rahvas tunnustab riigipööret või ei. Rahva poolt anti suure häälteenamusega jaatav vastus. Järgmisel aastal anti uus põhiseadus, milles kogu võim oli koondatud presidendile. Riigipöörde aastapäeval a. 1852 tunnistati president keisriks, Napoleón III nime all. Seega olid veebruarirevolutsiooni tagajärjed teinud ringi, jõudes endiselt tagasi monarhistliku korra juurde.

1. Kes hakkas Prantsusmaal valitsema peale Louis XVIII? Millised olid uue kuninga vaated riigikorra suhtes? 2. Millal tekkis kuninga ja saadikutekoja vahel avalik lõhe? Millest oli konflikt tingitud? 3. Millised ringkonnad õhutasid vastupanu? 4. Mida nõudis ärevusse sattunud rahvas kuningalt? 5. Millal puhkesid otsesed tänavavõitlused Pariisis ja milliste tulemustega nad lõppesid? 6. Kuidas Charles X püüdis lepitada tekkinud opositsiooni? Mis oli tema lepituskatsete tagajärg? 7. Miks oli paljude arvates Louis Philippe kõige kohasem troonikandidaat? 8. Millised parandused teostati põhiseaduses? 9. Missugusel kujul avaldus juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad? 10. Mida saavutasid belglased? 11. Millal puhkes Poolas mäss? Millest oli see mäss tingitud? 12. Millised tegurid takistasid mässu kordaminekut? 13. Kuidas lõppes Poola mäss? 14. Mispärast pettusid prantsuse töölised juulirevolutsioonis? 15. Mida tehti nende poolt oma olukorra parandamiseks? 16. Kuidas reageeris valitsus rahutustele? 17. Kes juhtis Prantsuse valitsust Louis Philippe'i valitsuse teisel poolel? 18. Mis tegi Prantsuse sise- ja välispoliitika laiemais rahvahulkades ebapopulaarseks? 19. Millised ideed levisid rahva hulgas? 20. Milliseid parandusi soovisid keskkodanlikud kihid? 21. Kuidas valmistati riigipööret ette? 22. Millal muutus valitsusevastane opositsioon eriti teravaks? 23. Mis sai revolutsiooni puhkemise tõukeks? 24. Milline oli revolutsiooni käik? 25. Kes pääsesid ajutisse valitsusse? 26. Kes olid 1848. a. revolutsiooni kandvamad jõud? 27. Missugused sotsialismiideed leidsid rakendust Prantsusmaa veebruarirevolutsiooni päevil? 28. Kuidas õnnestus nende ideede rakendamine? 29. Mida te teate asutava kogu poolt loodud põhiseadusest? 30. Kes valiti presidendiks? 31. Millega on seletatav tagurluse mõjulepääs pärast veebruarirevolutsiooni?

3. Esimene parlamendireform Inglismaal. Tšartism.

Parlamendireform 1832. a. Inglismaal oli samal ajal, kui mandril toimusid mitmesugused mässud, olukord samuti kaunis ärev. Siingi oli laialdastel rahvahulkadel küllalt põhjusi uuenduste nõudmiseks. Inglastel ei ununud korra eest parlamendireformi küsimus, millele seltsis veel teisigi uuendusnõudeid. Parteidest olid Inglismaal enne juulirevolutsiooni võimul toryd, kellede enamik kuu-

lus maa-aadli hulka. Neilt püüdsid võimu ja juhtivat kohta endile whigid, linna kaubandustööstuslikud kihid, katsudes kaasa tõmmata ka laiemaid rahvahulki. Valitsust juhtis Wellington, kes aga uuendustest midagi teada ei tahtnud.

Kui puhkes juulirevolutsioon, siis tekkis ärevus ka Inglismaal. Maal hakati mõisu põletama, linnas rünnati vabrikuid. Wellingtoni asemele, kes lahkus, kutsuti valitsuse etteotsa whig lord Grey. Mässu vältimiseks ruttas whigide ministeerium uuenduste teostamisega. Esitatud reformikava ei läinud aga parlamendis läbi. Valimisõiguse muutmise kava oli suhteliselt küll üsna tagasihoidlik; selles nõuti ainult valimisõiguse õiglasemat kohandamist elanike arvuga. Kava järgi pidi osa kohti kaotama valimisõiguse ja loovutama selle rahvarikkamaile, hiljemini tekkinud keskustele, eriti tööstuslinnadele. Viimased olid parlamendis osalt väga väheste saadikutega esindatud, osalt hoopis esindamata. Mõned valimisõigusega kohad olid aga vahepeal isegi täiesti ilma elaniketa jäänud. Nii polnud Inglise parlament rahvaesindus selle sõna otseses mõttes.

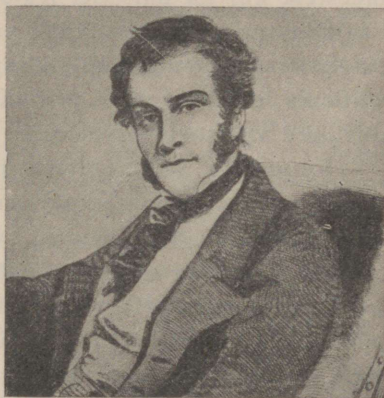
Töölisringkonnad hakkasid parlamendireformi liikumist toetama, nõudes isegi palju kaugemale ulatuvaid reforme, kui tahtsid teostada whigid. 1832. a. valimistel pääseski alamkotta palju parlamendireformi pooldajaid. Samal aastal jõuti ka niikaugele, et parlamendireformi projekt võeti vastu. Sellega jaotati saadikute arv õiglasemalt krahvkondade ja linnade vahel. Valimistsensus jäi ikkagi üsna kõrgeks, nii et tööliskihit jäi valimisõigusest ilma. Uued valimised 1832. a. valimisseaduse järgi andsid whigidele enamuse. Neid hakati kutsuma liberaalideks, torysid konservatiivideks.

Reformid jätkuvad. Võimuletulnud whigide partei hakkas rakendama Smith'i ja teiste moodset vabamajanduse teooriat. Nende õpetuse järgi riik ärgu segagu end üldse eramajandusse, sest see pidurdab loomulikku arengut. Majanduselu ja tööliste olukord edenevat kõige normaalsemalt ilma igasuguse riikliku vahelesegamiseta. Liigne hoolitsemine kutsuvat esile igasugused pahed — laiskuse, hooletuse jm. Sellelt seisukohalt lähtudes reformiti ka hoolekandeksüsteemi, mis oli väga kulukas. Tööpuuduse korral saadeti nüüd töövõimelised isikud riiklikesse töomajadesse, kus töö oli raske ja ühetooniline. Sel teel hoiti kokku hoolekandekulusid, sest rahvas ei tahtnud minna töomajadesse, kus elu oli raske, ja püüdis leida tööd mujal. Lepiti isegi tõsise puudusega, et pääseda töomajadest.

Liberaalid teostasid ka linnavalitsuste reformi. Seni püsis võim linnaomavalitsuses väikesearvulise eesõigustatud kihi käes. Uue demokraatlikuma linnaseadusega viidi ellu linnanõukogud, kuhu majaomanikud ja kõik maksumaksjad saatsid oma esindajad otsese valimise teel.

Sama demokraatlikku põhimõtet rakendades tunnustati Inglise asumaades elavad neegrid isiklikult vabaks ja valgetega samaõiguslikuks.

Maa-aadli ja linna kaubandustööstusliku kihi vahel käimas olev võitlus vabakaubandusliku korra ellukutsumise eest lõppes vabakaubanduslaste võiduga. Aadlikud olid püüdnud oma sissetulekuid kindlustada viljaseadustega, mis kaitsetollide abil aitasid kõrgel hoida viljahindu. Kihid, kes pidid vilja ostma, ei pooldanud sellist tollipoliitikat. Tööstuskaubanduslike kihtide nõudel pehmendati neid seadusi korduvalt. Viimaseks sammuks aitas kaasa raske kartuliikaldus Iirimaal, mille tagajärjel vili muutus väga kalliks ja tekkis nälg. Viljaseaduste vastaste juhiks oli Richard Cobden. Tema ideaaliks oli täielik vabadus kaubanduses. Tema juhatusel loodi vabakaubandusliku korra taotlemise ühing, mis tegi suurejoonelist kihutustööd oma sihi saavutamiseks. Viljaseaduste kaotamine toimuski suurelt osalt selle ühingu survele. Natuke hiljemini kaotati kaitsetollid üldse. Sellega pääses pika ning sihikindla võitluse järel Inglismaal XIX s. keskel vabakaubandus võidule.

44. joonis. R. Cobden.

Vabakaubandusele üleminek ei toonud kahju Inglise majanduselule, sest sealne tööstus püsis väga võistlusvõimelisenä. Liiklemise soodustamise eest hoolitseti laevade ja teede ehitamisega. Jätkuvad tehnika edusammud tulid kasuks tööstusele ja kaubandusele, võimaldades otstarbekohasemat kaupade valmistamist ja kättetoimetamist. Selle ja igasuguste kitsenduste kaotamise tõttu muutusid Inglise tööstus ja kaubandus väga elujõuliseks.

Tšartism. Vabakaubandusele üleminek ei toonud muutust tööliste olukorda. Tööstuse elavnemisega püüdsid ettevõtjad saada võimalikult suuremat kasu, makstes töölistele vähe palka. See riivas kõige otsemalt tööliste huve. Oma huvide kaitsemiseks hakkasid ärksamad töölised nõudma üldist valimisõigust, et saata ka oma esindajaid parlamenti. Liikumise eesotsas seisis suurte tööstuslinnade töölised, kes asutasid selleks otstarbeks töölisühingud. Töölised koostasid oma kuulsa *Rahva tšarta (Peoples charter)*, rahva vabaduskirja. Kogu liikumist hakati selle järgi kutsuma tšartismiks. Tšartistide peanõuded olid üldine valimisõigus nii meestele kui ka naistele, iga-aastased alamkoja valimised, salajane hääletamine, rahvasaadikuile tasumaksmine ja ühesuursed valimisringkonnad. Nende puhtpoliitiliste uuenduste eest hakkasid töölised võitlema lootuses, et sel teel valitud parlament aitaks tööliste majanduslikku viletsust kõrvaldada.

Reformide selgitamiseks ja laiema rahvamassi kaasatõmbamiseks peeti rida koosolekuid, miitinguid. Miitinguist osavõtjate arv ulatus sadade tuhandeteni. Parlamendile esitati palvekirju, mis omasid miljoneid allkirju. Esialgseile poliitilistele nõuetele seltsisid hiljemini sotsiaalsete reformide kavad. Kui parlament tšartistide nõudmised tagasi lükkas, tekkis liikumises kaks voolu — ühed soovisid taotleda uuendusi rahulikult, teised aga revolutsiooniliselt. Viimaste juhiks oli O'Connor. Prantsuse veebruarirevolutsiooni mõjul nõuti 1848. a. veel kord valitsuselt *charta* nõuete täitmist. Kui seegi jäi tagajärjeta, rauges liikumine sajandi keskel valitsuse surve ja majandusliku tõusengu tagajärjel. Töölised hakkasid aga samal ajal koonduma puhtmajanduslike sihtidega ametiühinguisse, loobudes poliitilisest tegevusest. Ametiühinguisse organiseeritud töölikond võis oma nõudmisi ettevõtjalle peale suruda streikide abil, vajamata poliitilist võimu.

Töökaitseadused. Tööliste majandusliku olukorra parandamiseks aitasid kaasa muu hulgas *töökaitseadused*, mis 30. ja 40. aastatel kehtima pandi. Töökaitseadustega piirati esiteks laste ja alaealiste tööpäeva kestust ja keelati nende öötöö. Hiljemini piirati naiste tööaega, mis mõnel pool kaudselt või otseselt mõjus ka meestööliste olukorra paranemisse. Neis tööstustes, kus suure osa töölikonnast moodustasid naised või alaealised, polnud mõtet ka mehi lasta kauemini töötada. Kaugemaleulatuvate parandusteni veel ei jõutud. Siiski oli Inglismaa 1848. a. liikumiste ajal

nii rahulik, et ta ainukese Euroopa suurriigina mässust puutumata jäi.

1. Milline oli Inglismaa olukord siis, kui mandril puhkes juulirevolutsioon? 2. Missugune partei oli tol ajal juhtival kohal? 3. Kes võistlesid nimetatud parteiga võimu pärast? 4. Mida teostasid uued võimulesaajad mässuhirmus? 5. Milles seisnes 1832. a. parlamendireform? 6. Millal said whigid võimu täielikult endi kätte? Kuidas neid ja torysid nüüd kutsuma hakati? 7. Missugused uued põhimõtted leidsid rakendamist liberaalide poolt? 8. Kuidas mõjustasid uued vaated hoolekannet? 9. Mis põhjustas valitsust hoolekande piiramist ette võtma? Milline oli selle piiramise tagajärg? 10. Missuguse põhimõtte alusel reformisid liberaalid linnade omavalitsust ja laiendasid inglise asumaades neegrite isiklikke õigusi? 11. Millistel põhjustel võitis vabakaubanduse idee kaitsesüsteemi? 12. Kes oli teenekam vabakaubanduse pooldaja ja õhutaja? 13. Millal pääses Inglismaal vabakaubandus maksvusele? 14. Millised asjaolud soodustasid kaubanduse arenemist? 15. Mida võttis tööliskond ette oma olukorra parandamiseks? 16. Millised olid poliitilised uuendusnõuded, mida tööliskond taotles? Kuidas kutsuti seda liikumist? 17. Mida lootsid töölised poliitiliste õiguste kaudu saavutada? 18. Kuidas jagunes tsartismi pooldajate hulk? 19. Kes olid selle liikumise juhid? 20. Millal vaibus tsartistide liikumine? 21. Missugusel teel püüdsid töölised pärast tsartistliku liikumise lõppu parandada oma olukorda? 22. Millised töökaitseseadused pandi 30. ja 40. aastail Inglismaal kehtima?

4. Venemaa Nikolai I ajal.

Rahutused. Valitsemisviis. Kui Aleksander I suri (1825. a.), tekkisid Venemaal segadused, mis olid ühenduses trooniküsimusega. Aleksandri õiguslik järglane Konstantin loobus troonist. Seepärast määras Aleksander enne oma surma troonipärijaks noorema venna Nikolai. Sõjaväes ja seltskonnas levis arvamine, et Nikolai püüab vägivaldselt troonile saada. Seda juhust kasutasid vandeseltslased mässu algamiseks, millega kavatseti Venemaa riigikorda muuta. Nikolai I truudusevande andmise päeval 1825. a. detsembris puhkes m ä s s. Osa sõjaväge, madrused ja osa nendega ühinenud rahvahulgast nõudsid riigikorra reformimist. Vastuhakul puudus energiline juhatus, ka polnud enamikul osavõtjaist täit arusaamist reforminõudeist. Ei teatud isegi sõna „konstitutsioon“ tähendust, vaid selle all mõtlesid paljud arvatava õige troonikandidaadi Konstantini abikaasat. Mässukatse nurjus täiesti. Et mäss toimus detsembris, siis on ta nimeks ajaloos d e k a b r i s t i d e m ä s s.

Nikolai I oli kasvatatud hoopis erinevalt kui ta vend Aleksander I. Esimene oli saanud sõjaväelise kasvatuse. Peapüüdeks oli tal absolutistliku riigikorra kindlustamine. Nikolai I arvas, et riiki peab valitsema bürokraatia abil ja seltskondlikkude jõudude osavõtuta. Uuenduste elluviimine pidi toimuma ainult valitsuse algatusel. Vali bürokraatlik valitsemisviis summutas iga vaba eluavalduse ja vene haritud seltskonnal ei jäänud muud üle, kui piirduda puhtvaimsete harrastustega. See aeg

45. joonis. Nikolai I.

andis rea väljapaistvaid kirjanikke. Lääne-Euroopa filosoofide mõjul jagunes vene haritlaskond kahte rühma. Ühed pooldasid Vene omapära, teised soovisid Lääne-Euroopa lähenemist. Vaatamata erinevatele üldseisukohtadele oli neil siiski palju ühist. Nii nõudsid nad talupoegade vabastamist pärisorjusest, eitasid bürokratismi jne. Vene olude ja riigikorra arvustajana kiusati ärgsamaid seltskonnaliikmeid valitsuse poolt taga.

Reformid. Hoolimata kõigest oma tagurlusest püüdis keiser Vene siseelu siiski parandada. Nikolai I ülesandel kodifitseeriti Vene seadustekogu, mis oli suureks edusammuks õigusemõistlemise alal.

Katsetati ka talupoegade olukorra parandamisega, kuid ilma mainimisväärtete tagajärgedeta. Tähtsama reformina Nikolai I ajal võiks nimetada rahasüsteemi reformi. Seni olid liikvel hõbe-, vask- ja oma väärtuses langenud paberrahad. Nikolai I andis välja kindla kursiga uued paberrahad, nn. krediitpiletid. Rahavääringu stabiliseerimiseks kindlustati paberraha metallrahaga. Et raha riiki jääks, siirduti protektsionistlikule majandussüsteemile. Tööstuse ja kaubanduse edendamiseks ehitati teid ja raudteid.

Välispoliitika. Välispoliitiliselt toetas Nikolai I igal pool kehtivat korda ja legitiimseid valitsejaid ja püüdis sõjalise jõu abil kaasa aidata revolutsioonide mahasurumisele. 1848. a. liikumise puhul

aitas ta Austria valitsusel Ungari mässu lämmatada. Ainult kreek-lasi ja teisi Balkani ristiusulisi rahvaid toetas Venemaa usulistel põhjustel seadusliku Türgi valitsuse vastu. Eriti oli Venemaa huvi-tatud oma mõju suurendamisest Balkani poolsaarel ja Türgis. Selle põhjal tekkinud Krimmi sõda (1853—1856) lõppes Vene kao-tusega. Ta pidi loobuma maadest Doonau jõe suudmel ja tunnus-tama Musta mere neutraalsust. Ühtlasi kaotas Venemaa õiguse Mustal merel pidada sõjalaevastikku. Siitpeale langes Venemaa rahvusvaheline tähtsus.

1. Kuidas tekkis mäss Nikolai I troonilesaamisel? 2. Mida nõudsid mässajad? 3. Miks nurjus mässukatse? 4. Kuidas seda mässuliikumist kutsutakse? Mispärast? 5. Milliste püüetega asus Nikolai I valitsema? 6. Milliseks kujunes haritud kihtide elu? 7. Missugused maailmavaatelised voolud kujunesid Nikolai I ajal Venemaal? 8. Miks oli valitsus nendega vastuolus? 9. Kuidas parandas Nikolai I Vene olukordi? 10. Milline uuendus Nikolai I omadest oli tähtsamaid? 11. Kuidas segas Venemaa end Lääne-Euroopa sündmustesse? 12. Missugused ebaõnnestumised ja saavutused olid Nikolai I välispoliitikal?

5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias.

Saksamaa olustik. Juulirevolutsiooni järel valitses Saksamaal üldiselt reaktsioon. Samal ajal aga tungisid liberalismi- ja sotsialismiideed ikka enam ja enam Prantsusmaalt Saksamaale ja süvendasid valitseva korra vastast opositsiooni. Viimase peasihiiks olid poliitilised reformid ja rahvuslik ühinemine. Loodeti, et nende teostumisega kaovad kõik pahed, sest konstitutsioonilise korra juures saab rahvas ise osa võtta seadusandlusest ja oma saatust määrata. Rahulolematus püsis veel teistelgi põhjustel. Saksamaa poliitiline killustumus takistas ka majanduselu arengut, millele eriti juhtis tähelepanu majandusteadlane Fr. List. Ta propageeris Saksamaa majanduslikku ühinemist ja kindlat kaitsepoliitikat välisvõistluse vastu. Lõpuks loodigi Preisimaa kaasabil Saksa tolliliit (1834), kuhu kuulus suur osa Saksa riikidest. Arvurikkam osa talupoegadest nurises feodaalkohustuste üle, mis püsisid peale juulirevolutsioonigi. Masinatööle siirdumisega halvenes ka tööliste seisund ja samuti kui Inglismaal tekkisid siin rahutused (lõhuti masinaid, purustati vabrikuhuoneid jne.).

Rahutuste põhjuseks oli sageli toiduainete puudus ja nende kallidus. Valitsus vastas rahutustele surveabinõudega. Kirjeldatud olukorras olid kodanlus ja töölised solidaarsed, sest kodanlus oli poliitiliste õigusteta ja õigustas rahva seas tekkivaid rahutusi. Nii oli Saksamaal 1848. a. süütematerjali palju. Niipea kui teade veebruarirevolutsioonist Saksamaale jõudis, lõi ka siin revolutsioon lõkkele. See sündis algul lõunapoolseis riiges (Baieris, Badenis jt.), siis Austrias ja Preisimaal.

46. joonis. Fr. List.

Preisimaa. Preisi kuningaks oli neil aastail Friedrich Wilhelm IV, kes pooldas Haller'i vaateid ja oli veendunud absolutist. Viljaikalduse tõttu oli riigi rahandus sattunud raskesse seisundisse. Väljapääsuteed otsides kutsus kuningas 1847. a. kokku ühendatud maapäeva, mis võis üksnes maksude ja laenude suhtes seisukohta võtta. Maapäev nõudis endale aga seadusandlikku võimu. Kuningas ei nõustunud sellega ja saatis maapäeva laiali. Seejärel omandas rahulolematuse veel teravam kuju, muutudes täielikuks revolutsiooniks. Viimase puhkemise tõukeks oli teade veebruarirevolutsioonist,

mis avaldas Berliini kodanikesse hiiglamõju. Avalikel plat-sidel ja parkides peeti rahvakoosolekuid, mille osavõtjate seas oli palju töötäi töölisi ja üliõpilasi. Tekkis kokkupõrkeid sõjaväe ja rahva vahel. Kasvava ärevuse surve andis kuningas järele, kaotades tsensuuri ja lubades kehtima panna konstitutsioonilise korra. See sündis 18. märtsil 1848. a. Friedrich Wilhelm ilmus ise rahva sekka ja pidas rea kõnesid Saksamaa ühinemisest, mis rahvast teataval määral rahustas.

22. mail tuli Berliinis rahvuskogu kokku, mis oma koosseisult oli võrdlemisi vabameelne. Tähtsama erakonna moodustasid seal mõõdukad vabameelsed, kelle mõjul töötatigi välja ajakohane konstitutsioon. Viimases olid ette nähtud üldine valimisõigus, parlamentaarne valitsus, sõltumatu kohus ja individuaalsed vaba-

dused. Edasi viis rahvuskogu lõpule talupoegade vabastamise feodaalkohustustist.

Rahvuskogu julge teotsemine tekitas kuningas salajast hirmu. Kuulnud revolutsiooni nurjumisest Austrias, astus Friedrich Wilhelm Austria eeskujul reaktsiooni teele. Ta keelas iga-sugused poliitilised koosolekud ja laskis sõjaväel rahvuskogu laiali ajada. Nüüd andis kuningas ise Preisimaale konstitutsiooni, mis kindlustas parlamendis rikkaille rahvakihtidele ülekaalu. See põhiseadus viidi ellu 1850. a. Nii lõppes 48. a. revolutsioon Preisimaal reaktsiooniga.

Austria. Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ja omandas riigile äärmiselt kardetava kuju, sest Austria koosnes paljust rahvust, kes taotlesid oma rahvuslikke erisihte. Reforminõudmisega esinesid kaupmehed, töösturid, kõrgemad ametnikud, üliõpilased jt. Sõjaväed teotsesid loiult ja hirmunud keiser oli sunnitud Metternichi tagandama, kes nüüd põgenes Inglismaale. Rahvastiku rahustamiseks nimetas keiser vabameelse ministeeriumi ja lubas kokku kutsuda üldise valimisõiguse põhjal valitava asutava kogu. Austria asutav kogu astus juulikuus Viinis kokku. Ta tähtsamaks tööks oli talupoegade vabastamine. Austrias vabastati talupojad paremail tingimusil kui Preisimaal, nimelt vabastamine sündis ühes maaga, kusjuures valitsus võttis enda kanda osa feodaalkohustuste väljaostusummast. Asutava kogu muud tööd ei kandnud mingit vilja, sest aeg kulus eri rahvuste hõõrumiste ja tülide lahendamisele.

Eriti julgelt toimisid ungarlased, kes juulikuus oma rahvusliku asutava kogu kokku kutsusid, rahvusliku sõjaväe löid ning teiste riikidega diplomaatilisse läbikäimisse astusid. Et Ungaris end jälle kehtima panna, otsustas Austria valitsus kroaatide abil alata võitlust ungarlastega. Enne otsustavaid samme oli tarvis Viin ümber piirata ja vallutada, sest demokraatlikud viinlased olid tõstnud mässu, et seega ungarlasi toetada. Pealinna vallutamine õnnestuski. Viini piiramise ajal lahkus troonilt Ferdinand oma vennapoja Franz Josefi kasuks, kes varsti asutava kogu laiali saatis ja ise Austriale konstitutsiooni andis. See konstitutsioon jäi aga ellu viimata.

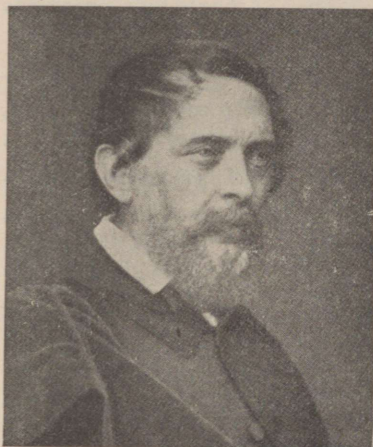
Seega lõppes revolutsioon päris-Austrias ja ungarlastel polnud enam kellegi peale loota. Siiski õnnestus neil Austria ja kroaatide

väed põgenema lüüa ning Ungari 1849. a. iseseisvaks vabariigiks kuulutada.

Riiki asus juhtima ajutine valitsus, eesotsas energilise Kossuth'iga, kellele anti diktaatori võim. Äsja troonile astunud Franz Josef otsustas nüüd paluda abi Vene keisrilt Nikolai I. Viimase väed lämmatasid 1849. a. mässu. Austria valitsus astus nüüd tige-date repressioonide teele. Ungarlased kaotasid needki riiklikud asutised, mis neil olid enne revolutsiooni.

Katse Saksamaad ühendada. Revolutsioon Austrias ja Preisi-
maal lõi soodsa pinna rahvusliku ühinemise küsimuse

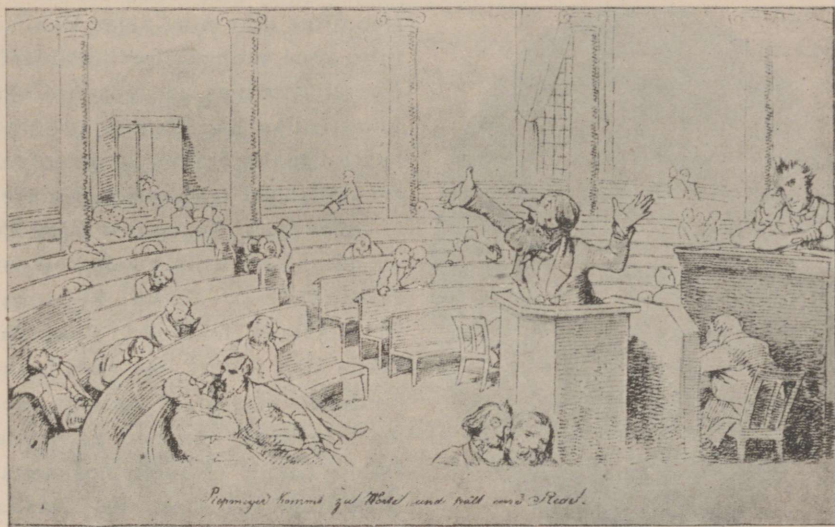
lahendamiseks Saksamaal. Valitsejate nõusolekul kutsuti kokku 18. mail 1848. a. üld-Saksa rahvaesindus Frankfurti Maini ääres. Frankfurti parlament pidi välja töötama üldriikliku konstitutsiooni ja ühenduses sellega Saksamaa poliitiliselt ühendama üheks rahvuslikuks tervikuks. Neid kõrgeid ülesandeid ei suutnud Frankfurti parlament täita. Parlamendi liikmeskonda kuulusid küll väljapaistvamad seltskonnategelased, teadusmehed, kirjanikud jne., kuid puudusid vilunud poliitikamehed, kes oleksid suutnud

47. joonis. L. Kossuth.

mõista neid raskusi, millistega on seotud konstitutsiooni elluviimine. Parlamendiliikmed andusid hiilgavaile kõnedele ja vaidlusile põhiseaduse paragrahvide üle, kuid unustasid väljaspool parlamenti kujunenud sündmused ja olustiku. Põhiseadust arutati ehtsaksa põhjalikkusega ja isegi väiklusega, näit. tehti kord ühe paragrahvi juurde 99 parandusettepanekut. Nende läbiarutamine ja hääletamine võttis muidugi palju aega. Samal ajal aga pääses mõjule peaaegu kõigis Saksa riiges reaktsioon. Selle vastu olid jõuetud Saksamaa ajutine, parlamendi poolt kutsutud asevalitseja ja tema poolt moodustatud üleriiklik parlamendi ees vastutav ministeerium, kel polnud sissetulekuid, sõjaväge ega temast sõltuvaid riiklikke asutisi. Seepärast polnudki parlamendi ja valitsuse kavatsustel reaalseid tulemusi. Pealegi tekkis parla-

mendis kaks erakonda: üks Austriaga eesotsas ja teine Preisimaaga eesotsas. Vaidlused mõlemate erakondade vahel lõppesid sellega, et Saksa keisriks valiti Preisi kuningas Friedrich Wilhelm IV. Viimane ei võtnud aga parlamendi poolt pakutud krooni vastu, et vabandada kohustusist parlamendi vastu. Ta oli aga valmis krooni vastu võtma küll Saksa valitsejailt. Kuid viimased ei tõtanud pakkumise. Seejärel polnud Frankfurti parlamendi tegevusel enam min-

48. joonis. Rahvasaadik Piepmeyer räägib! (Karikatuur kõneohtruse kohta Frankfurti parlamendis.)

giti mõtet. Osa parlamendiliikmeid lahkus, kuna kohalejäänud saadeti 1849. a. laiali¹. Nii lõppes seegi Saksamaa ühendamise katse täieliku nurjumisega. Õnnetult lõppes ka revolutsioon, eriti selle kandvamate jõudude killunemise tõttu. Talupoegade huvi revolutsiooni vastu feodaalkohustuste kaotamise järel soikus. Kodanlus kartis töölisi nende radikaalsete nõudmiste ja sotsialistlike tendentside pärast. Austrias nõrgestas liikumist peale nimetatud asjaolude veel eri rahvuste vahel valitsev vaen.

Itaalia. Itaalia oli killustatud üksikuiks väikesiks riigikesiks, kusjuures pealegi osa Põhja-Itaaliast (Lombardia, Veneetsia) kuulus

¹ Kohalejäänud radikaalne vähemus siirdus Stuttgarti, kust nad Württembergi valitsuse poolt laiali saadeti.

Austriale. Itaalia poliitiline killustumus pidurdas maa loomulikku arengut. Juba 30-ndail aastail kujunes Itaalias liikumine, mille sihiks oli maa poliitiline iseseisvus ja rahvuslik ühinemine. Kahjuks läksid patriootide arvamused riigikuju suhtes lahku. Ühed tahtsid näha Itaaliat vabariigina ja teised konstitutsioonilise monarhiana, lootes Sardiinia kuningale Karl Albertile ja leides kindlat poolehoidu

49. joonis. Garibaldi.

liberaalide ringkonnis. Revolutsiooniline liikumine algas Itaalias juba enne veebruarirevolutsiooni, esmalt Sitsiilias ja Napolis, siis Lombardias ja Veneetsias ning teistes Itaalia osades. Igal pool tegid valitsused avalikule arvamusele mööndusi. Ka paavst Pius IX oli nõus Kirikuriigis kahekojalist rahvaesindust kokku kutsuma. Et kasutada tekkinud olukorda, saatis Karl Albert oma väed Lombardiasse mässajaid toetama. Tema vägedega ühinesid ka teiste Itaalia riikide (Napoli, Toskaana, Kirikuriigi jt.) väed. Kui Itaalia valitsejad osalt toetasid rahvuslikku ühinemisliikumist, siis peamiselt kartusest koduse revolutsiooni ees.

Sellega ongi seletatav, miks nad, välja arvatud Sardiinia kuningas, loobusid varsti üldrahvusliku liikumise toetamisest ja asusid reaktsiooni teele, pannes absolutismi uuesti kehtima. Sardiinia kuningas ei suutnud ka üksi palju korda saata. Ta väed purustati austerlaste poolt, mille tagajärjeks oli Lombardia tagasilangemine Austria võimu alla.

Kasutades Karl Alberti populaarsuse langust, mis järgnes tema kaotusele, hakkasid vabariiklased energilisemalt teotsema. Nad tõstsid Roomas reaktsiooni teele asunud Pius IX vastu mässu, et Itaaliat ühendada ühiseks demokraatlikuks vabariigiks. 1849. a. kujundati Roomas ajutine valitsus, vabariiklaste juhi Mazzini ja rahvuskangelase Garibaldiga eesotsas. Vabariik kuulutati välja ka Parmas, Modenas ja Toskaanas.

Samal ajal tegi Karl Albert veel kord katset seisukorda päästa ja oma populaarsust tõsta, alustades uuesti sõda A u s t r i a g a . See lõppes aga õnnetult, misjärel ta loobus troonist oma poja Viktor Emanuel II kasuks, kes tegi Austriaga rahu. Halvasti käis ka vabariiklaste käsi. Südika vastupanu järel, mida juhtis kangelaslik Gariibaldi, langes R o o m a Prantsuse vägede kätte. Rooma vabariigi hävitamine sündis Prantsusmaa printsipresidendi Louis Napoleoni soovil, kes vajas endale välispoliitilistes huvides toetuspunkti Itaalias Kirikuriigi kujul. Siitpeale algas kogu Itaalias äge reaktsioon. Ainult Sardiinia jäi sellest puutumata, sest Viktor Emanuel II oli Itaalia ühinemise mõttele truu ja säilitas konstitutsioonilise korra. 1848. a. revolutsioon nurjus Itaalias (nagu mujalgi) mässajate üksmeele puuduse ja halva koostöö tõttu. Ei osatud luua mõnd üleriiklikku asutist või organisatsiooni, mis oleks kogu liikumist juhtinud ühest keskusest.

Viiekümnendate aastate reaktsioon. 1848.—1849. a. revolutsioon lõppes kõikjal loodetud tagajärgi andmata. Järgnevat aega püüdsid kasutada reaktsioonilised ringkonnad oma huvides, muutes konstitutsioone: piirati individuaalseid vabadusi, kärbiti valimisõigust ja suurendati täidesaatva võimu ulatust. Järgmisil aastakümneil näeme aga Euroopa riiges siiski lõplikku siirdumist rahvaesinduslikule korrale.

1. Missugused asjaolud löid pinna 1848. a. revolutsiooniks Saksamaal?
2. Missugusel kuul puhkesid revolutsioonid Preisimaal ja Austrias?
3. Missuguseid ühiseid jooni leiame Preisi ja Austria revolutsiooni käigus 1848. a.
4. Mispärast ebaõnnestus teie meelest Austria revolutsiooniline liikumine?
5. Millal kuulutati Ungari iseseisvaks vabariigiks? Kellele anti seal diktaatorlik võim?
6. Kuidas lõppes ungarlaste katse iseseisvat vabariiki luua?
7. Mis sihiga tuli kokku Frankfurti parlament?
8. Mispärast ei suutnud Frankfurti parlament Saksamaad ühendada?
9. Missugustel põhjustel nurjus revolutsiooniline liikumine Saksamaal?
10. Missuguseisse kahte erakonda jagunesid Itaalia revolutsionäärid — milles erinesid nende sihid?
11. Kes oli konstitutsioonilise monarhia pooldajate troonikandidaat Itaalia troonile?
12. Kes oli vabariiklaste kuulus juht?
13. Missugused riigid surusid maha Itaalia vabadusliikumise?
14. Mida võib konstateerida, võrreldes revolutsiooni ebaõnnestumise põhjusi kõigis revolutsioonimais?

B. Eesti ajalugu.

Vene aeg Eestis.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus.

Viletsus maal. Kümme aastat kestnud Põhjasõda laastas meie kodumaa täielikult. Traditsioon Põhjasõja koledusist on püsinud rahvasuus. Otsene sõjategevus — tapmine, riisumine ja põletamine ning selle tagajärjed haiguse ja nälja näol, eriti aga laastav katk sõja lõppaastail hävitasid meil peaaegu kogu elanikkonna. Rahvast olnud nii hõredalt, et inimese jalajälge leides antud sellele suud. Laiadel maa-aladel pole kuulnud koera haukumist ega kuke laulu. Rahvasuu lisab sellele veelgi, et mõne kihelkonna kohta jäänud ainult üks kuni paar inimest metsades ellu, kelle järeletulijaist kasvanud pikapeale hilisem kohalik elanikkond. Kuipalju sellest on liialdus, kuipalju tõde, jääb mineviku katte alla, kuid aja üldiseloomustuseks paistab rahvatraditsioon tabav olevat. Mõne uurija arvates surnud 1710. a. puhkenud katku ainult Liivimaal 126 000 talupoja ümber.

Peale sõjategevuse lõppu meie kodumaal jäi enamik põllumaast pikemaks ajaks sööti. Asulad olid muutunud ahervaremeiks. Rahva arvu vähenemisel ei jätkunud tööjõudu neid uuesti üles ehitada ja söotijäänud maid endisel kujul seemendada. Järelejäänud elanikud olid vaesunud. Rootsi valitsus oli nõudnud maalt erakordseid makse ja koormisi, vaenlane oli alatasa röövinud. Paljud talupojad ja aadlikud, kellel puudus võimalus majapidamist rajada tööriistade või tööjõu puudumise tõttu, hulkusid kerjates ringi.

Samasuguseiks ahervaremete hunnikuiks kui talud olid muutunud ka linnad. Vähemad linnad olid täiesti hävitatud, suuremad

osalt rikutud. Tartu ja Narva kodanikud olid enamikult Vene-
maale vangi viidud. Tallinn, mis viimasena alistus, ei hakanud loo-
tusetu olukorra tõttu ennast südilt kaitsema ja kannatas see tõttu
vähem kui teised linnad. Katkuohvritena suri sealgi palju kodanikke.
Põhjasõda oli raskeks hoobiks ka kirikule, haridusoludele
ja talurahva kaitsele. Senised algatused hävisid sõjakeerises.

Aadlivõimu suurenemine. Juba sõjaajal lubas kohalik aadel
alistuda Vene võimule, kui see kinnitab aadli õigused ja ees-

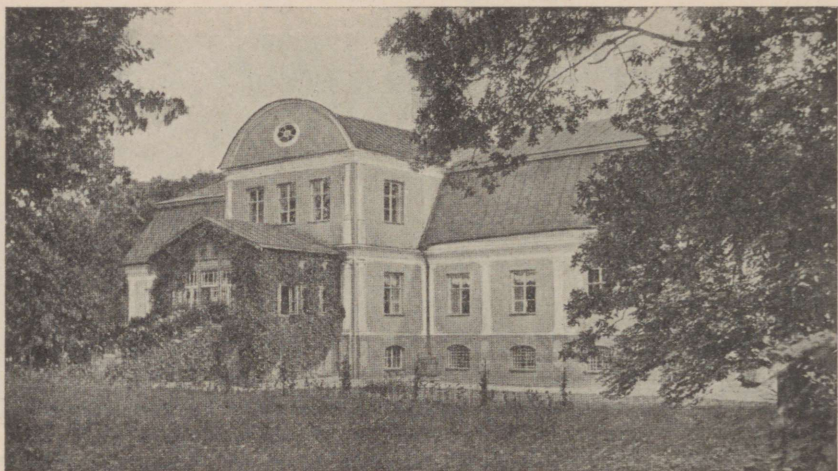

50. joonis. Tartu linn XVIII s. Pildil näha toomkiriku varemed, Jaani kirik ja
rühm majakesi.

õigused soovitud kujul ja tühistab need rootsiaegsed uuendused,
mis riivasid kohaliku aadli õigusi. Vene keiser Peeter I täitiski aadli
soovid, et võita poolehoidu vallutatud maal ja sobitada koostööd
kohaliku aadliga, mida keiser väga hindas. Privileegid kinnitati lõp-
likult ka Uusikaupunki rahulepingus. Need olid sõnas-
tatud üsna ebamääraselt, nii et neid võis mitmeti tõlgendada. Vene
valitsejad ei püüdnudki takistada Balti rüütelkondade võimupüü-
deid, vaid isegi soodustasid neid. Valitsus nägi Balti aadlis sobivat
vastukaalu üksikute Vene aadliringkondade võimutaotlusele.

Eesti- ja Liivimaal läks administratiivvõim peamiselt
kohaliku aadli kätte. Aadliesindus maapäevade näol hakkas admi-
nistratsiooni ja maaomavalitsust juhtima nagu enne Karl XI reforme.
Maapäev valis tähtsamad kiriku-, kohtu- ja politseiametnikud.
Valitsuse poolt määratud kindralkubernerid pidid tähtsa-
mate küsimuste otsustamisel küsima maapäeva luba. Halduskorral-

dus jäi Eesti- ja Liivimaa kubermangus püsima endisel kujul. Kummagi eesotsas oli Vene aja alguses kindralkuberner, Eestimaal ajutiselt kuberner või asekuuberner. Kindralkubernerid valvasid kõigi kohalike asutiste ja ametnike üle, kuid tegelikult olid nad ise kohaliku aadli mõju all. Maapäevi peeti endiselt (Eesti-, Liivi- ja Saaremaal), millest võtsid osa kõik mõisnikud, hiljemini täisõiguslikuna ainult immatrikuleeritud aadel (vastavasse nimestikku kantud sünniaadel). Peale maapäeva teostasid kohalike asjade

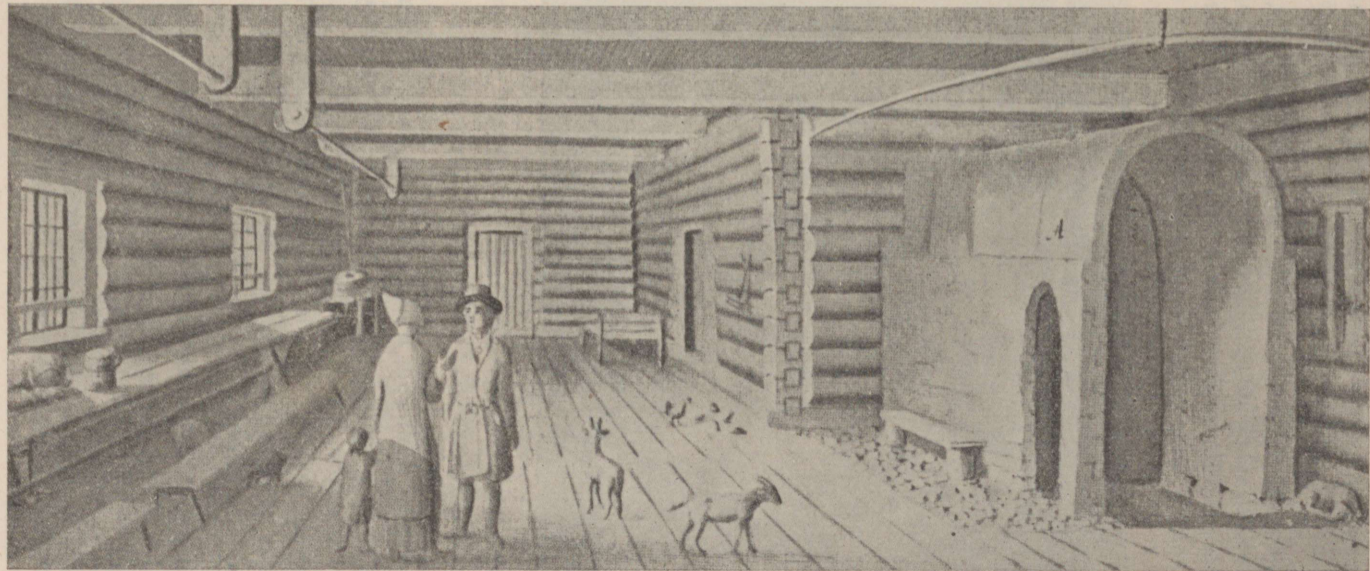

51. joonis. Saare mõisa (Tartumaal) härrastemaja XVIII s. lõpult. Uhkemaid omaaegseid mõisaehitisi ümbruskonnas.

juhtimist kummaski kubermangus 12 maanõunikku (Eestimaal rüütelkonna pealik, Liivimaal maamarssal ja iga maakonna kreisisaadik).

Kohtu- ja politseivõim jäi endiselt aadlile ja selle korraldus sarnanes rootsiaegsega. Muutustena tuleb mainida, et talupojad allusid kohtuile ainult ka elakohtulises süütegudes, kõigis teisis aga ainult mõisnikele.

Aadli võimutaotlemine ei piirdunud ainult administratsiooni ja maaomavalitsuse juhtimisega, vaid see laienes sihikindlalt muile aladele. Eestimaal oli juba Rootsi ajal kehtinud määrus, et rüütli mõisu võisid omandada ainult aadlikud; Liivimaal see kitsendus ei kehtinud. Mitmed mitteaadlikud, kes olid omandanud mõisu, said maa-asjade juhtimisel aadliga samaõiguslikuks. Viimaks jõuti

52. joonis. Eesti kõrts XVIII sajandil. Tagaseinas uks „saksakambrisse“, paremal ahju taga uks kõrtsimehe eluruumi. Ukse kõrval paremal seina küljes pilak. Kõrtsitoas kõnnivad ringi loomad.

siiski niikaugele, et maaomavalitsusest tõrjuti välja kohalikud mitte-aadlikud ja väline sünni- või ametiaadel.

M a a d läksid reduktsiooni tühistamisega enamvähem endises suuruses aadlile. Osa maid, mille omanikud ei ilmunud neid tagasi saama, kingiti või renditati uutele aadlisoost isikutele. Tähtsamad kohale tulnud võõraadli (vene) liikmed võeti hea meelega

53. joonis. Liivimaa talutoa sisemus XVIII sajandil. Keskel on näha lahtine tulease ja paremal ahjusuu.

kohaliku rüütelkonna poolt endi hulka. Paljude muude õiguste laienemisega avardusid mõisniku õigused talupoja suhtes peaaegu piiramatult. Rootsiaegsete kaitsemääruste tühistamisega jäid talupojad täiesti aadli meelevalle alla. Valitsuse vahetusel hankisid mõisnikud endile talupoegade suhtes suuremad õigused, kui neil kunagi varemini olid olnud.

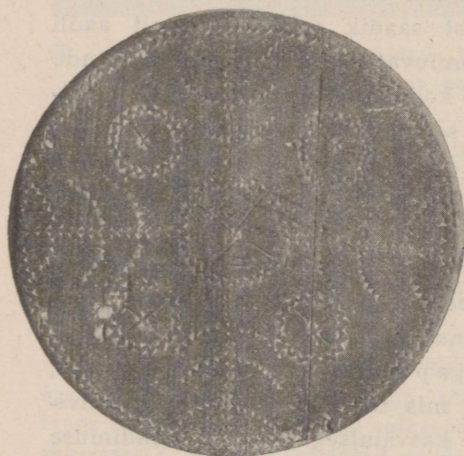
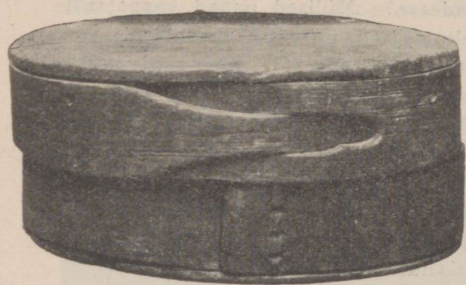
1. Kui kaua kestis Põhjasõda Eesti alal? 2. Mida mäletab praegune rahvas sellest sõjast? 3. Kuidas mõjus sõda rahvaarvusse? 4. Millest oli tingitud rahva arvuline vähenemine nii suurel määral? 5. Mida räägib rahvasuu rahva vähesusest? 6. Mida väidavad mõningad uurimused katkusurnute arvust? 7. Kuidas jätkus põlluharimine peale sõda? Millised takistused olid põlluharimiseks? 8. Milline oli rahva varanduslik seisukord? 9. Kes hakkasid

kerjajaiks? 10. Kuidas mõjus sõda linnadesse? Millised linnad kannatasid enam, millised vähem? 11. Millised kultuurilised üritused kannatasid sõja tõttu? 12. Milline kiht sai kasu valitsuse vahetamisest? Kes soodustasid aadli võimu tõusu? 13. Milles avaldus aadli võimu kasvamine Vene valitsuse alguses Baltimail? 14. Kuidas muudeti kohaliku maa halduskorraldust? 15. Kes oli kõrgem riiklik ametnik, millised maa omavalitsuslikud asutised? 16. Millised muutused teostati kohtualal? 17. Kellele kuulus õigus Eesti- ja Liivimaal rüütlimõisu omandada? 18. Millise pöörde tõi Vene aeg mõisniku ja talupoja vahel? 19. Mis te arvate, mis põhjusil soodustas Vene valitsus eriti mõisnikke? 20. Kelle kätte läksid reduktsiooni tühistamisega maad?

II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjusest.

Talupoegade kohustused mõisniku suhtes. Teotegemine.
Põhjasõja ajal olid hävitatud mõisad ja talud. Kogu ülesehitamistöö langes talupoegade õlgadele. Talupoegade arv aga oli sõjas äärmiselt kahanenud. Et endiselgi määral mõisamajapidamisi korda seada, see oleks nõudnud väheseilt järelejäänud talupoegadelt äärmisi jõupingutusi; kuid mõisnikud püüdsid kaotusi võimalikult kiiresti tasa teha ja tulusid, endisega võrreldes, veel suurendada. Selleks oli vaja teopäevade arvu ja andamite määra tõsta. Rootsi ajal riigistatud mõisade tagasiandmisega aadlile kadusid kõik määrused, mis normisid talupoegade kohustusi. Vakuaamatute pidamine lõpetati. Kui tekkis sekeldusi talupoegade liigse koormamise tõttu, väitis kohalik aadel Vene valitsusele, et talupojad olevat maa vallutamisest saadik sakslaste poolt aadli pärisorjad, nende varandus kuuluvat aadlile, samuti ka nende kohustuste määramine ja piiramatu kodukariõigus nende üle. Valitsus asus talupoegade suhtes samale seisukohale ja kohus ei arutanud enam talupoegade kaebusi mõisnike vastu, vaid karistas neid isegi kaebamise puhul. Sellega oli saavutatud valitsuse tegelik nõusolek talupoegade orjastamise süvendamiseks.

Vene aja alguses pidurdas siiski teataval määral talupoegade kurnamist nende vähesus ja sagedane pagemine uute isandate juurde, kes nad tööjõu puuduse tõttu heameelega vastu võtsid. Mõnikord põgeneti ka väljapoole kodumaa piire, nagu Soome, Rootsi, Petserimaale, mis sel ajal ei kuulunud Liivimaa külge, ja mujale. Rahvaarvu kasvamisega, suure sündimuse ja osalt ka sisserändamise tõttu muutus asustus järk-järgult nii tihedaks, et pagemisvõimalused peaaegu kadusid. Nüüd ei tarvitsenud

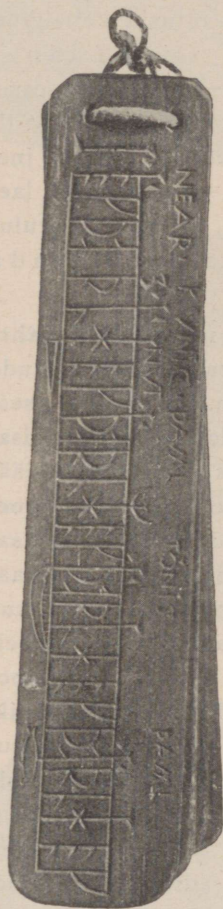

54. joonis. Näiteid XVIII s. puutehnikast ja -ilustusest. Üleval karbid, keskel ja all vakad. Niisugused vakad on tihedalt seotud mörspjapõlve ja pulmadega.

mõisnikud enam isegi seda arvestada, et talupojad halva kohtlemise puhul ära jookseksid. Päriskorjus võis nüüd kujuneda äärmiseks. Tarve talupoegade eksploateerimiseks üha kasvas mõisnikkude väljaminekute suurenemisega. Vahenditult Venemaa rikkaste aadlike ja õukonna pillamist ja luksust nähes muutusid kohalikud mõisnikud aina nõudlikumaks. Samasuguselt mõjus Lääne-Euroopa kõrgem elutase seal õppivasse balti aadli noorsoosse. Tagajärjeks oli luksuslikuma ja mugavama eluviisi levimine Baltimaal aadli ringkonnis. Elamud, rõivastis, sõidukid, toit, peod jne. muutusid toredamaks. Et väljaminekute katteks puudus raha, laenati seda sageli kalli protsendiga, mis omakorda tõi uusi lisakulusid. Sissetulekute suurendamiseks püüti mõisa põllupinda laiendada.

Rootsi ajal olid mõisapõllud talupõldudest mitu korda vähemad, XVIII s. jooksul muutus nende pindala peaaegu talupõldude suuruseks. Teokoorem mõisapõldude harimisel kerkis, sest rahva juurdekasv ei olnud nii kiire, kui seda vajasid laienenud mõisapõllud. Mõisnikud mõistasid kas tühjaks, peremeheta jäänud maad või hiljem, kui selliseid enam ei jätkunud, siis talupoegade kasutuses olevaid maid. Mõnikord, kui leidis sobivat metsamaad, hariti see üles. Mõisnikud pidasid täiesti loomulikuks talumaa-dega oma äranägemise järgi talitada. Rääkimata neist juhtudest, kus talupoja hooletus või saamatus põhjustas talu äravõtmise seniselt kasutajalt, tõsteti teinekord ka kõige korralikumad talupojad oma taludest välja, selle järgi, kuidas seda nõudis mõisnik. Isegi terved külad pilluti laiali. Võimaluse korral anti taludele kasutada mõned metsa- või ääremaad; kui neidki ei leidunud või mõis neid ise vajas, jäid talupojad hoopis maata, minnes teistele talupoegadele sulaseiks. Mõisapõldude laienemisega kaasnenud talude koormiste tõusu XVIII s. jooksul arvatakse igalt adramaalt 50%-le. Kohustused kerkisid suuresti ka abiteo näol. Korraline tegu oli juba Rootsi ajal küllalt suur selleks, et veel erakordselt tõusta. Korralist tegu nõuti ühelt adramaalt aasta läbi 12 rakmepäeva nädalas ja jüripäevast mihklipäevani 12 jalapäeva nädalas. Abitegu ei olnud kindlaks määratud, seda nõuti selle järgi, kuidas ühel või teisel korral oli tarvis. Abiteo püsivamad osad olid „korralkäimine“, milleks talud pidid kordamööda saatma tüdruku mõisa karja talitama või muid töid tegema, ja vooriskäimine. Mõisategu pidid talupojad tegema omal leival ja mõis nõudis neid kohustusi täiesti oma heaks-

arvamise järgi. Mõned mõisnikud lasksid talupoegi teha mitmesuguseid tarberiistu ja talunaisi kedrata takku ja linu. Mitmesugustel puhkudel nõuti abitegu täiesti ootamatult. Mõnel pool olid need kohustused ka teataval määral normitud.

55. joonis. Hiiumaa puukalender, nii nagu seda nõoriga kokku-seotult hoiti (Pühalepa).

Vooriskäimine. Loonusmaksud. Vooris käidi enamasti suuremaisse sadamalinna- desse, nagu Riiga, Pärnu, Tallinna jm. Vooris oldi sageli väga kaua, vahel võetud kaasa niihästi vankrid kui ka reed, et tee muutumise puhul ikka edasi saada. Ööbiti enamasti kõrtsi- des, mis olid ehitatud peamiselt suurte teede äärde. Seal raiskasid talupojad oma vaevaga teenitud rahanatukese viina ostuks. Linnadesse veeti kas kohaliku turu või väljaveo jaoks vilja, viina, lina, kariloomi jm. saadusi. Voorimine oli halbade tee- ja ilmastikuolude puhul eriti raske.

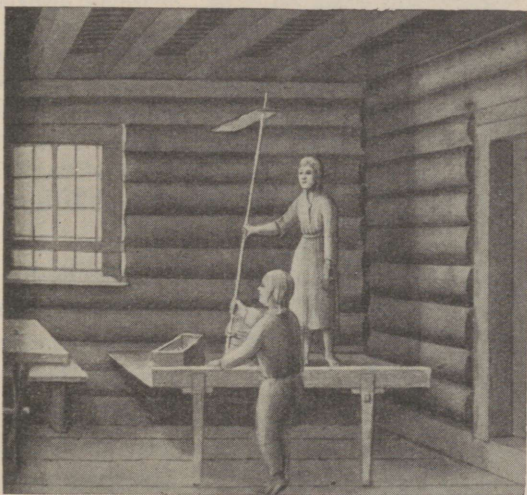
Peale teo maksti mõisnikele loonus- makse. Need erinesid üksikute kohtade järgi, olles väga mitmesugused. Mõisale anti vilja, heinu, õlgi, loomi, mune, võid, kotte ja palju muud. Ainult mõned üksikud kauged metsata- lud olid vabad teotegemisest, makstes mõisni- kule loonus- või raharenti.

Mõnevõrra kergem oli ka kroonumõi- sade talupoegadel, kellede kohustusi ei tõste- tud nii piiramatult kui eramõisus. Need talu- pojad muutusid enamasti jõukamaks, kuid neid oli suhteliselt väga vähe.

Peale kohustuste mõisniku vastu oli talu- poegadel kanda veel rida teisi. Nad pidid sõja- väge küütima, majutama, kindlusi ehitama, vange vedama, provintsi huvides teed sillutama, postijaamu ülal pidama, pastoritele ja köstritele tegu tegema ja andameid maksma, kirikuhooneid ehitama jne. Kõike kokku võttes paistab talu- poegade kohustuste hulk väga suur olevat, kuigi nende loetelu polnud siin täielik.

Mõisniku sissetuleku suurenemine. Innukamalt põldu harima hakkasid mõisnikud umbes XVIII s. 80-ndail aastail, mil väljaveetava

vilja hinnad hakkasid tõusma, Vene rahakursi languse ja muude põhjuste tõttu. See olukord kestis mõnikümme aastat, siis langesid viljahinnad uuesti. Teine tähtis mõisniku tuluallikas oli viina põletamine, mis eriti levis XVIII s. viimasel veerandil. Mõisakõrtside arv ühes maakonnas tõusis mitmesse sadadesse. Viina tarvitasid kohalikud elanikud ja seda tarvitas ohtralt ka Venemaa viinaturg. Viinast maksti Venemaal kõrget hinda. XVII s. lõpul sai mõisnik viinalt umbes 100% puhtkasu, sest tootmiskulud olid äärmiselt väikesed. Talupojad sattusid joomise tõttu äärmisse viletsusse, raisates oma viimse rahanatukese ja vahetades isegi

56. joonis. Käsikivil jahvatamas.

mitmesuguseid saadusi viina vastu. Laastavalt mõjus rohke viina-tarvitamine peale talupoja majanduselu ka tema hingeellu, tervisse ja kõlblusse. Talupojad, otsides lõbu viinajoovastusest, muutusid ükskõikseks kõige muu suhtes, mis omakorda küll soodustas nende äärmise viletsuse unustamist. Mõisnikud oma huvides püüdsid viinajoomist kõigiti levitada, saates viina pakkuvaid agente isegi talupoegadele koju. Viina valmistamine ja transport tõi talupoegadele juurde ka rasket abitööd.

1. Mis raskendas peale Põhjasõda talude ja mõisade majapidamist? 2. Mil-lise kaju omandab orjus Baltimail Vene aja alguses? 3. Kuidas oli mõisnikel võimalik orjust süvendada? 4. Mida tegid talupojad liigse rõhumise puhul? 5. Mis mõjus kaasa aadli nõuete suurenemiseks? 6. Kuidas püüti katta uusi

väljaminekuid? 7. Milliseks kujunes talu- ja mõisapõldude vahekord XVIII s., võrreldes Rootsi ajaga? 8. Kuidas oli võimalik endist vahekorda muuta? 9. Mil määral need muutused puudutasid talupoegi? Kui palju tegid talupojad

57. joonis. Karu puu otsa asetatud mesipuu kallale ronimas.

tegu? 10. Mida mõisteti korralise teo, mida abiteo all? 11. Millised olid tähtsamad abiteo-kohustused? 12. Mida nõudis mõisnik talupojalt peale teo? 13. Kas oli erinevusi teo- ja maksukohustustes mõningate talupoegade suhtes ja milliseid? 14. Kellele pidid talupojad peale mõisniku maksusid maksuma ja tegu tegema? 15. Millised kohustused olid talupoegadel kroonu vastu? 16. Millal hoogustus mõisniku põlluharimine? 17. Mis oli selle põhjuseks? 18. Kuhu pandi mõisa viin? 19. Milline oli alkoholi mõju talupoegade olukorda?

Mõisniku õigused talupoja isiku suhtes. Nagu nimetatud, Vene aja alguses puudusid talupoegadel isiklikud õigused peaaegu täiesti. Pärisorjades nähti osa mõisniku varandusest. Ta võis nendega igati oma tahtmise järgi ümber käia. Tööjõu korraldamiseks osteti ja müüdi talupoegi, teenijaid ja sulaseid paigutati sinna, kus neid enam vaja. Soovi korral lahutas mõisnik perekonnaliikmed üksteisest. Ära anti talupoegi kas alati-

seks, müümise, kinkimise või vahetamise teel, või panditi neid teatavaks ajaks. Talupoegade pakkumine toimus mõnikord ajalehekuulutuste ja oksjoni läbi. Sageli vene ohvitserid-mõisnikud vabastasid väeteenistusest jõukaid venelasi hea maksu eest ja ostsid meie

kodumaalt neile asemikeks odava hinna eest pärisorje. Orje hinnati selt seisukohalt, kuipalju nad isandale tulu võivad tuua; seetõttu olid mehed, kes rohkem tööd tegid, kallimad kui naised.

Talupojad olid ihu ja hingega täiesti mõisniku omad. Kodu-
kariõigus oli piiramatu. Mõisnik võis talupoegi peksta, piinata, isegi tappa, ilma et teda vastutusele oleks võetud. Rahvasuu räägib karistustest jubedaid lugusid. Teateid talupoegade surnuks- või vigasekspeksmisest on sagedasti kuulda. Mõneski mõisas olnud piinakambrid, kus inimesi mitmel viisil piinatud — näljutatud, külmutatud ja isegi nülitud.

Mõnel pool karistatud halvasti ketrajat sellega, et tal takud sõrmede ümber põlema pistetud. Hirmuga tapnud mõni end enne karistamist, kuigi süütegu olnud üsna väike. Isegi talupoegade abiellumisel segasid mõisnikud vahele, sundides neid mitmesuguseil põhjusil oma soovide kohaselt abielluma. Sageli keelati võõra mõisa piiresse mehele minna, sest sel teel oleks vähenenud oma mõiskonnas rahvaarv.

Talupoegade suhtumine mõisnikesse. Rõhutud talupoeg nägi mõisnikus ainult oma vaenlast, kes vägivaldselt röövinnud talupojalt kõik, mis tal oli. Mõisniku vihkamine oli vahest ainuke talupoja jõulise meele tunde. Võimaluse korral hakati mõisnikule avalikult vastu, kuid see oli organiseerimatuil, relvadeta talupoegadel enamasti lootusetu

ettevõte. Enam kui avalikult püüti mõisnikke salaja kahjustada. Nii oli eriti levinud vargus. Mõisa varanduse omandamist ei peetud üldiselt patuks ja häbiks, vaid pigemini õigeks ning ausaks teoks. Võeti kõike, mis võimalik võtta oli. Mõnikord süüdati salaja mõisa hooned põlema, isegi tapeti kättemaksuks mõni vihaalune mõisnik. Aadel elas alatises mässu hirmus. Mõisa kui ka oma tööd tehti võimalikult laisalt, sest peamine kasu sellest läks mõisnikule. Häda ja puuduse korral otsiti abi mõisast ja jäädi nii võlglasteks.

58. joonis. Helme talupoiss
XVIII s. lõpul.

Talupoegade madal kultuuritase. Pärisorjuses elavail tüdinud ja väsinud talupoegadel ei jätkunud aega kõige hädavajalisemate tööde tegemiseks oma majapidamises, neid tehti tihti öösiti, püha-päeviti või muul ebasobival ajal, sest ainult siis ei olnud mõisatööd teha. Sellises olukorras ei arenenud talupoegade kultuur edasi, vaid ta tase isegi ei püsinud endisel kõrgusel. Elati isaisadelt päritud viisil, kuid selleski muutus kõik nigelamaks ja jämedamaks.

1. Millised olid talupoja isiklikud õigused Vene aja alguses? 2. Kuidas vaatas mõisnik oma pärisorjale? 3. Mida tegid mõisnikud tööjõu ühtlustamiseks ja korraldamiseks? 4. Millised olid talupoegade võõrandamise viisid? 5. Mille järgi hinnati orje? 6. Kuhu osteti sagedasti Baltimaa orje? 7. Kuidas võis mõisnik talupoegi karistada? 8. Milliseile perekondlikele sündmusile segasid mõisnikud vahele? 9. Kuidas suhtusid talupojad oma isandaisse? 10. Mil viisil nad avaldasid rahulolematust? 11. Kuidas püüdsid talupojad mõisnikele kahju teha? 12. Milliseiks kujunesid talupoegade aumõisted pärisorjuse ajal? 13. Kas nende mõistete omapäraseks kujunemisel oli laiaulatuselisem mõju talurahva omavahelise vahekorra ja hilisema aja suhtes?

III. Katariina II aegsed reformikatsed.

Balti aadli ja riigivõimu vahekord XVIII sajandil. Vene valitsuse heatahtlik ja järeleandlik suhtumine kohalikusse aadlisse tekitas siin teatava julge ja isemeelse kihi, kes ei arvestanud aja ja maailmavaate muutumist. Lääne-Euroopast lähtuv valgustus-sajandi ühetaolisuse propaganda ei äratanud esialgu Baltimail tähelepanu ega huvi. Aadel lootis, et keskvalitsus ei sega end siinsesse sisse-ellu, nagu see oli kestnud kogu XVIII s. esimese poole. Kuid Venemaale tungisid valgustussajandi ideed, kus nad leidsid poolehoidu keisrikojas, kui sajandi teisel poolel troonile sai Katariina II. Venemaa valitsuskord muutus ainuvalitsuslikumaks, mis ei soodustanud enam võimurikaste omavalitsuste olemasolu. See asjaolu andis end kohe tunda Baltimail. Siinse aadli privileegid jäid mitme aasta jooksul peale Katariina II troonilesaamist kinnitamata ja keisrinna, tutvunud olukorraga Baltimail, hakkas nõudma parandusi. Aadel, kelle majanduslik olukord oli muutunud kitsaks, oli mures tuleviku pärast. Hädasunnil pidi aadel leppima osalist uueendustega. Paiguti püüti nüüd isegi mõni paranduskava koostada, et ette võtta midagi, mis vältida keskvalitsuse vahele-astumist.

Reformitaotlused Baltimail. Katariina II oli suurejooneline kava — kaotada kogu Vene riigis talupoegade pärisorjus. Kuid see kavatsus oli vastuolus Vene aadli tahtega, kes oli Katariina troonile upitanud, ja jäigi seetõttu teostamata. Katariina ei julgenud rikkuda vahekorda Vene võimsa aadliga. Et kuski katsetada soovitud uuendustega, valis keisrinna välja Baltimaad. Siinsel aadlil ei olnud erilisi teeneid Katariina II karjääris, neid ei tarvitsenud eriti arvestada. Kui Katariina Baltimaadest läbi reisis, otsustas ta siin oma varasemad kavatsused teostada. Poolehoidu valitsuse püüdeile oli loota linnakodanike ja vaimulike hulgas, kes kadestasid aadli suurt mõju.

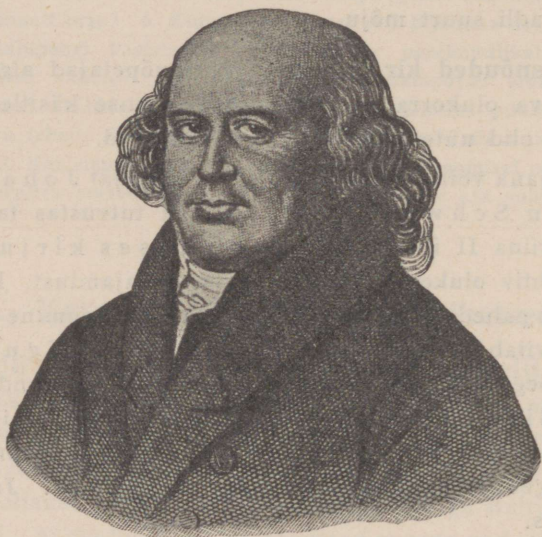
Uuendusnõuded kirjanduses. Kirikuõpetajad algatasid Baltimail talurahva olukorra parandamise küsimuse käsitlemise kirjanduses. Nad olid uute ideedega täiesti tuttavad.

Teerajajana võime nimetada Torma õpetajat J o h a n n G e o r g E i s e n v o n S c h w a r z e n b e r g'i. Ta tutvustas talurahva seisundit Katariina II ülesandel anonüümses kirjutises. Ta leidis, et kehtiv olukord halvab kogu riigimajandust. Pärisorjusest sõltuvat kõik pahed, nagu laiskus, varastamine, joomine jne. Parandustena soovib ta päritava kasutamiseõiguse kindlustamist talupoegade harida olevaile talumaadele ja teorendi asendamist raharendiga, ebainimlike karistuste kõrvaldamist ja muud. Brošüür ilmus 1764. a. See oli esimeseks julgeks sammuks kirjanduses propageerida talurahva olukorra parandamist. Ja see ei jäänud viimseks.

Mõnekümne aasta pärast kirjutas Laiuse õpetaja Heinrich J o h a n n v o n J a n n a u avalikult samasisulise raamatu. Jannau soovib samuti kindlat omandiõigust ja kohustuste määra. Parandused toovad kasu niihästi talupoegadele kui ka mõisnikele ja üldsusele. Talurahva elujärge tuleks tõsta majanduslikult ja kultuuriliselt.

Eriti populaarseks sai XVIII s. lõpul ilmunud G a r l i e b M e r k e l'i teos — „Lätlased, eriti filosoofilise sajandi lõpul“. Merkel oli kirikuõpetaja poeg ning pidas Lätimaal kodukooliõpetaja ametit. Ta oli tuline pärisorjuse vastane. Kirglikult kaitses ta rõhutat talurahva vabadust. Ta väitis, et eestlased ja lätlased olid XII s. vabad, jõukad ning haritud. Siis ilmusid siia saksa rüütlid, uputades verega kogu Liivimaa ja orjastades kohaliku rahva. Orjad elavat

kõige viletsamais suitsuhurtsikuis, segamini loomadega. Ise alluvat nad kõiges mõisnikule. Mõisnik võib neid karistades piinata isegi surnuks. Kõik vara, mida talupoeg kasutab ja soetab, kuuluvat mõisnikule. Merkel soovitas talupoegade vabastamist vabahtlikult mõisnike poolt — viimaste endi huvides. Sest vabana teeb talupoeg enam ja korralikumat tööd. Merkeli teos pääses suurte raskustega avalikkuse ette, kuid ta mõju oli suur. Keiser Aleksander I veendus selle põhjal kohaliku olukorra reformimise paratamatuses.

59. joonis. Garlieb Merkel.

Erasedused talurahva seisundi parandamiseks. Esile kerkinud päevaprobleemide tõttu levisid mõisnikkonnaski uuenustekavad. Siin kardeti riigi järsku ja otsustavat vaheleastumist. Eisen von Schwarzenbergi teose ilmunisega üheaegselt pandi kehtima esimene erasedus talurahva olukorra parandamiseks Baltimaail.

Seda tegi Liivimaa maanõunik parun Carl Schoultz Lätimaal. Schoultzi erasedus taotles peamiselt rootsiaegset olukorda talupoegade kaitsemääruste suhtes. Talupoegadele kindlustati vallasvara omandiõigus, talude suhtes parandatav

kasutusõigus. Ainult mõjuval põhjusel võis mõisnik talupoja oma talust välja ajada. Müük võis toimuda ainult siis, kui talupoeg ise nõus oli. Koormiste nõudmise puhuks üle kehtivate normide oli ette nähtud t a s u.

Schoultz püüdis oma eraseadusele mõisnike keskel poolehoidu võita ja järeletegijaid leida. Ta väitis, et pärisorjus on inimsusevastane ja toob etteheiteid tsiviliseeritud rahvailt. Talupoegade jõukusel põhjenevat mõisnike jõukus, kuid talupoegade jõukuse eelduseks on need majanduslikud soodustused, mis antud Schoultzi eraseaduses. Ka olevat siis karta keisrinna vahel segamist, kui mõisnikud ise kuidagi talupoegade olukorda ei paranda. Schoultzile järeletegijaid Liivimaal ei leidunud, vaid talle tekkis opositsioon. Ta oli sunnitud maanõuniku ameti maha panema. Sääraste seaduste tarvituselevõttu püüti kõigiti takistada.

Eesti maal leidis eraseaduste mõte siiski mitmel pool poolehoidu. XVIII s. lõpul pandi neid kehtima üksikuis mõisus. Esimesena tegi seda Läänemaal Vigala mõisa omanik parun B. J. Uexküll. Natuke hiljem teostati Järvemaal Rava ja Halliku mõisa omaniku parun O. Fr. Stackelberg'i poolt samasugune uuendus. Mõlemad nimetatud eraseadused olid paranduste suhtes üsna tagasihoidlikud ning paiguti jäid taha oma eeskujust Lätimaal. Radikaalsemaid jooni senises mõisnike suhtumises talupoegadesse näitavad Harju- ja Virumaal välja antud eraseadused. Ääsmäe mõisas Harjumaal E. L. von Tolli poolt kehtima pandud eraseadus jättis küll talupojad sunnismaiseks, kuid neid ei võidud põhjuseta oma talust ära ajada ja ilma maata võõrandada. Võimalik oli talusid ka pärandada. Rida talupoegade kohustusi jäeti ära ja anti õigus mõisniku peale kaevata. Kandle mõisas Virumaal P. Fr. von Löwis of Menari antud seadus XIX s. alguses rõhutas, et korralikud talupojad võivad teatava aja jooksul isiklikult täiesti vabaks saada.

Need „õigused“ jäid väheseiks balti aadli uuendusvaenlikkuse tõttu. Üldiselt kestis talupoegade senine olukord edasi.

1. Mispärast ei huvitanud Baltimaa aadlit esialgu valgustussajandi ideed? Mida lootis ta Vene valitsuselt? 2. Kelle ajal muutus senine valitsuse suund Balti aadli suhtes? 3. Milles see esialgselt väljendus? 4. Milles seisnes Katariina II kava kogu riigi talupoegade olukorra parandamiseks? 5. Miks ei teostanud Katariina II neid kavu Venemaal? 6. Missuguse maa valis Katariina II

oma uuenduste katselavaks? 7. Kellelt lootis ta oma kavatsuste teostamisel toetust? 8. Kes hakkasid laiemale ringkondadele tutvustama valgustussajandi ideid? 9. Millal ilmus esimene sellesisuline kirjutis meie mail? Kes oli selle autor? 10. Missugused asjaolud põhjustasid Schwarzenbergi kirjutise ilmumise? 11. Kes toetas tema algatust? 12. Millised olid Eisen von Schwarzenbergi tähtsamad uuendusnõuded talurahva olukorra suhtes? 13. Kuidas nõudis Jannau parandusi talurahva seisukorrale? 14. Kes sai reforminõudjaist kõige populaarsemaks? 15. Mis võis põhjustada Merkeli teose loetavuse kõigis ringkonnis? 16. Mille poolest erines Merkeli teos seniilmunud kirjutistest? 17. Kuidas mõjustasid valgustussajandi ideed kohalikku mõisnikkonda? 18. Kus ja kelle poolt anti välja esimene kohalik eraseadus talurahva olukorra parandamiseks? 19. Millised olid selle seaduse põhijooned? 20. Millest oli tingitud seaduse kehtimapanek? 21. Kus leidis sellele eraseadusele järeletegijaid? 22. Millised olid Eestimaa üksikud ellukutsutud talurahva eraseadused? 23. Missugused on neist kaugemalelatuvad? 24. Kui suur oli eraseaduste tähtsus üldiselt? 25. Kas ja missuguseid puudusi on nimetatud eraseaduste põhijoonis?

Liivimaa 1765. a. talurahva kaitsemäärused. Ametlikult hakkas Katariina II talurahva olukorra parandamist nõudma kindralkuberner George Browne'i kaudu Liivimaa maapäeval 1765. a. Browne'i ettepanekuis nõuti teokohustuse normimist, omandiõiguse kindlustamist vähemalt vallasvarale, mis talupoeg „oma higi ja verega loonud“, karmide ebakristlike karistuste kaotamist, talupoegade müümise keeldu väljapoole kodumaad ja perekondade lahutamise takistamist. Ainult maanõunik Schoultz pooldas kindralkubeneri ettepanekuid. Teised lükkasid need põlgusega tagasi. Kindralkubernerile vastati, et talupojad olevat oma isandate pärisorjad rooma õiguse mõttes. Mõisnik võivat käidelda neid kui oma eraomandit. See olukord olevat kokkukõlas eesti ja läti talupoegade iseloomuga ja põhjenevat rüütelkonna põlisel õigusel. Schoultz sunniti lahkuma maanõuniku kohalt. Kui kindralkuberner teatas, et määrused hakkavad kehtima ka rüütelkonna nõusolekuta, andis maapäev järele. Ettepanekud võeti mõningate muutustega vastu, kuigi aadel jäi endiselt uuendustele vaenlikuks. Talupoegade müümist käsitlevad otsused jäeti salajasiks. Talupoegadele kindlustati vallasvara omamise õigus, piirati mõisnike kodukariõigust ja nõuti nendelt teateid teo suuruse suhtes. Talupojad said muu seas kaebeõiguse isandate üle. Tegelikus elus ei olnud neil kaitsemäärustel erilist tähtsust nende üldise sõnastuse ja eranditerohke sisu tõttu, mis võimaldas määrusi kasutada mõisnike huvi-

des. Pealegi puudus järelevalve mõisniku tegevuse üle. Kaitsemääruste kehtima panekul oli siiski see tähtsus, et nad näitasid rüütelkonnale nende seisukoha muutumist valitsuse ees. Talupoegade olukord jäi ikkagi endiseks.

Asehaldusaeg. Keskviimu tugevnedes tekkis Vene valitsusel püüe luua Venemaast ühtlane tugev tervik, liites selle külge kõik valutatud maaosad. Selleks loodi ka Eesti- ja Liivimaal eriline asehaldurkond, mis koosnes Eesti- ja Liivimaa kubermangest.

Asehalduskord kestis meil vaid mõnieteist aastat.

Olulisem, mis asehalduskord enesega kaasa tõi, oli pearahamaks, mida nõuti igalt talupoja meeshingelt.

Pearaha pidid talupojad tasuma riigile mõisa kaudu, mille praktilise teostamise puhul tekkis mitmel pool rahutusi.

Talupoegade küsimus XVIII s. lõpul. 1765. a. talurahva kaitsemäärused ei täitnud oma ülesannet nende iseloomu ja neist üleastumiste tõttu. Talurahvas kestis rahulolematust. Kindral-kuberner Browne püüdis valvata nimetatud määruste täitmise üle ja käskis kohtuid arvestada talupoegade kaebusi, kellele asehalduskorra ajal võimaldati veel rüütelkonna asutistest kubermanguvalitsusele edasi kaevata. Selline käitumine tekitas rüütelkonnas palju pahameelt. Kuid Liivimaa aadel kartis tõsiselt tuleviku pärast ning see tegi ta tagasihoidlikuks. Sajandi lõpul teatas keisrinna, et ta pole rahul olukorraga Eestimaa, kus talupoeg on kogu oma varandusega mõisniku oma ja ta omavoli alune. Keisrinna pahameeleavalduses ja hoiatuses viidati ühtlasi rootsiaegse kaitstesüsteemi sobivusele. Valitsuse samme jälgisid niihästi Eesti- kui ka Liivimaa suure põnevusega. Juba enne keisrinna hoiatust oli Liivimaa maapäeval puudutatud talupoja ja mõisniku vahekorra parandamise vajadust, mis esialgu ei andnud tulemusi. Maapäev jäi truuks oma vanameelsusele ja leidis, et talupojad on küllalt kaitstud. Keisrinna manitsus Eestimaa aadlile pani liivi mõisnikud ometi uuesti mõtlema talupoegade küsimusele. Aadlimarssal Fr. v. Sievers algatas 1795. a. maapäeval talurahva kaitseseaduse uuendamise küsimuse. Sieversi algatus ei leidnud rüütelkonnalt poolehoidu, kuid valitsuse vahelesegamise kartus sundis rüütelkonna järeleandma. Küsimust käsitleti korduvalt mitme aasta jooksul, kuni see lõplikul kujul otsustati. Vastuvõetud kava laiendas talupoegade kaitset. Raskendati talumaade mõisastamist ja nõuti talu-

rahva kohustuste normimist kokkukõlas talude tulukusega. Vas-
tuvõetud kava oli teatav samm paranduse suunas, kuigi selles oli palju
möödahiilimise võimalusi. Maapäeval vastuvõetud uuenduste kava ei
leidnud valitsuse poolt kohaliku vanameelse aadli vastutöötamise
tõttu kinnitamist, sest Katariina II oli vahepeal surnud ja tema
järglasel puudus ema uuenduspüüe.

Keisrinna märkuse puhul määras ka Eestimaa maapäev kind-
laks talupojakaitsese sihtjooned — teokoormis piirati vakuraa-
matu normidega, vallasvara tunnustati talupoja omaks, karistusi
ja talupoegade müüki kitsendati. Vakuraamatute suhtes teostati
järelevalve. Eestimaal ei kuulutatud vastuvõetud parandusi välja,
sest rüütelkond väitis keisrile, et see tekitaks ärevust. Nende tege-
lik tähtsus jäi seetõttu palju väiksemaks kui teatavakstehtud määru-
sil. Rüütelkonnad kasutasid iga juhust, et uuendused võimalikult
vähemal määral teostuksid.

1. Millal hakkas Vene valitsus nõudma Liivimaa talurahva olukorra paran-
damist? 2. Kellele esitati paranduskava? 3. Kuidas suhtuti valitsuse ette-
panekuisse? 4. Mida nõuti neis ettepanekuis? 5. Mida vastas rüütelkond
kindralkubernerile paranduskava suhtes? 6. Millisele kokkuleppele jõuti neis
küsimusis? 7. Kuidas on 1765. a. kaitsemäärused hinnatavad tegeliku elu
seisukohalt? 8. Kuidas muudeti senist korda asehaldusajal? 9. Milline maks
tuli uue korraga? 10. Kui kaua kestis asehaldusaeg? 11. Millist suunda hak-
kas aadel taotlema uuendusküsimusis? 12. Millest oli aadli meelemuutus tin-
gitud? 13. Kuidas oli talurahvas oma olukorraga XVIII s. lõpul rahul? 14. Mida
tegi Browne talurahva eest hoolitsemiseks? 15. Millest said alguse uued talu-
rahva olukorra parandamise küsimused? 16. Mida tegi aadel paranduste väl-
timiseks? 17. Kuidas otsustati lõpuks üleskerkinud küsimused Liivi- ja Eesti-
maal? 18. Kuidas oli nende saatuse keskvalitsuses? 19. Milline oli maksvusele
pääsenud määruste tegelik tähtsus?

IV. Talupoegade kaitse areng XIX s. alguses.

Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“ 1802. a. Eelmise sajandi
lõpul üleskerkinud talurahva olukorra parandamise küsimused ei
andnud peaaegu mingisuguseid positiivseid tulemusi, mis-
tõttu talurahva olukord jäi endiselt viletsaks. Mõisnike väljamine-
kud ja võlad aina suurenesid, osalt luksusliku elu, osalt halbade
aastate tõttu sajandi algul. Krediidisaamise võimalused olid

halvad, sest puudus üldine laenuasutis. Laenud hangiti siit-sealt kõrge protsendi eest lühikeseks ajaks. Mõisnikud soovisid asutada vastastikust krediitkassat. Selle algatuse teostamiseks vajati hädasti riiklikku toetust. Et oma majanduselu paremini kindlustada, hakati mõtlema toetuse saamise võimalustele suuremas ulatuses. Venemaal toimus XIX s. alguses keisrite vahetus. Uus valitseja Aleksander I oli uuendusmeelne. Ta nõudis, et talurahva olukorda parandataks või antaks talle priius. Seda meeleolu püüdsid arvestada ka Eestimaa mõisnikud seoses krediitkassa asutamise kavadega. Varsti peale krediitkassa kava esitamist keisrile otsustas Eestimaa maapäev rüütelkonna peamehe Jakob von Bergi algatusel vastu võtta talupoegade kaitseseaduse. See seadus kinnitati keisri poolt 1802. a. sügisel, mõni kuu peale tema vastuvõtmist kohaliku maapäeva poolt. Kaitsemäärus algab sõnaga „Iggaüks“ ning on selle nimetuse all tuntud.

Sisult on see aadli põhimõtete selgitamine paranduste suhtes ja uuenduste lubamine. Talupojad said õiguse vallasvara omandada ja korraliku majandamise puhul oma talu põliselt kasutada. Talupoja õigusliku olukorra kindlustamiseks lubati talupoega mõisniku peale kaevata ja seati sisse valla- ja kihelkonnakohtud. Esimeses anti talupoegadele oma esindus talupoegadest kohtunike näol, kuid talupoegade kaebused mõisniku vastu otsustati kihelkonnakohtus, mis koosnes ainult aadlist. Vallakohus kitsendas talupoegade taludest väljatõstmist ja ilma maata müümist. Needki punktid olid suureks edusam- muks senises olukorras, kuigi kohustuste piiramine oli jäetud puudutamata.

Meelitatud uuest määrusest, andis riik soovitud toetuse mõisnike krediitkassa avamiseks. Mõisnikud olid majanduslikku kasu loovu- tamata saanud uue soodustuse riigilt — aadli enda juhitava raha- asutise, mis toetus pikaajalisele riiklikule laenule, mille protsendid olid hoopis madalamad kui mitmesuguseil eralaenudel. Sel teel saadud talupoegade kaitsemäärustega jõudis Eestimaa rüütelkond ette oma lõunapoolseist naabreist Liivimaal.

1804. a. talurahva kaitseseadus Liivimaal. Eestimaa rüütel- konna eeskuju talurahva kaitseseaduste teostamisel ja keisri sõbra- lik suhtumine sellesse virgutasid ka Liivimaa rüütelkonna sellekohaseid üritusi. Liivimaa aadel vajas, nagu Eestimaa aadelgi, mingit üldist laenuasutist; selle ellukutsumiseks riikliku toe- tuse saamiseks tuli näidata mõnesugust vabameelsust, mis keisrile oleks meeldinud. Liivimaal oli kasvanud vabameelsete aadlike hulk, keda juhtis maanõunik Fr. von Sievers. Ta esitas keisrile kin-

nitamiseks mõningate enda poolt lisandatud täiendistega need kavad, mis eelmise sajandi lõpul maapäeva poolt talurahva olukorra parandamiseks vastu võeti, kuid valitsuse poolt kinnitamata jäid. Talurahva kaitseseaduste vajalikkuses veensid keisrit Tartu ülikooli rektor Georg Friedrich von Parrot'i isiklikud selgitused ja teated talupoegade rahutussist Lätimaal. Keisri käsul moodustati Parroti poolt komisjon uue talurahvaseaduse koostamiseks, kuhu kuulus ka Sievers. Uues seaduses pidi arvestatama Sieversi seisukohti ja keisri ettepanekuid. Seaduseelnõu, mis esitati 1803. a. maapäevale, oli üsna radikaalne ja tekitas ägeda opositsiooni alalhoidlikumate maapäeva liikmete poolt. Lahkhelide tõttu viibis lõpuks maapäeval vastuvõetud kava kinnitamine valitsuse poolt, sest kava anti uueks läbivaatamiseks erikomitee kätte, kuhu teiste liikmete hulgas kuulusid Liivimaa alalhoidlikuma aadli esindajad. 1804. a. kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse komitee poolt esitatud kujul. Uus seadus jäi, osalistele parandustele vaatamata, võrdlemisi radikaalseks. Talupojad jäid sunnismaiseks, kuid neid ei tohtud müüa ega võõrandada, välja arvatud mõisateenijad ja mõisade orjad. Abielluda võisid talupojad nüüd vabalt. Majanduslikul alal tunnustati talupoja omandiõigust vallasvarale ja pärandatavat valdusõigust oma talu suhtes. Talu võidi peremehelt võtta ainult valla- ja kihelkonnakohtu nõusolekul, kui talupoeg seda korralikult ei majanda või mõisnikul on vaja mõisa põllupinda suurendada. Talude kohustuste kokkukõlastamiseks maa suurusega ja väärtusega moodustati hindamiskomisjonid. Normitud kohustused märgiti vakuraamatuisse.

Õiguseelu korraldamiseks loodi valla- ja kihelkonnakohtud ja anti õigus mõisniku peale kaevata. Kõigis kohtuasutis, peale õuekohtu, oli talupoegadel oma esindus. Asjatut kaebamist isanda peale karistati. Mõisniku kodukariõigust piirati. 1809. a. täiendati seadust mõnede uute punktidega.

Uuel seadusel ei olnud tegelikult siiski seda tähtsust, mis talle omistati varemalt. Talupojad kutsusid seda „vanaks hobuseks uue sadulaga“.

Seaduse peapuuduseks jäi kohustuste liigne hulk, mis saavutati mitmesuguse omavoli ja kavalusega mõisnike poolt maa hindamisel. Napoleoni sõdades tuli maal mitmesuguseid raskusi kannatada, mis omakorda katsuti talurahva õlgadele veeretada.

1809. a. seadusele antud lisa halvendas talurahva seisukorda, seda enam veel maata inimeste oma. Pettumus seadusis tekitas rahva hulgas palju ärevust.

1804. a. talurahvaseadus Eestimaal. Liivimaa talurahvaseaduse ellukutsumine mõjustas agraaruuenduste käiku ka Eestimaal, kus püüti Liivimaaga sammu pidada. Valitsuse vahelesegamise vältimiseks valis Eestimaa maapäev komisjoni uue seaduse väljatöötamiseks. Komisjon pidi koostama seaduse, kus esijoones oleksid määratud kindlaks talupoegade kohustused, mis seni olid normimata jäänud. 1804. a. võetigi maapäeva poolt uus seaduseelnõu vastu ja kinnitati veel samal aastal keisri poolt. Eestimaa talurahva seisund jäi uue seadusega ometi halvemaks kui Liivimaa talupoegade oma. Isiklikud õigused ja omandiõigus jäid kitsamaks kui seal. Eestimaa mõisnik võis talupoega maata müüa ja omavoliliselt mõisa võtta. Vallasvara võis talupoeg omandada, kuid kinnisvara mitte.

Talupoja väljatõstmine talust polnud piiratud. Kohtu- ja kodukarivõim oli mõisnikul suurem kui Liivimaal. Kohustused märgiti vakuraamatusse enamasti endises suuruses, ilma et maad oleks mõõdetud või hinnatud. Üldiselt ei olnud sellega rahul ei talupojad ega valitsus. Seadus kuulutati 1805. a. välja. Sel puhul tekkis palju segadusi ja rahutusi. Talupojad leidsid seaduse sisu puudulikuma olevat kui naaberkubermangus ja pidasid seadust võltsituks. Seda arvamust näisid õigustavat pealkirja sõnad „mõisavannemattest nõutud“ — väljend, mille mõisnikud paigutasid sinna oma heasoovlikkuse näitamiseks talurahvale. Tõsisemaid rahutusi tekkis sel puhul Kose-Uuemõisas Harjumaal, mis varsti sõjaväe abil lämmatati. Need rahutused juhtisid keisri tähelepanu uuesti Eestimaa talurahvaseaduse puudulikkkusele. Ta soovis selles suuremaid parandusi. Kartes mõisnikke kahjustavate uuenduste läbiviimist hakkas Eestimaa rüütelkond otsima väljapääsu teisel teel. Jäädi peatuma talurahva pärisorjusest vabastamise kavatsusele, mida hakati teostama.

1. Millal pandi Eestimaal kehtima talurahva kaitsemäärus „Iggaüks“?
2. Mis põhjustas „Iggaühe“ ellukutsumise?
3. Kes oli selle kava algataja?
4. Millised olid uue määruse põhijooned?
5. Mida jättis „Iggaüks“ soovida?
6. Millal anti Liivimaal uus talurahvaseadus? Kuidas tekkis Liivimaa talurahvaseadus?
7. Millised teened olid selle saamisloos ülikooli rektoril Par-

rotil? 8. Kes oli Liivimaa tolleaegse vabameelse aadli juht? 9. Millisel kujul Liivimaa talurahvaseadus keisri poolt kinnitati? 10. Milliseid isiklikke õigusi andis uus seadus talupoegadele? 11. Kuidas püüti talurahva majanduselu kindlustada? 12. Mida ei korraldanud uus seadus rahuldavalt? 13. Kuidas olid talupojad uue seadusega rahul? 14. Milline seadus pandi kehtima Eestimaal Liivimaa 1804. a. seaduse eeskujul? 15. Millised olid seaduse tähtsamad punktid? 16. Mille poolest oli see seadus puudulikum Liivimaa samaaegsest seadusest? 17. Missuguseid tulemusi andsid talupoegade rahutused uue seaduse väljakuulutamise puhul? 18. Kas rahutustel oli mõju hilisemate korralduste suhtes?

V. Vaimne kultuur XVIII sajandil.

Usuelu. Kiriku õiguslikud alused jäid samuks, mis nad olid Rootsi ajal. Luteri usu kirikule kindlustati puutumus ja autonoomia. Nimetamisväärne on ainult aadli võimu kasvamine kirikuvalitsuses, võrreldes Rootsi aja kirikuga. Konsistooriumi võeti Eesti- ja Liivimaal ka ilmlikud liikmed. Eestimaal ei pandud ametisse kindralsuperintendenti ega piiskoppi, vaid kõrge- maks võimukandjaks sai konsistooriumi ilmlik esimees, kes oli harilikult maanõunik. Liivimaal juhtis kirikuelu vaimulik kindralsuperintendent. Põhjasõda oli kiriku majanduselu hävitanud, kirikumaad liitnud mõisamaadega; õpetajad olid enamasti surnud. Kohad täideti vähe kvalifitseeritud õpetajatega, sest korralikud kandidaadid ei tulnud laastatud maale, kus elutingimused olid viletsad. Vaatamata kohalike konsistooriumide leplikkusele oli õpetajate vallandamine nende kõlbmatuse pärast igapäevne nähtus. Nende teadmused ja elukombed jätsid palju soovida. Paranemine kirikuelus jätkus kaunis aeglaselt. Pastorite ja koguduse vahel ei tekkinud vastastikust usaldust. Sageli ei osanud õpetajad korralikult rahva keelt. Oma igapäevses elus nad lähenesid mõisnikele. Tasuna kasutada antud kirikumõisa majandamine nõudis õpetajailt palju hoolt ja juhtis neid oma ametiülesannete juurest kõrvale.

Usuelus tekkisid mitmesugused voolud ja liikumised, milledest erilise tähtsuse omandas vennastekogudus. See Lääne-Euroopast tulev usklike koondis levis varsti peale Uusikaupunki rahulepingut ka Baltimail. Vennastekoguduse liikmed oskasid ruttu poolehoidu võita rahva seas. Nende jutlused olid lihtsad ja südame-

likud, samuti kui nende koondise siseelu korraldus, kus kõigile püüti vaadata kui samaväärsele. Vennastekoguduse liikmed jäid luteri kiriku liikmeiks edasi, kuid taotlesid selle kõrval vagaduse erilist süvendamist. Koondise sisekord, kus kõik koguduse liikmed kaasa võisid rääkida, meeldis rahvale väga. Mõneteistkümne aasta pärast oli vennastekogudusel Eestis juba 10 000—11 000 liiget. Pooldajate ja kuulajate arv oli kaugelt suurem. Liikumise levimispiirkonnas muutus rahvas kõlblamaks, kohati lakkasid aastaiks iga-sugused kuriteod. Kirikuõpetajad osalt pooldasid, osalt eitasid uut liikumist. Vastaste mõjul keelati see Eesti- ja Liivimaal XVIII s. keskpaiku mõnekümneks aastaks täiesti. Keeld ei suutnud liikumist siiski hävitada, vaid ta muutus salaja harrastatavaks.

Haridusolud. Koolid kannatasid Põhjasõja tõttu veel suuremal määral kui kirikud. Koole tabas sõda arenemise algastmel, kuna kirik oli püsinud juba palju kauem. Nii leidis 1713. a. kahekümne Liivimaa kihelkonna kohta ainult üks kool kolme õpilasega. Kooliolud paranesid järgnevate aastakümnete jooksul väga aeglaselt. Koolide maad olid mõisastatud. Neid ei antud enam tagasi. Mõisniku tahtest sõltus, kas ta kooli asutas või mitte. XVIII s. kolmekümnenendaist aastaist alates saab kooliküsimus siiski suurema tähelepanu osaliseks. Kirik hakkas nõudma esimest korda armulaualkäijalt enam lugemisoskust kui seni. Lapsi õpetati kas köstriks koolis või rändas köster külast külla, ilma et kindlaid kooliruumi oleks olnud. Seesuguse koolikorralduse juures, mis pealegi oli koolisunduseta, jäid lapsed tihti iga-sugusest kooli-haridusest ilma. Alles 1765. a. maapäeval otsustati kindralkuberner Browne'i ettepanekul, et iga kihelkonnas peab olema köstri- ehk kihelkonnakool ja iga mõisas, mis üle 5 adramaa suur, mõisa- ehk külakool. Sunduslikuks tehti kooliskäimine neile lastele, kellede kodune õpetus leiti puudulik olevat. Järelevalvet teostasid kirikuõpetajad. Umbes samal ajal sundis Eestimaal kindralkuberner kohalikku aadlit külakoole asutama, mis toimus veelgi aeglasemalt kui Liivimaal. Kooliruumid olid üldiselt viletsad — saunad, suitsutared, mõisarehed jne., kooliõpetajad väga väikese haridusega, sageli ise ainult vaevalt lugedaoskajad. Õppekava täitis usuõpetus, kirjutamist ja rehkendamist ei õpetatud üldse.

Need uuendused jäid nii Liivi- kui ka Eestimaal enamikus paberile.

Paremad kui maal olid kooliolud linnades. Koolihariduse eest hoolitsesid linnavalitsused. Asehalduskorra ajal allutati koolid üldisele hoolekande-kolleegiumile. Tallinna jäeti siis kaks kõrgemat kooli — gümnaasium ja toomkool. Teistes linnades töötasid pea- ja alamrahvakoolid, millede klasside arv ja õppekava ulatus oli mitmesugune. Peale selle töötasid linnades tütarlastekoolid ja erakoolid. Viimaseid kutsuti nurgakoolideks. Alamais koolides õppis palju eestlasi, kuid kõrgemaise linnakoolidesse pääsesid neist ainult mõned üksikud.

Rahva haridusliku taseme tõusmist takistas rahvakeelse kirjanduse vähesus. Kogu sajandi kohta ilmus ainult pisut üle paarisaja trükise. Kuigi sellesse aega langeb meie jutukirjanduse, ajakirjanduse ja populaarteadusliku kirjanduse algus, ei piisanud selleaegseist teoseist rahvahariduse tarvikuks süvendamiseks. Tähtsamaks raamatuks sai 1739. a. ilmunud esimene eestikeelne piibel.

1. Millised muutused tõi Põhjasõda kirikuellu? 2. Kas muutus midagi kirikukorralduses, Rootsi ajaga võrreldes? 3. Millised olid kirikuellu juhtivad asutised ja isikud? 4. Mistõttu oli kirikuõpetajate kultuuriline tase madal? 5. Mida jättis soovida koguduse ja õpetaja vahekord? 6. Missugune usklike koondis hakkas Baltimaal levima? 7. Mispärast pooldasid talupojad vennastekogudust? 8. Milline oli vennastekoguduse saatus Baltimaal XVIII s.? 9. Kuidas oli kohalike koolide olukord peale Põhjasõda? 10. Millal hakati õpetuse eest enam hoolitsema? 11. Mida otsustati Liivimaa 1765. a. maapäeval koolide suhtes? 12. Kuidas teostati vastuvõetud kavad? 13. Milline oli maakoolide areng Eestimaal? 14. Mis oli kooliolude arengus peapuuduseks? 15. Missugused koolid töötasid linnades? 16. Missuguseis neist õppis suuremal määral eestlasi? 17. Milline oli kirjanduse osa XVIII s. hariduse levitamises? 18. Millise kirjanduse alged langevad sellesse aega? 19. Missugune oli tolleaegne tähtsaim raamat?

VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest.

Eestimaa 1816. a. talurahvaseadus. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus oli palju puudulikum Liivimaa samaaegsest seadusest. Keiser nõustus selle seaduse kinnitamisega ainult eeldusel, et seaduses tehakse veel täiendusi ja parandusi. Talurahva rahutused Põhja-Eestis juhtisid sealsele olukorrale uuesti tähelepanu. Napoleoni sõdade tõttu aga viibis küsimuse päevakorda võtmine. Kui

sõja-aastate vaheajal jälle võimalikuks sai Eestimaa asju käsile võtta, töötati Peterburis Liivimaa kaitseseaduse eeskujul välja uus seaduseelnõu, mis esitati keisri nimel Eestimaa 1810. a. maapäevale vastuvõtmiseks. See samm tekitas Eestimaa aadlis-rohkesti ärevust. Liivimaa eeskujul talupoegade koormiste normimine tähendas aadlile ainelist kahju, sest Liivimaal olid koormised madalamad kui Eestimaal. Pealegi tuli keisri nõue päevakorrale parajasti sel silmapilgul, kui Napoleoni sõdade tõttu kujunenud kaubanduse kitsendustega oli tekkinud raske majanduskriis. Rüütelkond, isegi kitsikuses olles, ei tahtnud mingil tingimusel nõustuda oma sissetulekute vähendamisega. See olukord sundis Eestimaa rüütelkonda otsima Liivimaa kaitsesüsteemi asemele uut välja-pääsuteed, mis ei ähvardaks mõisade sissetulekuid.

Ühtlasi oli selge, et keiser ei lepi pealiskaudsete uuendustega. Rüütelkond oli valmis talupoegadele järeleandmisi tegema ennemini õiguslikul alal, ei mingil tingimusel aga majanduslikul. Niisuguses meeolus 1810. a. maapäeval tõsteti üles mõte — koostada talurahva vabastamise eelnõu. Eeskujuks selleks andsid Lääne-Euroopa riigid. Mõisnikud nägid, et talurahva vabastamist võib toimetada nii või teisiti. Mõnel kujul polnud see mõisnike huvidele kaugeltki nii väga kahjulik. Keisri suhtumine vabastamiskavatsusesse oli pooldav. Lähemad põhimõtted Eestimaa agraarolude ümberkorraldamiseks töötati välja Eestimaa 1811. a. maapäeval ja võeti seal vastu. Samu põhimõtteid pooldas ka keiser, kuigi nende teostamisest oli kasu loota peamiselt mõisnikele. Vabastamise seaduse kava töötati välja erikomisjonis. Alles 1816. a. Eestimaa maapäev võttis selle vastu. Peale keisri poolt kinnitamist kuulutati seadus Eestimaa talupoegadele järgmise aasta alguseks välja.

1816. a. agraarseaduste sisu. Eestimaa 1816. a. seadus oli välise surve tulemus. Sealjuures taotles see siiski mõisnike kasusid. Eestimaa mõisnikud ütlesid endid kõigist õigustest lahti, mis talupoegade „pärris-ollemisse ja pärris allaheitmisse peäl raiatud... ommeti, et Ma ja Pohhi Moisnikkute pärrisommaks jääb“. Sellega ongi antud 1816. a. seaduse põhijooned. Talupoeg sai isiklikult vabaks, kuid kaotas igasuguse kaasvalduse õiguse maa suhtes. Igasugused kokkulepped talupoja ja mõisniku vahelisis majandusküsimusis pidid toimuma vaba võistluse alusel. Mõisnikud said aru, et kui rahvaarv maal on küllalt suur, siis püsiksid ka rendid

kõrged, sest elanike rohkuse tõttu oleks nõudmine renditalude järele elav. R a h v a a r v u soovitud tasemel hoidmiseks kitsendati oluliselt liikumisvabadust. Ainult ülearune rahvas võis linna ja väljapoole kubermangu piire rännata. Pärishärralikust õigusest talupoega osta ja müüa ja õigusest segada ta perekonnaasjusse pidi mõisnik loobuma. Ent kooskõlas oma seniste seisuslike privileegidega püüdsid mõisnikud säilitada võimalikult laialdast mõju talupoegade üle kohtupidamise ja politseilisel alal ja isegi kodukariõigusena mõisateenijate ja mõisatööl olijate suhtes.

Kohtud olid 1816. a. seaduse järgi kolmesugused — kihelkonna-, kreisi- ja ülem-maakohtud. Ainult kahes esimeses asutises olid talupoegadest kaasistnikud, kelle mõju polnud kuigi suur. Ülem-maakohus koosnes ainult mõisnikest, Eestimaa maanõunike kolleegiumist kubernerite eesistumisel. Selle kohtukorraldusega oli võim endiselt aadli käes. Samuti olid politseiasutised täiesti seisuslikud. Kodukariõigus püsis, mis nüüd sõnastati kui leivavanema õigus oma teenistuses olevaid isikuid karistada.

Esialgu omas kinnisvara omandamise lubadus talupoegade elus ainult teoreetilist tähtsust. Vallasvara omandiõigus, mis juba varemate seadustega lubatud, laiendati nüüd ka talu raudvarale. Seda õigust tõlgendas aadel „talupojaseisusele tehtud kingitusena“.

Uue joonena talupoja ellu tulnud isikliku vabaduse ja sõltumatuse põhimõtte andis rüütelkonnale võimaluse loobuda ka pärisorjusega seotud kohustustest. Feodaalsete arusaamiste järgi pidi pärisärra oma käsualuseid hädade puhul, nagu ikaldus, nälg, haigused jm. oma mõisa piires abistama, mis oli paiguti küllaltki raske kohustus, eriti seetõttu, et talupoegadel puudus isiklik vastutustunne. Et talupojad nüüd oma elu ise juhtima pidid hakkama, olid tarvilikud vastavad korraldused. Selleks jagas 1816. a. seadus kogu talupoegkonna mõisade kaupa kogukondadeks, mille ülesanne oli kogukonnaliikmete avaliku elu juhtimine, nagu hoolekanne, koolide eest hoolitsemine, riigimaksude laekumise järele valvamine jm. Kogukonna otsuseid teostas ja tema asju ajas valitud kogukonna talitaja oma abilistega. Üldiselt jäi aga talupoegade kogukond mõisniku mõju alla. Talurahva vabastamiseseadusega suutsid mõisnikud veel kord ära hoida mõisamajandust ähvardavaid ohte. Keisrile meeldis Eestimaa talurahva vabastamine pärisorjusest, nii et ta soovitas seda Liivimaalegi.

Talurahva pärisorjusest vabastamine Liivimaal. Liivimaa aadel ei rutanud Eestimaa eeskuju järgi tegemisega, sest 1804. a. seadus oli enamvähem kohandatud tegeliku elu nõuetega. Siiski soovisid mõned ringkonnad uuendusi, sest kardeti ülemäära nõutud koormiste tagasimaksmist talupoegadele. Riik nõudis nimelt neilt mõisnikelt, kes olid talupoegadelt peale 1804. a. seaduse maksvusele pääsemist nõudnud rohkem kohustusi, kui vastav seadus lubas, sellise olukorra ilmsiks tulemisel kõigi möödunud aastate koormiste tagasimaksmist. Maade-möötmise lõpu poole sagenesid sääraseid juhtumid. Mõningad mõisnikud ei soovinud 1804. a. seaduse sundnorme, mis takistasid igasuguseid uuendusi. Teatavaks sai ühtlasi valitsuse soov, et Liivimaa talurahvas pärisorjusest vabastataks. Nii hakati Liivimaalgi juurdlema, kuidas seda tegelikult läbi viia.

Osa aadlit nõudis talurahva vabastamisel 1804. a. seaduste säilitamist, et vaba võistluse olukorras talupoegadele kui nõrgemale poolele anda teatavat kaitset. Üldisemalt aga eitati neid vaateid, pooldades täielikku vabavõistlust — talupojal olgu tööjõud, mõisnikul maa. Neis väiteis toetuti kuulsa šoti vabamajanduse teoreetiku Adam Smith'i õpetusele. Innukam A. Smith'i pooldaja Liivimaa aadli hulgas oli R. Samson v. Himmelstierna. Viimane esitas Liivimaa aadlile uue seadusekava. Küsimust arutati mitmesuguseis asutis, kuid poolehoid uuele seadusekavale ei olnud kuigi suur. Ainult kindralkuberner markii Paulucci tugeval surve otsustas Liivimaa 1818. a. maapäev talupojad vabastada samal põhimõttel kui Eestimaal. Erikomisjonis väljatöötatud kava kinnitati keisri poolt 1819. a. Uue seadusega lubasid Liivimaa ja Saaremaa mõisnikud talurahva „perrispõlve iggavesselt ajast otsa teha, agga maad, sest et need Mõisavannemite perrised on, jävad nende kätte“. Sisult vastab Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus Eestimaa 1816. a. seadusele. Mõningaid muutusi on kogukonna, kohtu, seaduse teostamise jm. korraldusis. Uute seaduste kehtimahakkamine ühtlustas enamvähem talurahva olukorra Balti kubermangudes.

Uute seadustega tekkinud olukord. Et vältida rahutusi ja segadusi, pandi uued seadused niihästi Eesti- kui ka Liivimaal kehtima järk-järgult. Eestimaal kulus seaduse täielikuks läbiviimiseks koguni 14 aastat, Liivimaal palju vähem. Ühenduses uute seadustega kujunes nõue, et talupojad saaksid korralikuma kirik-

liku kasvatuse, mis aitaks vähendada mitmesuguseid pahesid. Talupoegade liikumisvabaduse avardamise tagajärjel polnud nende senine tavaline nimetamine ees- ja kohanime järgi enam küllaldane. Sellest oli jätkunud sunnimaise korra ajal isiku kindlakstegemiseks, nüüd aga, sagedama liikumise puhul kaotas kohanimi oma senise tähtsuse. Et ei tekiks segadusi, pandi talupoegade vabastamise puhul neile perekonnanimed. Perekonnanimede panemine talupoegadele tehti sunduslikuks. Majandusalal jätsid uued seadused talurahva täiesti saatuse hooleks. Senised kaitseseadused kadusid. Maast ilma jäänud talupojad nimetasid oma seisundit lindpriiuseks. Et nad ilma põlluta elada ei osanud, pidid nad mõisalt maad rentima kõrge teorendi eest. Algas raske teoorjuseaeg.

1. Mistõttu kerkis Eestimaal talurahva olukorra parandamise küsimus peale 1804. a. seadust uuesti päevakorrale? 2. Kes ei olnud rahul Eestimaal kehtiva korraga? 3. Millised sündmused juhtisid erakordselt tähelepanu Eestimaa talupoegade olukorrale? 4. Millal esitas keiser paranduskava Eestimaa maapäevale? 5. Mida tegi Eestimaa rüütelkond, et pääseda keisri esitise vastuvõtmisest? 6. Mida kartsid Eestimaa mõisnikud uuenduste puhul kõige enam? 7. Mis mõjustas Eestimaa rüütelkonda just talurahva vabastamises väljapääsu otsima? Millal võeti seadus lõplikult vastu? 8. Millised olid seaduse põhimõtted? 9. Kuidas püüti rahvaarvu maal soovitud tasemel hoida? 10. Milleks oli rahvaarvu tihedus tarvilik? 11. Millised varemad õigused kaotas mõisnik 1816. a. seadusega? 12. Millistel aladel jäi mõisniku võim püsima? 13. Misesugused kohtud nägi ette 1816. a. seadus? Kui suur oli talupoegade osatähtsus õiguselus? 14. Kuidas korraldati 1816. a. seadustes kodukariküsimus? 15. Milliseist kohustusist mõisnikud uute seadustega talupoegade suhtes vabanesid? 16. Kuidas korraldati talupoegade avaliku elu juhtimine? 17. Milline tähtsus oli varanduse omandamise loal talupoegade suhtes? 18. Kuidas on suhteliselt 1804. a. seadusega hinnatav talurahva vabastamise seadus? 19. Millised põhjused sundisid Liivimaa mõisnikke talurahva vabastamisküsimuse kaalumisele? 20. Kuidas suhtusid sellesse mitmesugused huviosalised ringkonnad? 21. Kelle survele otsustati talurahvas pärisorjusest vabastada? 22. Millal kinnitati uus seadus keisri poolt? 23. Kus pandi 1819. a. seadus kehtima? 24. Milline on Liivimaa talupoegade vabastamise seaduse sisu, võrreldes Eestimaa omaga? 25. Kuidas teostati talurahva vabastamise seaduste läbiviimine? 26. Kuidas püüti iseseisvaid talupoegi kõlblalt kasvatada? 27. Mil viisil hakati üksikisikuid üksteisest eraldama, kui talupoegade liikumisvabadus avardus? 28. Kuidas on uued seadused hinnatavad huviosaliste seisukohalt?

VII. Talupoegade aineeline kultuur päris- ja teoorjuseajal. Talurahva raske seisund.

Elamud ja tarbeasjad. Eesti talupoja kultuuritase oli pärisorjuseajal langenud ning püsis sellisena oluliselt teoorjuseajalgi. Väsinud ja kurnatud talupojal puudusid igasugused võimalused kultuurile enam tähelepanu pöörata. Ränk päris- ja teoorjuseaeg tegi rahva hooletuks ja teataval määral tuimaks, milline nähtus pidurdas ta loomulikku arengut. Ta ei suutnud korralikult põldu harida ega oma kodu korraldada. Elati viletsas, suitsuses ja pimedas rehetares. Külmaladel talvistel aegadel tuli sedagi pisemate koduloomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti talvel loomi. Loomi hoiti isegi saunas, näit. lambaid, sest sageli polnud iseseisvaid lautu. Rehetuba oli ka vilja kuivatamiseks ja peksmiseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu esisel oli kolle ehk leease, kus keedeti. Suits läks välja uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus ka teisi paja-aknaid, kuhu lauad ette käisid. Kui kütmise ajal oli rohkesti suitsu, lamasid inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi köetud ja ukсед suletud, läks rehetuba väga soojaks. Mõnedes taludes olid rehetoa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid ahjuta ja tihti ka akendeta. Kambrid olid esialgu enam panipai-gaks kui elamiseks. Ainult suveajal magati neis.

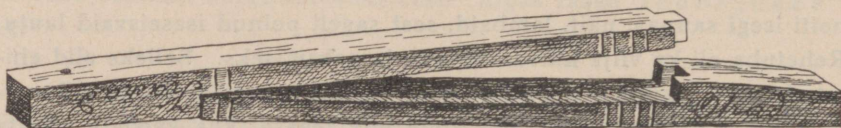
Põrandad olid savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saaremaal võis leida puust põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teoorjuse lõpul, s. o. XIX sajandi keskel. Rehetoa elatakse mõnel pool veel meiegi ajal, näit. Kihnus, Läänemaal jm. Üldiselt on ruumid nüüd valgemad ja puhtamad. Elamud nägid tol ajal viletsad välja, väikesed, õlg- või roogkatusega, sammaldunud, ilustisteta, sagedasti viltuvajunud palkmajakesed. Uks oli harilikult nii madal, et sellest ainult küürutades läbi pääses. Soojemal ajal täitis akna ülesandeid ka uks, kuid pimedamal, külmemal ajal, mil ust ja väikesi aknaauke külma tõttu püsivalt lahti ei saadud hoida, tuli toas ka päeval peerge põletada. Nõega mustunud seinad tegid toa veelgi tumedamaks.

Tuld ennast saadi löömise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Löömine toimus tuleraua seljaga vastu tulekivi. Tekkinud säde süttas vastu kivi litsutud käsna põlema. Pee-

rud kisti kiiniga või pussiga peerulõmmudest. Peerupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati seks, et peerud hästi jookseksid ja põlemisel ei suitseks. Peerutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid söed. Mõnel pool oli rehe all savitatud nurk, kus peerg põles. Eriliste tööde korral hoidis peergu ini-

60. joonis. Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad.

61. joonis. Magasipulk.

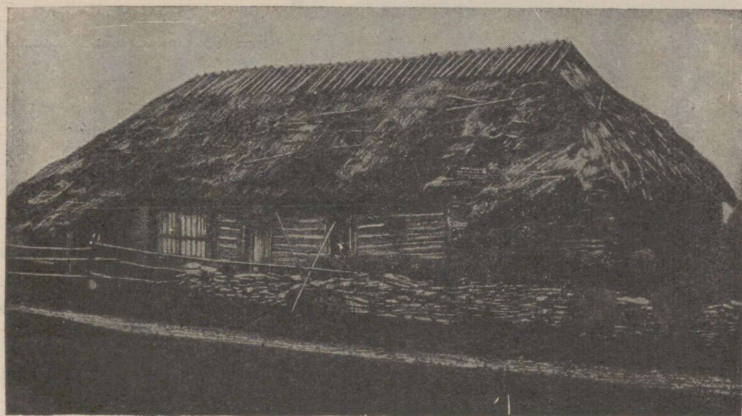
62. joonis. Aganalsn, mille peal näha õuemärk.

mene. Kui näit. rätsep tallu tuli, oli temale tulenäitajaks harilikult karjapoiss. Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele peerg pisteti. Hiljemini tõrjusid peeru välja küünal ja lamp.

Majakraam oli samuti lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks olid lihtsad pakud ja pingid, kuid leidus ka punutud toole. Tool oli haruldasem isteabinõu. Ta esines enamasti auistmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud kui ka pink olid tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisis niisugused paremini tasakaalus. Voodi oli sama lihtne. Magati ka pikkadel ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise. Talvel magati tihti reheahjul, parsil ja põrandal, suvel enamasti aidas ja lakkades.

Peale lihtsa ja hädavajaliku mööbli oli toas mitmesuguseid tarbeasju. Peaaegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust, nagu

kausid, kannud, karbid, vakad, uhmid, panged, lusikad, kulbid jne. Osa asju tehti ka tohust ja puukoorest, näit. korvid, noatuped jm. Tarbeasjad olid ilustatud, eriti kannud. Ilustistena leiame kannudel ja muil asjadel sisselõikeid või põletatud täppe, kassikäpakirju jne. Kannukäepideme kohal oli mõnikord hobusepea kujutis. Niisugust kannu tarvitati pulma puhul, — hobune tuletas meelde pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peigmehe kodusse ratsa ja talle toodi kannuga õlut vastu. Sageli oli kannul kahekordne põhi ja seal vahel

63. joonis. Suitsutare Tallinnamaal.

hernerid. Kõige ilusamad kannud olid saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

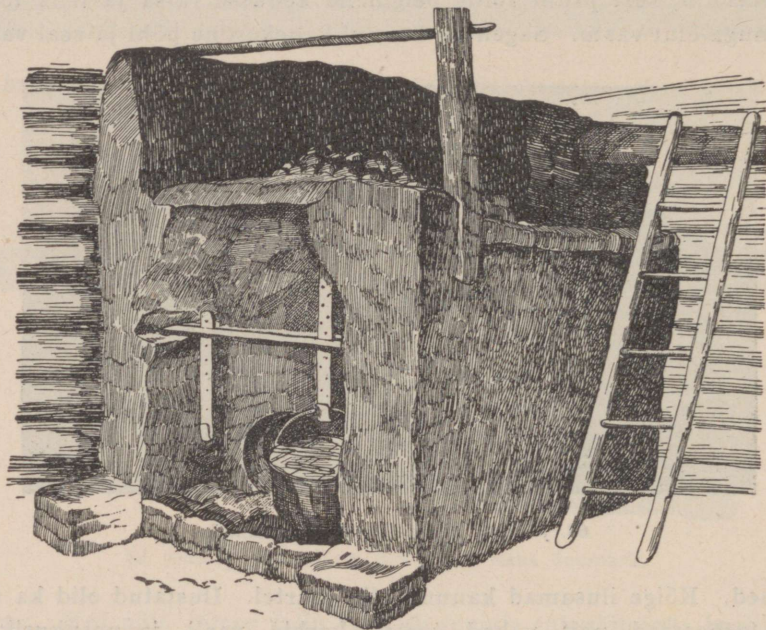
Puust olid tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidus vähe. Enamasti tarvitati sagraid, mis ukse avamisel ja sulgemisel kriuksusid ja kiunusid. Täiesti puust olid tehtud vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud regesid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu ümbertöötamiseks ja pada.

Pärisorjuseaegsed kaunistised on palju lihtsamad kui teoorjuseaegsed. Ilustised on motiividelt vaesemad ja tehniliselt enamasti ainult puulõiked. Põletamine ja mitmevärvilise puu tarvitamine ilustamise otstarbel levis peamiselt peale pärisorjuseaega.

Peale elumaja omas talu mõnesuguseid kõrvalhooneid. Enamasti olid olemas ait, saun, suviköök, mõnikord eraldi laut jne. Needki olid võimalikult lihtsad ja odavad ning hädavaevalt täitsid

oma kõige otsemaid ülesandeid. Sageli paigutati rehepeksmise ajal lapsed lambalauta sõnnikule sooja, et nad tolmu töö ja tuuletõmbuse eest oleksid kaitstud.

Nii jagas talupoeg oma korterit ühel kui teisel viisil loomadega. Varem al iseseisvuse ajal oli isegi rehi elumajast eraldi ehitatud. Orjuse raskenemisega aga tõmbas talupoeg kokku kõikjal, kus sai.

64. joonis. Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest ettepoole ühel või mõlemal pool asetses keetja iste, lõugaskivi.

Rõivastis. Palju enam kui tarbeasjad olid ilustatud rõivad, peamiselt naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste käte töö. Raske päris- ja teoorjus ei jätnud neile aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad pimedas suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka muja'le. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neiu tahtis teisest rohkem silma paista.

Ilustatud rahvarõivaid kannavad naised veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saare- ja Setumaal. Naisterahva ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjatud, olgu need peakatted või

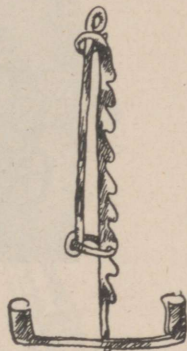
rõivad. Peakatteks olid rätikud, kabi-, tutt- ja pottmütsid ning tanud. Talvel kanti ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga mütse (Lääne- ja Pärnumaal), lont- ehk kõrvikmütse ja punase põhjaga lambanahkseid kübaraid. Kehakattena soojal ajal kandsid naised ainult pikka linast särki, mis vööga keha ümber tõmmati. Kirikusse minnes tõmmatud särgile pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate

65. joonis. Tule-
raud.

66. joonis. Tulejalg.
Selle ülemist osa
nimetati pilakuks,
mis rauast tehti.
Pilaku vahele pan-
di peerg põlema.

67. joonis. Künla-
ahelad. Lae külge
pandav künlalüh-
ter.

jagunes aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seeli-
kuks. Niisugune ülikond näis meeldivam. Käised olid harilikult
valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. Seelik oli
palju värvirikkam ja triibuline; triibud olid väga mitmesugust värvi,
näit. pruunid, punased, kollased, sinised, valged jne. Leidus ka
musti seelikuid (Muhu-, Saaremaa), mille allääres punased, valged
või muud põiktriibud ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest
kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud põll. Jalgu
katsid sukad. Igapäevse jalakattena tarvitati kaua, isegi meie päe-
vini jalarätte, nn. nartse ehk kaltse. Sukad olid värvilised ja kau-
nistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli
viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid sukki. Üsna
lihtsad olid jalanõud. Kanti juba saapaid ja kingi (Saaremaal

ummiskingad). Harilikuks jalanõuks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Saapakanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld löid.

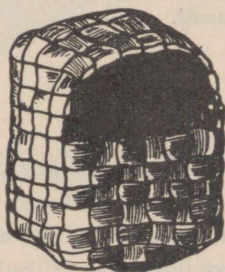
Naiste pealistrõivaiks olid pikk-kuub, rüü ja kasukas. Tähtsat osa etendasid rõivastuses kindad ja vööd. Need olid harilikult ilu-

68. joonis. Kannusid.

69. joonis. Puukoore-
sugadest märss toidu-
ainete kaasavõtmiseks.

70. joonis. Tohusuga-
dest märsskorv vööde
hoidmiseks.

sasti kirjatud ja neid kanti praktilise otstarbe kõrval ka iluasjadena. Pärisorjuseajal oli rõivastiski lihtsam kui hiljem, näit. kandsid naised enamasti ühevärvilist tumedat seelikut, millel oli kaunistatud ainult alumine äär. Ainult Põhja-Eestis levis XVIII s. lõpul triibu-
line kirev seelik, mis järgmisel sajandil muutus tüüpiliseks rahva-
rõivaks. Kogu värvide rohkus ja mitmekesisus levis siiski pea-

miselt peale pärisorjuse lõppu. Uuendused moes tulid tarvitusele esmalt rannarahva juures, kellel oli rohkem kokkupuuteid võõrastega.

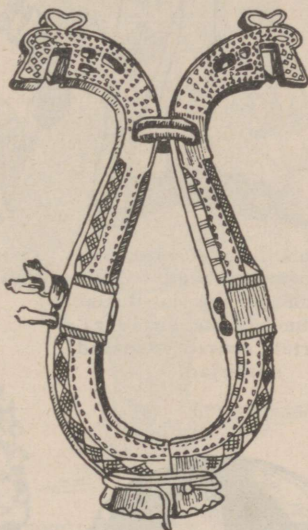
Ehteasjadena kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused, kuhjataolised, rinnanõelad mitmesuguses suuruses. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Preesid olid madalad ja tihti

71. joonis. Kupuliud ehk kauss, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.

72. joon. Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

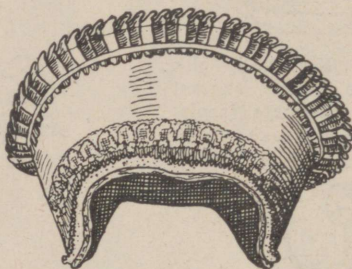

73. joonis. Kaunistatud rangid.

ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside kanti veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippusid nõõri otsas ka hõbehelmed. Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud, mida naised kandsid vöö küljes tagapool. Rõhud koosnesid vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu endale tõmmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis aga tantsides.

74. joonis. Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased ristkirjad.

75. joonis. Kabimüts (ilustatud ülal haripaelaga, all pitsiga).

76. joonis. Pottmüts.

77. joonis. Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. M. kandsid peajasalikult mehed.

78. joonis. Kolme topiga müts karusnahast äärisega ja punasest riidest lagipealsega.

79. joonis. Sarvik üll kahe sarvega, punase lagipealsega ja karusnahast äärisega.

Meeste rõivastis oli palju lihtsam naiste omast. Peas kanti kaabusid, torukübaraid ja murumütse, talvel mitmesuguseid nahkmütse. Peakatteid meestel ei ilustatud.

Suvel olid igapäevseks kehakatteks särk ja takused püksid, mis pööra abil kinnitati. Pühapäevarõivaks olid lühikesed vasknööpidega

80. joonis. Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nõorkuub („särk“), suviseelik valgest linasest riidest, jalas viisud.

81. joonis. Mustjala naise ülikond, nagu see esines teoorjuseaja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (ülal kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põiktriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

põlvpüksid, kuub ja vest. Jalanõude liigid olid samased, mis naistel. Pealistrõivana kanti takust või linast rüüd (pikka ülikuube), siis villast pikk-kuube ja talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivastest peasjalikult pikk- ehk nõorkuub, mis oli ilustatud silmusteks keeratud värviliste nõoridega. Neid võis leida tihti mitmes reas. Põhja-Eestis tarvitati nõorilustiste asemel metallnööpe.

Tulundus. Talupoegade elu ei näidanud ainu't eluviisides suurt alalhoidlikkust, vaid kogu nende majandus jäi päris- ja teoorjuse ajal isa-isadelt päritud aluseile. Uuenduste vastu oldi umbusklik või loid. Talupoegade pärisorjuseaegne olukord ei võimaldanud uuendustega kuigi palju tutvudagi. Teoorjuse ajal muutus aga talupoeg lühiajaliseks rentnikuks, kelle uuen-
duspüüdeid halvas olukord, kus ta iga rendilepingu lõppemisel võis kaotada oma haritava talu. See olukord ei tekitanud talupojale

82. joonis. Kindaid, sukki, sokke ja viiske.

püsisvat huvi oma kodu korraldamise vastu. Põllupidamine ja karjakasvatamine jäid peatuluallikaiks. Nende kõrval leidis veel kalastamist, mesindust ja osalt ka jahipidamist. Viimane muutus küll pärisorjuse ajal mõisniku eesõiguseks. Põllud jaotati endiselt pärispõldudeks ja kütise- või alemaadeks. Viimaseid maid seemendati ainult pika vaheaja järel. Üldiselt andsid põllud vähe saaki. Nende harimine ja väetamine oli puudulik. Endiselt püsis kahe või kolme välja süsteemiline külvikord, mis omakorda põldu kurnas sageda ühe ja sama vilja kasvatamise tõttu ühel ja samal põllul. Põllutööriistad olid algelised, mis ei võimaldanud korralikku maaharimist. Igasugused masinad puudusid ja kõik töö tehti käsitsi.

Teatav pööre paremuse poole ilmnes alles teoorjuse aja lõpu poole. Siis võeti seniste igivanamoeliste puust mannetute

põllutööriistade asemele mitmed moodsemad tüübid. Linamasinaid hakati kasutama hobusejõul, äkked tehti mitmel pool raudpulgali-
sed, senise puust harkadra asemele tekkis raudpöördader, nn. „Saksa-
maa sahk“. Enam kui nimetatud uuematüübilised põlluharimisriis-
tad levisid rautatud veoriistad, reed ja vankrid. Käsitletaval aja-
järgul jäid need siiski enamasti jõukamate talupoegade asjadeks,

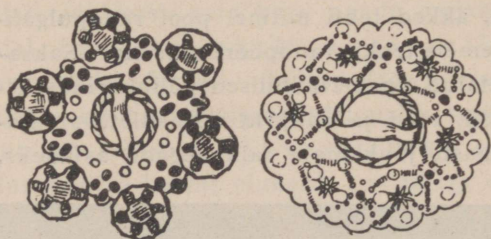

83. joonis. Eesti muistsed pulmad.

kehvema is kohtades püsisid endised viletsad riistad peaaegu kogu
XIX s. Meie ajalgi leidub inimesi, kes on neid kasutanud. Teised
majapidamises tarvisminevad riistad olid sama puudulikud, esi-
isadelt päritud.

Praegustest kultuurtaimedest puudusid talumajapidamises
kartul ja ristikhein. Kartul hakkas levima küll XIX s.
esimesel poolel, kuid üldisemaks sai ta siiski alles sajandi teisel poo-
lel. Ristikhein levis veelgi visamalt. Kartuli asemel kasutati osalt
naerist.

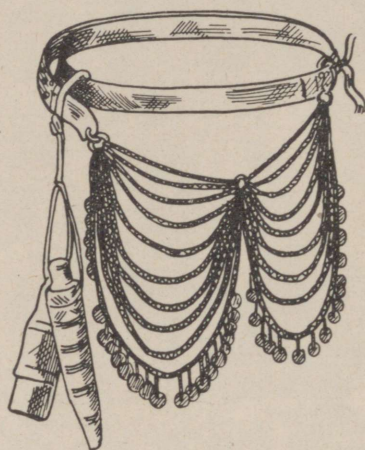
Koduloomade liigid olid enamvähem samad kui praegus-
tes taludes. Härgi kasutati sagedasti veoloomadena. Lambaid kas-
vatati rohkem, sest rõivaid tehti ikka kodukootud riidest. Piima-

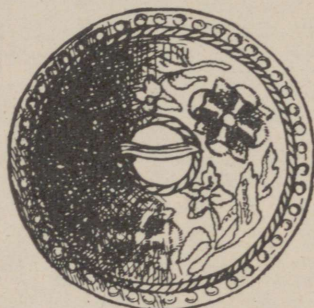
84. joonis. Harilik ja kividega prees.

85. joonis. Kaapkübar.

86. joonis. Rõhud.

87. joonis. Sõlg.

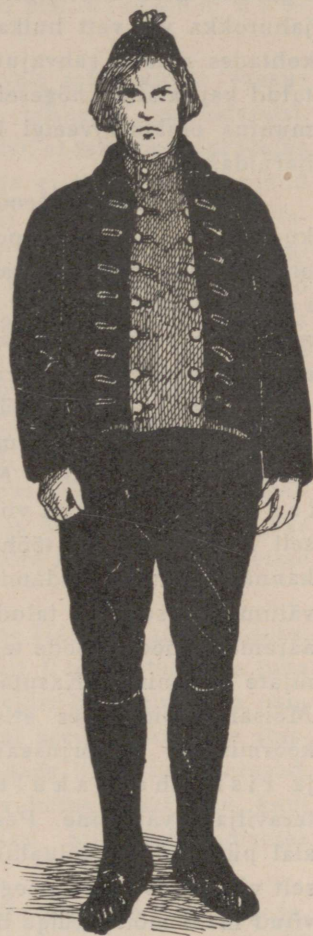
88. joonis.
Ujuga kaetud Kihnu pruut.

89. joonis. Nõorkuub.
Viljandimaa.

90. joonis. Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lontmüts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

91. joonis. Põide mehe ülikond: kuub („vatt“), vest ja kintspüksid, peas tuttmüts, jalas sukad ja pastlad.

karja eest hoolitseti palju vähem kui praegusel ajal. Üldiselt oli loomatoit vilets, kevadel tarvitati söödaks puuduse korral isegi pehkinud õlgkatuseid.

Talupoja enda toitumisse mõjus rahva tunduv vaesumine. Kuigi püsisid senised toitumisviisid, halvendati toite kehvuse tõttu erakordselt. Leivad olnud nii aganased, et kardeti nende süttimist.

Piimale, mida harilikult hapendatult söödi, lisatud suurel määral jahurokka või vett hulka. Võid ja liha nähtud harva. Vaesemais kohtades söödud rahvajutu järgi mõnikord ainult kuumas vees hautatud kapsataimi, nõgeseid ja muud rohtu. Nälja- ja ikaldusaastail muutus olukord veelgi halvemaks. Teated nälgasuremisest pole haruldased.

Rahulolematus teoorjuseaegse olukorraga. Niihästi mõisnikud kui ka talupojad polnud uue olukorraga rahul. Talupoegade olukord jäi endiselt raskeks. Mõisnik võis neile ette kirjutada renditingimused, sest talurahva küllaldase arvu tõttu oli nõudmine renditalude järele elav. Talupoeg ei hoolinud ajutiselt enda käes oleva maa korralikust harimisest, vaid kogu talupidamine oli suunatud sellele, et lühikese aja jooksul võimalikult rohkem tulu saada. Nii kurnati talumaad kiiresti. Talupoegade kohustused jäid enamvähem endisteks. Mõisale tehti korralist tegu ja abitegu. Eriti raske oli viimane, sest mõis nõudis abiteo arvel tavaliselt kõige kiiremail tööhooaegadel rohkesti päevi. Selle tagajärjel kannatas talumajapidamine. Säärase olukorra halbade tagajärgede vältimiseks soetasid talud endile vabadike näol, kes asusid talu ääremaile, hooajatööde tegemiseks tööjõudu, mis tuli odavam kui teenijate pidamine. Kasutada antud maa eest tegid vabadikud päevi. Mõisamajapidamises ettevõetud uuendused tõid lisa talupoegade koormistele. Teoorjuseajal levisid mõisamajapidamises kartuli- ja ristikeinakultuurid, mis nõudsid palju enam tööd kui teraviljakasvatamine. Peale selle suurendati mõisa põllupinda. Igal alal püüti mõisa tuluallikaid süvendada. Kõik see puudutas otseselt või kaudselt talupoegi. Terved külad hajutati selleks, et soovitud maid mõisa külge liita. Et maa oli mõisniku oma, võis ta sellega toimetada, kuidas aga soovis. Talupoegadele anti halvemaad või jäeti nad hoopis ilma. Kohtlemine mõisas jäi endiselt tooreks, sest leivavanem võis oma tööolulevaid isikuid karistada. Töö juures sundisid töotajaid kupjad, kiltrid ja opmanid, kes olid üldiselt tuntud tigidatena ja toorestena.

Peale kohustuste mõisniku suhtes, mis rendilepingus olid märgitud, pidid talupojad riigile pearaha maksma ja nekrutite andmine tõi teise raskema koorma, rääkimata teistest juhusliku- maist kohustusist, nagu sõjaväe kortermajade tegemine, kütmine jm. Edasi pidid nad ehitama ja korras hoidma mitmesuguseid kohalikke ehitisi, teid, sildu jne. Kohaliku omavalitsuse ülalpidami-

seks maksti veel erimaksu. Samuti peeti ülal kirikud, koolid jm.

Mõisamajandusse mõjus halvavalt talupoegade vaesus ja mõisnikud hakkasid tõsiselt kaaluma olukorra parandamist. Mõnelt poolt soovitati põlisrendile üleminemist, et talupoegadel tekiks püsivam huvi oma talu suhtes. Esialgu aga ei tahtnud mõisnikud end siduda pikaajalise rendilepinguga, mis takistas mõisa põllupinna suurendamist ja isegi rendi muutmist. XIX s. neljakümnen-date aastate ümbruses süvenes majanduslik kriis. Kriisi suurendasid veel mõned halvad ikaldusaastad. Talurahva hulgas hakkasid levima kuuldused, et Venemaal on võimalik saada „hingemaad“, mida nüüd soovima hakati. Kohalik kindralkuberner püüdis liikumist summutada mitmesuguste ähvardustega. Seoses „hingemaaga“ ja ikaldusega tekkisid Pühajärve ja teised rahutused, mis sõjaväe abil maha suruti. Mõni aasta hiljem (1844—1846) tabas maad raske viljaikaldus, millega käis kaasas näljahäda, mis oli inimea kestes üks suuremaid. Hukkunud koduloomade ja inimeste arv ulatus kümneisse tuhandeisse.

Tabanud hoop andis tõuke talurahva vene õigeusku siirdumiseks, sest õigeusklikele loodeti enam abi riigivõimult. Usuvahetus levis juba nimetatud suure nälja ajal. Valitsusele meeldis küll talurahva usuvahetus, kuid ta ei tahtnud sellega kaasnevat ärevust. Ainelise abistamise kuuldused olid hädasolevate talupoegade liialdatud lootused. Teostamist need ei leidnud. Algul oli usuvahetus siiski elav, kuni rahvas ise nägi, et sellest ei tule loodetud kasu. Siis püüti endisesse usku tagasi minna.

Üldiselt tekkis seoses usuvahetusega palju arusaamatusi ja segadusi, sest talupoegadele tehti mõnelt poolt usuvahetamise puhul soodustusi, teisalt takistusi. Umbes samal ajal kerkis üles v a l j a r ä n d a m i s e mõte, mida liikumisvabaduse puudulikkuse tõttu siis veel teostada ei saadud. Kuid rahva hulgas püsis salajane lootus ikkagi Venemaal maad saada ja raskest olukorrast pääseda.

1. Kuidas mõjus pärisorjus talupoegade ainelisse kultuuri? 2. Kas teoorjuseaeg tõi selles mingisuguse muutuse? 3. Kus elasid talupojad? Milline oli elamu ehitus ja sisustus? 4. Mida kasutati veel peale korrapärase elamu elamiseks? 5. Milliseid ühiseid jooni on meieaegsete ja orjuseaegsete taluelamute juures? 6. Mida on neil erinevat? Milliseid abinõusid kasutati valgustamiseks? 7. Millised olid muud tarberiistad? 8. Mida võime märgata pärisorjuseaegsete ja teoorjuseaegsete tarberiistade ilustiste suhtes? 9. Kuidas

muutus elamutüüp orjuse süvenemisega? 10. Missugused olid talude teised majapidamishooned? 11. Mille poolest erineb talunaise rõivastis päris- ja teorjuse ajal? 12. Missuguseid kehakatteid naised kandsid? 13. Kus võeti uuemad rõivastusmoed suhteliselt varem kasutusele? 14. Mida kasutati rõivastise juurde ehtena? 15. Milline oli eesti talumehe rõivastis? 16. Kas meeste rõivaid kaunistati samuti kui naiste omi? 17. Milliseid kaunistisi leidub meeste rõivastisel? 18. Miks ei siirdunud talumajanduses moodsemaile majandamisviisidele? 19. Kas pärisorjuse kaotamine muutis midagi talupoegade majanduselus? 20. Millises suunas mõjusid teostunud muutused maaharimise suhtes? 21. Missugused olid päris- ja teorjuseaegsed peatuluallikad? 22. Kuidas jaotati talupõllud suurtes joontes? 23. Mida mõistame kütise- või alemaa, mida pärispõllu all? 24. Kuidas mõjus tiheda vaheldusega külvikord põllusse ja saagisse? 25. Millest oli tingitud puudulik põlluharimine? 26. Millal hakati uuema tüübilisi põllutöö- ja tarberiistu soetama? 27. Mida võib nimetada varasemate paranduste all sellel alal? 28. Millal tulid juurde mõned uued põllukultuurid? 29. Kuidas oli arenenud karjakasvatus? 30. Mida tarvitasid talupojad enda toiduks? 31. Mistõttu oli toitumine kehv? 32. Millise toiduartikli puudumine halvendas olukorda? 33. Mis põhjustas rahulolematuse teoorjuseajaga?

VIII. Talurahvaseadused (1849, 1860, 1856) Liivi- ja Eestimaal.

1849. a. talurahvaseadus Liivimaal. Rasked ajad tõid uuesti päevakorrale talurahva olukorra parandamise küsimuse. Leiti, et seda suudetakse teha, muutes olemasolevaid seadusi, milles mõned nägid kõige häda lähtekohta. Viimasele seisukohale asus ka keskvalitsus. Liivimaal algatas uuenduste küsimuse kindlalt kujul neljakümnendate aastate alguses. Mõtte õhutamaks oli vabameelse aadli juht Hamilkarv. Fölkersahm. Komisjon, kes asus reformikavade väljatöötamisele, soovitas rahva hariduslikku taset tõsta, mille puudulikkuses peituvat osa vaesuse ja häda juuri. Peapüüdeks jäi aga talupoegade eraomandi kindlustamine.

Uuenduste lõppsihiks tunnustati talumaade eraomandiks müümine talupoegadele, mille teostamisel pidi kaasa aitama mõisnike krediitkassa. Et maa eraomandiks saamine võis teostuda ainult pika aja jooksul, pidid vahepeal välja antama kaitsemäärused, mis kindlustaksid talupoegadele rendimaa kasutamise. 1842. a. maapäev otsustaski rea uuendusküsimusi jaatavalt, kuid need tulemused tühistati vanameelsete vastutöötamise tõttu juba sama aasta erakordsel maapäeval, kus viimased said täieliku ülekaalu. Vabameelsete püüete kaitseks astus energilisemalt välja kindralkuberner Pahlen,

kuid temagi suutis hoopis vähe mõjuda. Keskvalitsus ei olnud enam endiselt liberaalne. Vastava komisjoni töö tulemusena viidi ainult vähesed parandused ellu. Talurahva ärevus ei lasknud küsimust sellega lõppeda. Uuesti moodustati komisjon, kes pidi koostama suuremaulatuselise uuenduste kava. Takistustele vaatamata õnnestus Fölkersahmil siiski oma seisukohti kaitseada ja läbi suruda. Seaduseelnõu võeti maapäeva poolt vastu ja kinnitati keisri poolt 1849. a. Uus seadus püüdis kindlustada talurahva majandust ja teed tasandada raharendile ja talude müümisele. Suurema osa talumaa kohta kindlustati talupoegade kasutamise õiguse. Ainult väike osa sellest jäeti mõisnike vabasse käsutusse. Talumaad kasutati endiselt vabalepingu alusel, kuid soovitavaks peeti raharenti. Teiste rendiliikide kohta pandi kehtima mõningad kaitsemäärused, üldiselt vaadati neile kui ajutisele nähtusele. Talumaa müügi soodustamiseks pidi asutatama talurahva rentpank. Talumaa eraldatud osa (kvootemaa), mis jäi mõisniku vabasse käsutusse, võimaldas mõisamaa suurendamist talumaa arvel. Seadus pandi kehtima ainult katsena mõneks aastaks. Vahepeal püüdis Liivimaa alalhoidlikum aadel selle tühistamiseks teha kõik, mis võimalik, mis alguses näiski korda minevat. Keiser Aleksander II valitsuse algul võidule pääsenud vabameelse voolu mõjul aga kinnitati endine seadus keisri poolt peaaegu muutmata 1860. a. uuesti.

1856. a. talurahvaseadus Eestimaal. Eestimaa rüütelkond algatas vastava seadusekava juba mõni aasta varem kui Liivimaa oma, kuid asi ei nihkunud pikka aega paigast. Siingi rõhutati põlisrendi vajadust. Küsimust arutati aastate jooksul; osaliselt pandi isegi tegelikus elus mõni sellekohane uuendus kehtima, näit. piirati talumaa mõisastamist, talude kohustusi jne. Alles 1856. a. jõuti uue seadusega niikaugemale, et keiser selle lõplikul kujul kinnitas. Eestimaa uus agraarseadus oli oma põhimõttele väga lähedane Liivimaa vastavale seadusele. Siingi jagati maa Liivimaa taoliselt mõisaja talumaaiks. Viimasest eraldati kuues osa (kuuendikumaa) mõisniku kasutusse, peamiselt mõisatööliste ülalpidamiseks. Talumaa ülejäänud osa anti „talorahvale igaveseks pruukimiseks“. Rendiliikidest lubati teo-, loonus- ja raharenti. Isegi põlisrent tunnustati lubatuks, mis Liivimaa seaduses puudus. Teorendilt lubati igal ajal siirduda teistele rendiliikidele. Teorendi suhtes pandi kindlad piirid teo suurusele. Teised rendiliigid jäid kokkuleppeasjaks. Erinev Liivimaast oli seaduse kehtima hakkamine, mis toi-

mus järk-järgult, selle järgi, kuidas talud kuski kruntidesse jõuti jagada, mida uus seadus ette nägi. Alles krunditud kohtades hakkas uus seadus kehtima. Kogu kruntimisele anti kümneaastane tähtaeg. Seaduse kehtima pääsemise kord tegi tema ebapopulaarseks ja tekitas palju ärevust. Selle tagajärjel tekkis ka kuulus Mahtra „sõda“ Harjumaal ning palju vastuhakkamisi mujal maakohtades. Mässajaid karistati väga karmilt. Rõhutud olukorras hakkas rahvas mujalt troosti otsima.

See oli üks põhjus, miks sajandi keskpaiku levinud prohvet *Maltsveti* liikumine leidis suure poolehoidu. Maltsveti liikumine oli väliselt täiesti usulist laadi, kuid suurel määral tingitud majandusoludest. Samadel põhjustel püüti maalt välja rännata. Algul tehti katseid põgenemisega. 1849. a. ja 1856. a. seadused võimaldasid talupoegadel piiratud arvul Venemaale asuda. Seda luba kasutati oht-rasti. Väljarändajate saatus kujunes mitmesuguseks. Sage-dasti pettuti uues olukorras. Liikumisvabadust avardati teoaja lõpu poole veelgi eriseadusega. Ühtlasi kaotati umbes samal ajal ka mõisniku kodukariõigus meie maal ja vabastati talupoegade kogukondlik elu mõisniku kontrolli alt (1866).

Kuigi talupoegade elu jäi uutele seadustele vaatamata alguses raskeks, hakkas see pikapeale raharendile siirdumisega märksa parinema. Keskvalitsus nõudis omakorda teorendi kiiremat kaotamist. Baltimaa mõisnikkond asus kohe küsimuse lahendamisele, kuid enne kui mõisnikud asja omalt poolt otsustada jõudsid, sundis keskvalitsus teoorjuse 1865. a. kaotama. Mõisa- ja mõisa külge võetud talumaal püsis teoorjus endiselt edasi. Tegelikult püüti ka talumaade suhtes seadusest mööda hiilida. Üldiselt algab raha-rendile siirdumisega tugev tõuseng eestlaste majanduselus ja kultuuris.

Koos teoorjuse kaotamisega suurendati ka talupoegade omavalit-suste iseseisvust. 1866. a. anti keskvalitsuse ja rüütelkonna poolt uus vallakogukondade seadus. Viimane kõrvaldas mõisavalitsuse mõju vallaomavalitsusse. Valla juhtivateks organiteks olid vallavoli-kogu, kus ühepalju peremeeste ja maatameeste esindajaid, ja valla-vanem 2—4 abilisega. Volikogu ja vallaametnikud valiti kogukonna meessoost liikmete poolt, kusjuures igal talumaa rentnikul ja omani-kul oli hääleõigus, maatameestel aga ainult iga kümne mehe kohta ühel. Uute seaduste tõttu võisid eestlased asuda oma tahte teosta-misele nii majanduselus kui ka omavalitsuse alal.

1. Mis muutus mõisniku ja talupoja vahekorras talupoegade pärisorjusest vabastamisega? 2. Mispärast ei oldud tekkinud olukorraga rahul? 3. Millised puudused jättis uus seadus talupoegade ellu? 4. Mis raskendas talupoegade kohustusi? 5. Missuguseid uuendusi teostati mõisamajapidamises? 6. Kuidas koheldi talupoegi mõisas? 7. Kelle vastu oli talupoegadel kohustusi peale mõisa? 8. Millised need kohustused olid? 9. Mida jättis olukord mõisnikule soovida? 10. Mis oli suuremaks paheks majanduselu paranemisel? 11. Millal halvenes olukord veelgi? 12. Kuidas püüti tekkinud kriisi lahendada? 13. Milliseks kujunes 40-ndate aastate näljahäda? 14. Millised olid rahva poolt otsitud väljapääsuteed? 15. Kes hakkas uusi agraarseadusi soovitama? 16. Milliseid põhimõtteid pooldati uute seaduseelnõude koostamisel? 17. Kuidas oli seaduste saamise käik Liivimaal? 18. Millal valmis seadus lõplikul kujul? 19. Millised olid Liivimaa uue agraarseaduse põhijooned? 20. Kas seadus jäi püsivaks? 21. Kuidas toimusid vastavad parandused Eestimaal? 22. Mis on erinevat Liivi- ja Eestimaal seadustes? 23. Kumb neist on puudulik? 24. Kuidas suhtus rahvas uutesse seadustesse? 25. Millistes liikumistes väljendus rahva rahulolematus kehtiva korraga? 26. Millised seadused järgnesid nimetatud agraarseadustele? 27. Millal kaotati teoorjus seaduslikult? 28. Hinnake 1866. a. vallakogukondade seaduse tähtsust! 29. Missugused olid valdade elu juhtivad organid?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Valgustusajastu.

XVII s. — Ratsionalism filosoofias (Descartes).

XVIII s. — Valgustusajastu Euroopas.

XVII—XVIII s. — Loodusteaduste edu (Newton).

1689—1755 — Montesquieu.

1748 — „Seaduste vaim“.

1624—1778 — Voltaire.

1701 — Troonipärimisseadus Inglismaal.

1714 — Hannoveri dünastia pääseb Inglise troonile.

1712—1778 — Rousseau.

XVII s. — Hohenzollernid ühendavad Preisi ordu ala ja Brandenburgi vürstiriigi.

1713—1740 — Friedrich Wilhelm I.

1723—1790 — Adam Smith.

1740—1786 — Friedrich II Suur.

1740 — Maria Theresia saab Austria troonile.

1740—1748 — Austria pärilussõda (Sileesia loovutatakse Preisi-
maale).

1756—1763 — Seitsmeaastane sõda.

1780—1790 — Joseph II, uuendustegevus Austrias.

1762—1796 — Katariina II.

1768 — Poola kodusõda.

1772 — Esimene Poola jagamine.

1776 — Põhja-Ameerika iseseisvusedeklaratsioon.

1783 — Inglismaa tunnustab 13 mässulise Põhja-Ameerika koloonia iseseisvust.

1787 — Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus.

1793 — Teine Poola jagamine.

1795 — Poolamaa kolmas, lõplik jagamine.

1772—1792 — Gustav III, valgustatud absolutism Rootsimaal.

XVIII s. — Rahvaesinduse võimu tõus Inglismaal.

XVIII s. — Inglise asumaade juurdekasv.

XVIII s. lõpul — Austraalia koloniseerimine inglaste poolt.

XVIII s. II poolel — Inglise tööstuse suur edu (tööstuslik revolutsioon).

XVIII s. — Talupoegade maatustumine Inglismaal.

II. Suur Prantsuse revolutsioon.

1774—1792 — Louis XVI.

1789 — Generaalstaatide kokkukutsumine Prantsusmaal.

14. juuli 1789 — Revolutsiooni puhkemine.

4. august 1789 — Feodaalkorra kaotamine Prantsusmaal.

5. oktoober 1789 — Louis XVI siirdub Versailles'st Pariisi.

20. juuni 1791 — Kuninga põgenemiskatse.

1791 — Uus põhiseadus Prantsusmaal.

1791—1792 — Seadusandlik kogu ehk legislatiiv.

1792 — Revolutsioonიაegsed sõjad välisriikidega algavad.

1792 — Louis XVI kõrvaldatakse troonilt.

1792—1795 — Konvendiaeg.

1792 — Valmy lahing.

21. sept. 1792 — Uus ajaarvamise algus Prantsusmaal.

1793 — Kuninga surmamine.

1794 — Robespierre'i langus.

1795—1799 — Direktooriumiaeg.

1796—1797 — Itaalia sõjakäik (Napoleon Bonaparte).

1797 — Campoformio rahu.

1798—1799 — Egiptuse sõjakäik.

1799—1804 — Konsulaadiaeg.

1804 — Napoleon saab keisriks.

1805 — Austerlitzi lahing.

1806 — Kontinentaalblokaad.

1807 — Tilsiti rahu.

1812 — Napoleoni sõjakäik Venemaale.

1813 — Leipzigi lahing.

1815 — Waterloo lahing, Napoleon saadetakse Püha Heleena saarele.

III. Üldeuroopaline reaktsioon.

1801—1825 — Aleksander I.

1814—1815 — Viini kongress.

1815 — Püha liidu asutamine.

1815 — Viljaseadused Inglismaal.

1819 — Manchesteri sündmused.

1819 — Karlsbadi otsused.

1820 — Hispaania mäss.

1821 — Kreeklaste vabadusvõitluse puhkemine.

1822 — Kreekamaa kuulutab enda iseseisvaks.

1824 — Inglise töölised saavad koalitsioonivabaduse.

1829 — Katoliiklaste emantsipatsiooni bill.

1829 — Adrianoopoli rahu.

XVIII s. lõpp — 1830 — Inglismaal toryd võimul.

IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised.

1825 — Dekabristide mäss.

XIX s. I poolel — Sotsialismiteooriad.

1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal; Louis Philippe I kutsuti troonile. Mässud Belgias ja Poolamaal.

1832 — I parlamendireform Inglismaal.

1834 — Saksa tolliliit.

XIX s. 30. ja 40. aastail — Töökaitseseadused Inglismaal.

1846 — Viljaseaduste kaotamine Inglismaal.

1848 — Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Louis Philippe I loobub troonist.

1848—1852 — Teine vabariik Prantsusmaal.

1848 — Revolutsioonilised liikumised Saksamaal.

1848 — Üld-Saksa rahvaesindus Frankfurtis.

1848 — Revolutsioon Itaalias.

1849 — Roomas jm. Itaalia riikides kuulutatakse vabariik välja.

1849 — Ungarlased kuulutavad endid iseseisvaks, nende mässu mahasurumine.

1850 — Preisi konstitutsioon.

XIX s. 50. aastail — Reaktsioon Euroopas.

1853—1856 — Krimmi sõda.

B. EESTI AJALUGU.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus.

1710 — Katk Baltimaal.

1721 — Uusikaupunki rahu, mõisnikkude eesõiguste kinnitamine.

II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjusajast.

XVIII s. — Mõisapõllud suurenevad talumaade arvel.

XVIII s. viimane veerand — Viljahindade tõus, viinapõletamise levimine.

III. Katariina II aegsed reformikatsed.

XVIII s. II poolel — Valgustusaja ideed tungivad Vene keisrikotta.

1764 — Eisen von Schwarzenbergi anonüümne kirjutis.

XVIII s. lõpul — Ilmus Merkel'i „Lätlased, eriti filosoofilise saajandi lõpul“.

XVIII s. II poolel — Eraseadused talupoegade olukorra parandamiseks.

1765 — Liivimaa talurahva kaitsemäärused.

1783 — Asehalduskorra sisseseadmine Baltimaal.

1802 — Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“.

1804 — Talurahva kaitseseadus Liivimaal.

1804 — Talurahvaseadus Eestimaal.

V. Vaimne kultuur XVIII sajandil.

1739 — Esimene eestikeelne piibel.

XVIII s. I poolel — Vennastekoguduse liikumine tungib meie maale.

XVIII s. 30. aastail — Kooliolude parandamine kiriku mõjul.

1765 — Maapäeva otsus koolide asutamise kohta.

VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest. Teoorjuseaeg.

1816 — Talurahva vabastamine Eestimaal.

1819 — Talurahva vabastamine Liivimaal.

1816, 1819—1868 — Teoorjuseaeg.

XIX s. I poolel — Kartuli- ja ristikheinakasvatus hakkab levima. Teoorjus raskeneb.

1849 — Talurahvaseadus Liivimaal, soodustatakse raharenti.

1856 — Talurahvaseadus Eestimaal.

1860 — 1849. a. talurahvaseadus pannakse Liivimaal püsivalt kehtima.

1863 — Liikumisõiguse avardamine.

1865 — Kodukariõigus kaotatakse.

1866 — Vallaomavalitsuse seadus.

1868 — Teoorjuse lõpetamine.

Järelsõna.

Käesolev õpperaamat ilmub teises trükis. Ta on koostatud vastavalt progümnaasiumi IV klassi ajaloo õppekava ja esimese kon-tsentri põhinõuetele ja tahab rahuldada IV klassi nõudeid nii üld-kui ka kodumaa ajaloo alal. Aine käsitlel on üldjoontes lähtunud samust põhimõttest, mis leidsid rõhutamist eelmistele klassidele määratud õpperaamatute saatesõnas. Õpperaamatu tekstis on teh-tud parandusi ja lühendusi.

J. Adamson.

Sisukord.

A. Üldajalugu.

I. Valgustusajastu	3— 25
1. Vaimne elu	3— 10
2. Valgustatud absolutism	10— 17
3. Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine	17— 25
II. Suur Prantsuse revolutsioon	25— 61
1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal	25— 28
2. Revolutsiooni eellood	29— 33
3. Asutava kogu ja legislatiiviaeg	33— 44
4. Konvendi- ja direktooriumiaeg	44— 50
5. Revolutsiooniaegsed sõjad ja Napoleoni tõus	50— 55
6. Konsulaadi- ja keisririigiaeg	55— 61
III. Üldeuroopaline reaktsioon	62— 75
1. Reaktsioon ja liberalism	62— 66
2. Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail	66— 69
3. Euroopa suurriigid reaktsiooniajastul	69— 75
IV. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised	75— 97
1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism	75— 78
2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal	78— 85
3. Esimene parlamendireform Inglismaal. Tšartism	85— 89
4. Venemaa Nikolai I ajal	89— 91
5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias	91— 97

B. Eesti ajalugu.

Vene aeg Eestis.

I. Põhjasõjale järgneva aja iseloomustus	98—103
II. Jooni eestlaste raskeimast pärisorjusest	103—110
III. Katariina II aegsed reformikatsed	110—116
IV. Talupoegade kaitse areng XIX s. alguses	116—120
V. Vaimne kultuur XVIII sajandil	120—122
VI. Talurahva vabastamine pärisorjusest	122—126
VII. Talupoegade aineine kultuur päris- ja teoorjuseajal. Talurahva raske seisund	127—142
VIII. Talurahvaseadused (1849, 1860, 1856) Liivi- ja Eestimaal	142—145
Tähtsamad aastaarvud ja sündmused	146—149

10664

i29289750

HIND 1 KR. 70 SENTI